

А. АНГЕЛОВЪ
в.в. генералъ-майоръ
Артилер, инженеръ

*На Гр. Ангеловъ
С.в. Ангеловъ
С.в. Ангеловъ*

МАТЕРИАЛЪ

— ЗА —

ИСТОРИЯ

— НА —

**БЪЛГАРСКАТА
АРТИЛЕРИЯ**

M 386/1963

ПРЕДГОВОРЪ

Въ артилерията, както въ науката и техниката изоб-
яцо, рядко се срещатъ идеи и принципи, които да изникватъ
наново, безъ връзка съ предидущето и околното, напротивъ
тъ обикновено логически произтичатъ отъ миналото.

Като се явяватъ като последствие, тѣ на свой редъ
ставатъ причина за нови въведения. Временно изпъкнали на
повърхността, новитѣ идеи било въ конструкцията, или
въ употреблението на материалитѣ при стрелба, или въ
боя, се изпитватъ, понякога изчезватъ временно, за да се
появятъ после измѣнени или обновени. Макаръ и да не сме
проектирали и строили у насъ материалната частъ, все
сме давали идеи за това, което желаемъ, за нѣкои измѣ-
нения, прибавки и подобрения. Вехитѣ на миналото показ-
ватъ пътятъ на бждещето. Въ това се заключава значе-
нието и поука отъ историята на артилерията. Особено
въ уставитѣ, правилницитѣ и наставленията, ние сме вър-
тели по свой пътъ. Като се запознаемъ съ историята на
всяки въпросъ, нѣма да се връщаме по случайни идеи и хрум-
вания назадъ, а ще отиваме напредъ по пътя на знанието
и развитието, ще избѣгваме миналитѣ грѣшки и нѣма да
попадаме въ нови.

Наполеонъ е казалъ: „Артилеристъ безъ история на
артилерията е както пътникъ безъ карта; той е прину-
денъ, когато пътешествува, да разпитва проходящитѣ“. На-
стоящиятъ трудъ е предназначенъ да служи на български-
тъ артилеристи, ако не като карта, поне като кроки.

Въ тѣзи „материали“ исторически сж обработени въ-
проситѣ за зараждането, преобразованието и превъоръжа-
ването на българската артилерия. Въ тѣхъ се излагатъ и
указватъ мотивитѣ и началата за появата на нови пра-
вила и наставления за стрелбата, какви сж биле похва-
титѣ за обучение и практическа стрелба, въ измѣняващи-
тъ се устав и правилници. Какъ това е било въ мина-
лото, като се обобщава и за прилагането имъ въ войнитѣ
ни и въ боя, отъ което може да се извади заключение за
връзката съ настоящето и какво се очаква въ бждещето.
Подобно на точкитѣ, по които се строи една крива линия,
историческиятъ образъ на събитията ще даде възможностъ
да се построятъ нови точки, да се поставятъ отъ нѣкои други

промеждутъчни точки и така да се продължи възходящата линия на въроятното бъдеще.

Всяка армия има тактика на своето оръжие, на своя темпераментъ и умъ. Схващането на командването и начинътъ за воденето на боя се насочватъ по начинъ, щото да се използватъ всички добри качества на въоръжението. На всяко усъвършенствуване въ последното, тръбвало би да съответствува едно съответно и успоредно видоизмѣнение на похватитъ при обучение, стрелби и въ боя. Явно е сжщо, че тактиката на оръжието зависи и отъ методитъ за употреблението му въ боя отъ противника.

Може да се каже, до известна степенъ, че една армия тръбва да има въоръжение за своята тактика по начинъ, щото недостатъцитъ и непълнотитъ въ материала да не поставятъ въ противоречие възприятията за боя на висшето командване и да не намаляватъ маневренитъ способности на войската. Най-после, организацията на войската тръбва да бжде въ съотношение съ тактическитъ тенденции на момента. Тя тръбва да бжде такава, щото въоръжението, което е подъ ръка, да даде своята максимална мощностъ. Прочее, тактиката, въоръжението и организацията сж въ тѣсна взаимна връзка и иматъ неизбежно въздействие по между си.

Въ Военно-историческата комисия, редомъ съ описание на войнитъ, предвидено е, въ правилника и упътването ѝ, да се изработи и история на българската артилерия. Мене се падна задачата да поставя основитъ и да почна разработката на суровитъ материали, находящи се въ архивитъ на комисията и въ Министерството на войната.

Въ систематизирани материали, въ Историческата комисия, отъ мене е разработенъ пълно отдѣлтъ „Организация“: 1) Историческиятъ развой на арсенала и огнестрелнитъ складове; 2) Описанието на материалната частъ, ржчното оръжие и стрелбата отъ него; 3) Връзката между действията на артилерията съ пехотата и разпредѣлението на артилерията въ армиитъ, при съсредоточението за войната срещу Турция въ 1912 г. Въ настоящия трудъ тѣзи отдѣли не сж застъпени. Въ „Увода“ сж дадени нѣкои сведения по историята на артилерията въ организационно отношение, подробното изложение на които бѣха помѣствани, по части, въ „Артилерийски прегледъ“ презъ 1928/35 год., въ разни книжки. Тукъ само, за връзка и преходъ, е изложено кратко резюме по тия въпроси.

Бойнитъ действия на артилерията сж въ връзка съ общитъ действия на другитъ родове войски. Войната срещу Турция, презъ 1912/13 г., е издадена въ 7 тома отъ Щаба на армията — В.-историческа комисия, дето подробно се описватъ тактическитъ действия и всички боеве. Отъ гледна

точка на техническитъ действия както на артилерията, тѣй и на пехотния огънь, ще има нужда отъ отдѣлни проучвания. Къмъ края на настоящия трудъ е дадена само обща характеристика за употреблението на артилерията ни въ Балканската война и съвсемъ кратки изводи за бъдещето, отъ поукитъ изъ Голѣмата война (1915/18 г.).

Книгата на генералъ-лейтенантъ о. з. П. Цѣновъ за службата му въ артилерията, както и историята на Видинския крепостенъ полкъ отъ генералъ-майоръ о. з. М. Друмевъ даватъ доста добъръ материалъ за историята на артилерията. Желателно е да излъжатъ и други подобни трудове, за да има откъде да черпи бъдещиятъ историкъ.

София, 1928-1937 г.

Отъ АВТОРА.

КРАТКО ИЗЛОЖЕНИЕ НА ПЕЧАТАНИЯ МАТЕРИАЛЪ ВЪ „АРТИ- ЛЕРИЙСКИ ПРЕГЛЕДЪ“

Българската артилерия при формирането си, следъ Освободителната война (1877/78 г.), се състоеше отъ кадри и материална частъ, цѣли батареи по воененъ съставъ, отъ рускитѣ окупационни войски. Въоръжението имъ бѣ медни и стоманени 4 и 9-фунтови орждия и нѣколко 24-фн. орждия и 6-дюймови мортири. Презъ 1883 г. руситѣ ни изпратиха нѣколко 7.5 и 8.7 см. орждия за полската артилерия и 6 орждия 12 см.-ви Д/25 за крепостната артилерия. Това бѣха Круповска система орждия, взети военни трофеи отъ турцитѣ презъ войната.

Така щото българската артилерия отъ 1878 до 1886 год. бѣше въоръжена така: полската артилерия съ бронзови и стоманени 9 фн. орждия—калибъръ 10.66 см., снарядъ 11 кгр.; съ 4 фн.—калибъръ 8.7 см., снарядъ 7 кгр. и съ Круповски 8, 7 и 7.5 см. орждия. Планинскитѣ орждия бѣха 3 фн.—калибъръ 7.5 см., а въ крепостната артилерия имаше 24 фн. бронзови кжси и дълги орждия, съ снарядъ 22 кгр., калибъръ 15 см., какъвто имаха и нѣколко 6 дюймови мортири—съ снарядъ 30 кгр.

Началнитѣ скорости на снарядитѣ при изстрела бѣха ок. 300 м./с., затова далекостта не надминаваше отъ 3—4 км.

Началото на армията, въ III-о българско царство, се счита отъ 25 априлъ 1878 г., когато сж издадени „Правила за формиране Земската войска въ българското княжество“. Артилерията води началото си отъ августъ 1878 г., когато се събра втори наборъ млади войници. На 11. май 1879 г., отъ първия випускъ на Военното училище бѣха зачислени първитѣ български офицери въ артилерията: 12 подпоручици въ Северна България и 2—въ източна Румелия. Тогава батареитѣ сж били 8 орждейни и сж се управлявали самостоятелно, по руски устави, въ съставъ: 15 подофицери, 22 войници руси и 247 млади войници българи; коне: 9 строеви, 145 артилерийски и 21 обозни.

Въ 1880 г. българската артилерия се състоеше отъ единъ артил. полкъ отъ 6 батареи, въ Шуменъ, и едно артил. отдѣление съ щабъ и 3 батареи въ София, две батареи въ Самоковъ и една въ—Дупница. Мѣстнитѣ артил. учреждения (Управление, арсеналъ и лаборатория) въ—Русчукъ, огнестрелни складове: въ Разградъ, Плѣвенъ и Шуменъ. Една обсадна команда въ Русе. Въ Пловдивъ е имало една полубатарея—къмъ Румелийската милиция.

Въ края на 1883 г. сж формирани два артилерийски полка по 6 батареи, отъ които първиятъ въ София; съ една 7.5 см. и

две 8.7 см. 6 орждейни батареи, а останалитѣ 3 батареи съ по осемъ орждия 9 фн. (стоманени). Вториятъ артил. полкъ сжщо е билъ въоръженъ така: две 8.7 см. и една 7.5 см. шесторждейни батареи и три батареи съ по 8 орждия 9 фн. (медни).

Артилерийското управление тогава се е премѣстило отъ Русе въ София, при Военното министерство, въ което е състояло като отдѣлъ, начело съ „Инспекторъ на артилерията“. Първитѣ трима инспектори отъ 1878 до 1885 г. сж били подъ редъ полковницитѣ: Лѣсовой, Решетинъ и Арсениевъ, биографиитѣ на които сж помѣстени въ „Артил. прегледъ“ 1933 г.

Артилерията се обучаваше по „Уставъ орудійнаго и батарейнаго ученія пешей артилеріи и для веденія зарядныхъ ящичковъ“. Презъ 1884 г. бѣ формиранъ въ София учебенъ артилерийски полигонъ, при който биваха командировани млади офицери периодически, по 4 месеци, за обучение по стрелбата.

При мобилизацията въ 1885 г., на 27/9, рускитѣ офицери си заминаха, затова млади български капитани командуваха батареитѣ срещу сѣрбитѣ въ войната тогава. Именно: за началникъ на артилерията е билъ назначенъ майоръ Олимпий Пановъ; за командиръ на 1- артил. полкъ — капитанъ Александровъ, а на 2. — майоръ Груевъ. Мѣстнитѣ артил. учреждения е завеждалъ капитанъ С. Ванковъ, заведващъ въоръжението — капитанъ Г. Поповъ.

Батареини командири въ 1. артил. полкъ по реда на № сж били капитанитѣ: Гергиновъ, Вл. Ивановъ, Данаджиевъ, Златарски, П. Тантиловъ, Стояновъ и на ново формиранитѣ две планински батареи — капитанъ Силянски и поручикъ Бакърджиевъ. Въ 2. артил. полкъ капитанитѣ: Цѣновъ, П. Пановъ, Козаровъ, Бояровъ, Бѣловъ и Рязковъ. Въ Видинската крепост началникъ на артилерията е билъ капитанъ Зеленогоровъ, а батареенъ к-ръ въ летящия отрядъ — капитанъ В. Кърджиевъ.

За пълненъ комплектъ снаряди — въ батареитѣ и складовѣтѣ — се считалъ 500 изстрела на орджие.

Българската артилерия въ Сръбско—българската война (1885 г.) се оказа съ по-добра материална частъ, орждия пълнящи се отзадъ, когато сръбскитѣ орждия бѣха отъ стара система „Лахитъ“, пълнящи се отъ устата и недалекостни. Затова както при Сливница, тъй и при Пиротъ, българската войска въ боеветѣ не страдеше и не даваше загуби отъ неприятелския артил. огънь, така по-лесно изтрѣгна победата надъ сѣрбитѣ, които имаха по-стара и организирана армия. *)

Следъ тази война последваха преобразования въ артилерията. Тѣмко — що пристигналитѣ нови 7.5 и 8.7 см. орждия

*) Подробно изложение по формирането, организацията и действието на артилерията отъ 1878 год., включително бойнитѣ дѣла въ Сръбско-българската война (1885 г.), има въ книжкитѣ на „Артилерийски прегледъ“, год. II и III отъ 1928 и 29 г.

отъ Крупа замѣниха 9 фн-витѣ орждия, които заедно съ 4 фн-витѣ бѣха предадени въ крепостната артилерия. Формираха се и нови батареи, така щото презъ 1886 и 87 год. бѣлг. артилерия имаше 3 артил. полка: 1. въ София (пренумерованъ въ 4. поради участие на № 1. въ детронацията на Кн. Батембергъ), 2. артил. полкъ въ Шуменъ и 3. въ Пловдивъ съ по 6 батареи въ шесторжdeenъ съставъ и то първитѣ три батареи 7.5 см.-ви, а другитѣ 3 батареи съ 8.7 см., наричани „далекобойни“ орждия. Батареитѣ имаха личенъ съставъ и коне за 4 орждия. Артилерийскитѣ арсеналъ съ лабораторията останаха още въ Русе. Обсадната батарея съ 24 фн. орждия и съ 6 дюймови орждия бѣше въ Видинъ. По единъ планински взводъ се формира къмъ полковетѣ съ по 2 товарни 7.5 см. круповски орждия, въ началото на 1888 г. Тогава се формираха още-по една —батарея (№ 7) въ третѣ полка, а въ края на с. г. и № 8; планинскитѣ взводове се преименоваха въ полу батареи.

Въ началото на 1889 г. отъ 4. артилерийски полкъ (София) се формира 1. артил. полкъ въ Самоковъ, като се отдѣлиха за двата годна по 4 батареи. По сѣщия начинъ къмъ срѣдата на тая година бѣха формирани: отъ 3 артил. полкъ (Пловдивъ) — 6. въ Сливенъ и отъ 2. (Шуменъ)—5., които остана въ Шуменъ, а 2. полкъ бѣ премѣстенъ следъ нѣколко месеци въ Вратца.

Първиятъ инспекторъ на артилерията, следъ дохождането на Княжеския Престолъ на Кн. Фердинанда (1887 г.), бѣше майоръ, после подполковникъ П. Тантиловъ. Ще споменемъ и първитѣ командири на полковетѣ (по реда на №№-та сѣщитѣ) именно: майоритѣ Козаровъ, Бояровъ, Балабановъ, Рязковъ, Ценовъ и Брусевъ; последниятъ замѣни починалия—П. Пановъ. Впоследствие к-ръ на 2. артил. полкъ бѣше майоръ Кирковъ, понеже майоръ Бояровъ бѣ назначенъ за н-къ на Полигона и на техническата частъ въ Артилерийската инспекция.

Може да се каже, че, следъ Сръбско—българската война (1885/6 г.) до края на 1891 год., българската артилерия постоянно се е устройвала, постепенно се е увеличавала и преформирала, но не по начертанъ и окончателно установенъ планъ, а просто отъ съзнанието на нуждата да се създава една по-значителна артилерия, съответно увеличаваната пехота и въобще съ развитието на българската армия.

Споредъ първия Законъ за военнитѣ сили на Княжеството, отъ края на 1891 год., приложенъ въ началото на следната година, полската артилерия се състоеше отъ 6 артил. полка съ по шестъ батареи къмъ всѣки полкъ и по една планинска полу-батарея; крепостната артилерия формира три крепостни батальони по три роти (по дълго време батальонитѣ сѣ командували: Софийския—полковникъ Загорски, Шуменския—полк. Н. Цвѣтковъ и Видинския—полк. Кушевъ).

Артилерийскитѣ полкове бѣха придадени по единъ въ състава на шестѣ пехотни дивизии. Освенъ това, формираха се къмъ всѣка отъ тѣхъ и по една резервна батарея отъ по 4 взвода. Въ Закона бѣ предвидена службата за войницитѣ отъ артилерията да трае три години. *)

Споредъ „Допълненията“ къмъ Закона за въоръженитѣ сили отъ 1897 г., въ полковетѣ се предвиждаха по три артил. отдѣления по 3 батареи, а резервнитѣ батареи се разформираха, като предадоха материалната сичастъ въ полковетѣ, дето образуваха по едно незапрѣгнато резервно отдѣление. Планинската артилерия се отдѣли отъ полковетѣ, като се образува единъ планински артил. полкъ съ 3 отдѣления по 3 товарни батареи.

Полскитѣ батареи състояха отъ 6 орждия, 8 зарядни кола и 3 обозни. Съ доставенитѣ допълнително отъ Крупа 8.7 см. орждия, всички батареи бѣха въоръжени вече само съ такива орждия, а 7.5 см.-витѣ останаха за резервнитѣ отдѣления; колкото останаха лишни, бѣха придадени въ крепостнитѣ батальони. Планинскитѣ батареи имаха 7.5 см. товарни орждия.

Освенъ 24 фн. орждия, въ крепостнитѣ батальони имаше 12 см. Д/30 и 15 см. Д/30 орждия и 57 мм. куполни орждия.

За по една батарея въ полковетѣ бѣха доставени 12 см. Д/12 не с.с. гаубици, съ които първитѣ батареи бѣха превъоръжени.

Новиятъ Законъ за въоръженитѣ сили предвиждаше за артилерията да се състои, въ военно време, отъ 9 артилерийски бригади, всѣка отъ по два полка — по 3 артил. отдѣления, отъ които две запрегнати; всѣко отдѣление по три батареи. Планинскитѣ артил. полкъ се преименува въ бригада отъ 3 самостоятелни артил. отдѣления по 3 батареи.

Въ началото на 1904 г. Законътъ се приложи за мирно време, като се формираха отъ сѣществувашитѣ шестъ още три артил. полка, всички въ съставъ по три артил. отдѣления, отъ 3 батареи. Новитѣ артил. полкове бѣха разквартировани: 7. — въ Самоковъ (1. бѣше въ Разградъ), 8. — въ Ст. Загора и 9 — въ Севлиево. Планинскитѣ артил. отдѣления: 1-о—въ Берковица, 2-о—въ Дупница и 3-о—въ Станимака (Асеновградъ).

Презъ 1902 г. бѣха доставени за крепостнитѣ батальони 24 гаубици 15 см. Д/12 на полски лафетъ, съ каквито първа въ Европа България бѣ въоръжена. Заслуга въ това отношение, освенъ фабриката въ Крезо, има и тогавашния началникъ на техническото отдѣление въ Артил. инспекция, подполковникъ К. Найденовъ. Доставени бѣха и 12 см. Д/28 орждия

*) Подробности по организацията на артилерията въ мирно време и за подготовката за военно време, по този отдѣлъ, сѣ изложени въ „Материали за историята „на артилерията“ въ списание „Артилерийски прегледъ“ презъ 1930—31 год.

на платформи — също 24 парчета, придадени въ Софийския и Шуменския крепостни батальони.

Къмъ организационнитѣ въпроси спада и превъоръжаването на батареитѣ съ скорострелни орждия, въ периода отъ 1905 до 1907 год. Техническата работа по това се разглеждаме подробно въ следната глава — материална частъ. Постепенно презъ този периодъ полскитѣ батареи въ деветѣтъ артил. полкове бѣха превъоръжени съ 7.5 см. с. с. Шнайдерови орждия, а планинскитѣ батареи въ тритѣ артилерийски отдѣления — съ два типа с. с. орждия: 9 батареи съ 7.5 см. Круповски орждия (обр. 1904 г.), а следъ това бѣха доставени още 9 батареи с. с. орждия отъ Шнайдеръ (Крезо), обр. 1907 г., но се товаряха всичко по 4 батареи на отдѣление, останалитѣ 6 батареи останаха за резервни — при мобилизация.

Разнообразието въ материалната частъ се дължеше на обстоятелството, че въпросътъ за въоръжаването се свързваше съ външнитѣ заеми, които държавата сключваше. Особено това се отрази при заемитѣ презъ 1903 и 1907/8 години.

Въ 1910 г. пристигнаха поръчанитѣ за тежка полска артилерия 12 см. с. с. гаубици отъ Шнайдеръ (обр. 1909 г.). По една батарея въ 4., 5. и 8. артил. полкове бѣха превъоръжени съ такива гаубици, а не с. с. 12 см.-ви Круповски гаубици бѣха предадени въ крепостнитѣ батальони.

Изобщо, превъоръжаването предизвика по-добра подготовка на командния персоналъ, затова бѣха устройвани курсове за к-ритѣ на артил. отдѣления и за батарейнитѣ к-ри, както и показани стрелби. Също тъй, вземаха се мѣрки за подготвяне потрѣбното число мѣрачи, сигналисти и телефонисти, за което въ полковетѣ се образуваха съответни команди.

При развърщането на артил. полкове, по бюджетни причини, тѣ бѣха сведени въ по 2 артил. отдѣления съ по три запрегнати батареи. Останалата материална частъ както отъ не с. с. 8, 7 см., тъй и по три батареи на полкъ съ с. с. орждия и всички принадлежности, се пазѣха въ частитѣ подъ надзора на домакина и завеждащия парковото имущество.

Презъ 1911 г. се разреши единъ важенъ организационенъ въпросъ. Въ полковетѣ се предвидѣха по 3 артил. отдѣления, но съ по две запрегнати и една незапрегната батареи, което улесняваше мобилизацията.

Планинскитѣ отдѣления станаха съ по 4 батареи, затова бѣха преименувани въ полкове, съ по две артил. отдѣления, всѣко съ по две товарни батареи, а останалата материална частъ се пазѣше както скорострелната, тъй и не с. с. за мобилизация, въ полковитѣ навеси.

Въ полскитѣ артил. полкове бѣ предвидена длъжността помощникъ на к-ра на полка, който при мобилизация се назначаваше за к-ръ на не с. с. артил. полкъ.

Гаубичнитѣ с. с. батареи бѣха кадрови, за тѣхни командири бѣ предвиденъ чинътъ майоръ; тѣ пазѣха материална частъ по за три батареи и при мобилизация се развърщаха въ гаубични отдѣления, по едно за всичкитѣ три инспекционни области.

Въ тритѣ крепостни батальони (Софийски, Шуменски и Видински) имаше по три роти и по една пионерна команда. Материалната частъ у тѣхъ се разпредѣли между батальонитѣ така, че въ Видинския батальонъ се събра старата матер. частъ — 24 фн. орждия, 6 дюйм. мортири, 9 и 4 фн. орждия и нѣколко 7.5 см. полски не с. с. орждия и 57 мм. куполни орждия. Софийскитѣ и Шуменскитѣ батальони бѣха въоръжени съ 12 и 15 см. дълги орждия и 15 см. гаубици; тѣ съхраняваха и 12 см. не сс. гаубици и нѣколко 7.5 см. не сс. орждия и 57 мм. куполни орждия.

Бръговата артилерия състоеше отъ две дълги 24 см. орждия и четири 10 см. орждия — на тумба лафетъ и две 76 мм. сс. орждия, изпратени отъ чуждестранни фирми, за изпитване. Имаше и три плаващи минни батареи, съ по два минни апарати за изхвърляне мини „Соте Харле“.

Мѣстнитѣ артилерийски учреждения състояха отъ Софийския артилер. арсеналъ, съ една отдѣлна работилница въ Шуменъ и два огнестрелни складове — Софийски и Шуменски, които се подчиняваха направо на Инспектора на артилерията. Следъ подполковникъ П. Тантиловъ, който бѣ такъвъ до 1893 г., подъ редъ инспектори на артилерията до 1912 г. бѣха генералитѣ: Балабановъ, Рязковъ и Цѣновъ, биографиитѣ на които сж помѣстени въ „Артил. прегледъ“ отъ 1933/4 г.

Попълването на артилерията съ офицери е ставало отъ Военното училище, като ежегодно отъ випускитѣ, по желание, сж избирани по нѣколко души, съ по-големѣ балове по математика и артилерия. При развърщане на артил. части се почувствала нужда отъ по-старши чинове офицери, за това на нѣколко пжти сж били прикомандировани по нѣколко такива отъ пехотата, които, следъ едногодишенъ стажъ, сж били превеждани въ артилерията. Първа серия такива офицери бѣха 16 подпоручици, свършили Елисаветградското кавалерийско училище, зачислени въ бълг. артилерия, между 2. и 3. випуски. За по-пълна подготовка на батарейни командири доста е спомогнало командироването въ Австрийската и Руска стрелкови школи по 3—4 офицери годишно по за 1—2 год. Отъ 1894 г. постепенно подготовката на юнкеритѣ — артилеристи ставаше отдѣлно и по специално. За подготвяне „артилерийски инженери“ командироваха се въ Италия и Русия — въ съответни висши артилерийски академии, по конкурсъ, ежегодно по 3—4 офицери. Такива къмъ 1912 г. имаше въ артилерията 21 офицери — инженери. Последнитѣ заемаха служби въ Артил. инспекция, въ арсенала, складоветѣ, и като к-ри на Крепостнитѣ батальони.

Всичко офицери въ артилерията до Балканската война имаше 475, техници, оржжейници и пиротехници 47, запасни офицери въ разни чинове 362; за попълването на недостига отъ младши офицери служеше артилерийскиятъ отдѣлъ въ Школата за запасни подпоручици.

За снабдяването съ подофицери, артил. войници и другъ персоналъ, както и за попълването съ коне, за снаряжението, облѣклото и щатното имущество, въпроситѣ сж изложени въ кн. 2, 3 и 4 на „Артилерийски прегледъ“ отъ 1935 г.

Историята на материалната частъ и кратки описания на не сс. артилерия сж помѣстени въ кн. 5 и 6 на сжщото списание отъ 1936 г., затова въ настоящия трудъ почваме съ историята на превъоръжаването българската артилерия съ скорострелни орждия.

Отдѣлъ I.

МАТЕРИАЛНА ЧАСТЪ.

Глава 1-а.

ПРЕВЪОРЪЖАВАНЕ СЪ СКОРОСТРЕЛНИ ОРЖДИЯ.

1. Програма. Въ началото на 1904 г. Министра на войната заповѣдалъ да се събере на заседание артилерийскиятъ комитетъ, за да изработи програма за снабдяване Артилерията съ скорострелни орждия. На това заседание билъ подложенъ въпросътъ, дали не ще може да се доставятъ въ най-скоро време отъ нѣкоя чуждестранна фабрика за бойни материали нѣколко батареи за посрещане всѣка политическа изненада.

Отъ събранитѣ сведения оказали сж се само у Шнайдеръ—въ Крезо 12 готови с. с. батареи, които сж били поръчани отъ Трансвалъ, но не получени тамъ. Артил. комитетъ е предложилъ на фабриката редъ подобрения, които фабриката трѣбва да направи, за да бждатъ въпроснитѣ батареи купени отъ България. Понеже фирмата не възприела тѣзи искания, а освенъ това нѣмало за тѣхъ достатъчно количество готови патрони, тази материална частъ не бѣ доставена за нашата полска артилерия.

Артилерийскиятъ комитетъ е изработилъ програма за изпитване полскитѣ скорострелни орждия, предлагани отъ частнитѣ иностранны фабрики. Тая програма е протоколирана на 9. януарий с. г. и съдържа следнитѣ пунктове:

1) Материалътъ за орждието и цѣлата система да бжде здравъ и солиденъ. Комисията, която ще прави изпитанието, да изиска отъ фабриката цифровитѣ данни за характеризиране якостта, които ще се помѣстятъ въ поемнитѣ условия. 2) Никакви повреди при извършване най-усиленитѣ походни движения и маневриране; 3) тежестта на системата (орждие съ лафета, предника и всички други аксесоари) да не надминава предѣла, фиксиранъ отъ съвременнитѣ такитчески изисквания; 4) функционирането на всички механизми въ орждието трѣбва за винаги да бжде обезпечено, даже при най-неблагоприятни условия; 5) излѣзването и откачването на позиция — трѣбва да се извършва бързо и лесно при всѣки теренъ, при единствената помощ на уставната прислуга при орждието; 6)

приспособлението за подпалване на заряда трѣбва да бѣде гарантирано отъ неочаквано и несвоевременно съобщаване огъня на заряда; 7) службата при орждието трѣбва да бѣде проста, лесна и извършвана съ най-малкото число прислуга; 8) приспособлението за насочване и примѣрване на орждието, трѣбва да позволява да се извършватъ съ възможната допустима бързина, безъ да се накърнява или отива въ вреда на точността. То трѣбва да позволява да се извършва най-бърза стрелба при закрыта за мѣрача целъ, при най-разнообразни и трудни условия; 9) умората на прислугата при откачване и качване на позиция, пълнение и изготвяне на изстрелъ, трѣбва да бѣде намалена до възможностъ; 10) бойнитѣ припаси при своитѣ качества и постоянно изправно действие трѣбва постоянно да хармонира съ точната и бърза подготовка за стрелба.

За калибѣра бѣше поставено условие 7.5 см., снаряда 6.5 кгр., начална скоростъ не по-малко отъ 500 м., бързина на стрелбата 15—20 изстрела въ минута, безусловна неподвижностъ на лафета при изстрела. Повръщачътъ да бѣде пружиненъ; затворътъ — съ проста конструкция и пълна гаранция за безопасностъ при неочакванъ изстрелъ. Мѣрнитѣ приспособления да позволяватъ неподвижна мѣрна линия при изстрела, прости да сѣ при манипулирането и да иматъ оптическо приспособление за ясно виждане на целитѣ при разнo освѣтление.

Орждието да има щитъ непробиваемъ отъ шрапнели и орждейни куршуми до разстояние 400 метра и да прикрива прислугата. Системата да бѣде лека и подвижна. Тѣло—орждието да бѣде отъ никелова стомана.

Предвиждаха се редъ опитни изпитвания на поглѣщаща и повръщаща; изпитание подвижността на разнообразна мѣстностъ и на дълго разстояние. Опитни стрелби за точностъ, „на ударъ“ и „на време“ изпитвани при разни цели и при всевъзможни условия.

2. Планинско с. с. оржие. Въ началото на сѣщата 1904 год. се изпита въ фабриката Крупъ отъ българска комисия *) товарно скорострелно оржие за въоръжение планинската артилерия. На 4. мартъ, Артилерийскиятъ комитетъ, допълненъ съ командиритѣ на планинскитѣ отдѣления, прочете протоколътъ на комисията и ведомостта за даннитѣ, които характеризиратъ системата, и заключението на Швейцарската комисия — относително ония данни, които българската не е имала възможностъ да провѣри. Отъ резултатитѣ на изпитанията се виждало, че орждието е действувало правилно при всѣкакви неблагоприятни условия и действителността на огъня се простира до най-големитѣ разстояния, каквито би се мислило за планинската артилерия. Базиранъ на показанитѣ и получени данни за системата на самото оржие, комитетътъ намѣри, че

*) Председателъ на комисията е билъ А. И. подполк. К. Найденовъ.

изпитаното скорострелно круповско товарно оржие може да бѣде прието за въоръжение на българската планинска артилерия.

3. Резултати отъ изпитанията. На 20. априлъ 1904 г. Артилерийскиятъ комитетъ, съ допълнителни членове командиритѣ на артилерийскитѣ полкове, разгледа и проучи протоколитѣ, съставени отъ комисията по направенитѣ отъ нея изпитания въ фабрикатѣ Шнайдеръ и Крупъ, споредъ програмата отъ комитетъ, която по-горе се изложи, върху последнитѣ образци 75 см. полски скорострелни оржиди и бойнитѣ припаси, предложени отъ дветѣ фирми. Отъ казаната дата до 7 май с. г. усилениятъ по съставъ комитетъ прочете описанията и всичкитѣ сведения по дветѣ системи оржиди и бойни припаси, запозна се съ устройството на тия материали, разгледа произведенитѣ стрелби и тѣхнитѣ резултати и изслуша заключенията и личнитѣ обяснения и мнения на самитѣ членове отъ изпитателната комисия. *) Следъ това артилерийския комитетъ пристѣпи къмъ подробното сравнително изследване на дветѣ системи оржиди и бойни припаси.

Комитетътъ призна следното: а) тѣло — орждието съ затвора, лафета съ люлката, мѣрнитѣ части, предницитѣ и патроннитѣ ракли отъ фирмата Шнайдеръ превъзхождатъ сѣшитѣ материали отъ фирмата Крупъ, за което ги препорѣчва на Военното министерство за превъоръжаване или довъоръжаване на българската полска артилерия; б) бойнитѣ припаси отъ фирмата Крупъ превъзхождатъ ония отъ фирмата Шнайдеръ, затова се препорѣчватъ Круповскитѣ бойни припаси за полската с. с. артилерия, като количеството на бризантнитѣ гранати да не бѣде повече отъ 20% отъ шрапнелитѣ, които ще се доставятъ; в) да се направятъ сравнителни изпитания и изследвания на нитроглицериновия и пироксилиновия барутъ, за да се установи, кой отъ тѣхъ е по-подходящъ за пълнене на приетитѣ патрони. Освенъ това, даватъ се редъ указания, относително нѣкои подобрения въ материалната частъ, които да се препорѣчатъ на фабриката Шнайдеръ, за подобрене системата на с. с. полско оржие при изготвяне окончателния типъ и чертежъ на орждието. Повдигнатъ бѣше при това и въпросътъ дали не ще могатъ известни материали като предници, ракли, колела, амуниция и разни принадлежности да се изработятъ въ Софийския арсеналъ, за което се изказаха мнение, че може. Обаче, при порѣчката на полската скорострелна артилерия само известна

*) Комисията е била подъ председателството на инспектора на въоръжението полковникъ Рясковъ и членове; полковникъ Загорски и майоритѣ К. Жостовъ и Вл. Вазовъ. — На заседанията въ комитетъ въ Крезъ е присѣствувалъ и находящия се тамъ офицеръ — контрольоръ А. И. капитанъ А. Ангеловъ.

часть отъ амуницията тукъ се изработи и то като поржчка отъ фирмата Шнайдеръ, когато тя получи доставката на 81 полски с. с. батареи съ всичкитъ имъ принадлежности.

Съ протоколъ № 12, Артилерийскиятъ комитетъ на 28. октомврий 1904 г. постанови, щото въ поржчанитъ орждия вънкашнитъ кожуси да се правятъ отъ никелова стомана, а вътрешната тржба — отъ обикновена съ малко съдържание на хромъ, при сжщитъ физически качества, които притежава и никеловата стомана. Освенъ това, възприе се по на две ракли на всъка батарея да се приспособятъ защитени наблюдателници за офицеритъ, които командватъ. При приемането на орждията, предницитъ и заряднитъ кола, два % приемната комисия да подлага на изпитание съ рулажъ на механическия плацъ като преминаватъ по 300 км. въ тръсъ. —

Подробно описание на 75 мм. полско с. с. оржие, система Шнайдеръ, е направено въ 1906 г. по подробното изложение на офицеръ-контрольора, артил. инж. полковникъ Загорски, въ книгата „материална часть“ за това оржие, съ чертежи.

Сжщо тъй има описание на 75 см. планинско с. с. оржие, сист. Крупъ (обр. 1904 г.) и сист. Шнайдеръ (обр. 1907 г.).

Въ съответнитъ книги сж описани съответно бризантнитъ гранати и шрапнелитъ.

4. Универсаленъ снарядъ за полската и планинската с. с. артилерия. Принципътъ за устройството на универсалния снарядъ се е състоялъ въ това, — да може да действа едновременно като шрапнелъ и като бризантна граната. Независимо отъ това, да може да се употребява и само като **бризантна граната на ударъ** или **на време**, въ първия случай (на ударъ) съ или безъ закъснителъ. Фирмитъ Крупъ и Ерхардъ бѣха представили своитъ образци универсални снаряди, съ изпитанията на които се занимава артилерийския комитетъ на 9. и 10. декемврий 1911 г. (протоколъ № 9).

Устройството на тоя снарядъ се състоеше въ следното: корпусътъ, съдържащъ куршумитъ за правилното действие, въ дъното му камарка за разпръскателенъ зарядъ отъ черъ барутъ, диафрагма и тржбичка за предаване огъня отъ запалката. Между срѣднитъ редове на куршумитъ е поставенъ тротилъ, а между горнитъ и долнитъ — канифолъ.

Гранатната часть се прикрепва къмъ корпуса съ витка (Крупъ) или чрезъ втикание съ усилие (Ерхардтъ) и тя съдържа експлозива (тротилъ). Въ Круповския типъ експлозивътъ бѣ турнатъ не само въ гранатната часть, но и въ корпуса, дето заема централно положение въ видъ на опашка, когато въ Ерхардовия, експлозивътъ е въ гранатната часть и отгоре между куршумитъ,

Запалката е приспособена за действие: 1) *навреме* като шрапнелъ, 2) *навреме* като бризантна граната, 3) *на ударъ*

нато бризантна граната и 4) на ударъ съ закъснителъ — като бризантна граната на ударъ. Куршумитъ се правятъ съ тежестъ 10 грама, за да се помѣстятъ въ полския универсаленъ снарядъ 294 такива *).

Възложено е на фирмата Крупъ да достави 10,500 патрони съ универсални снаряди за 7.5 см. полски с. с. орждия и на Рейнската машинна фабрика (Ерхардтъ), 7,700 патрони съ универсални снаряди за планинскитъ 7.5 см. с. с. орждия и 1,100 такива за 12 см. с. с. гаубици. Последнитъ, обаче, поради технически трудности, фабриката не можа да достави, а бѣха замѣнени съ планински универсални снаряди.

5. Въоръжение на артилерийскитъ чинове. Офицеритъ, фелдфебелитъ и подофицеритъ въ артилерията бѣха въоръжени съ шашки и револвери Смитъ & Весонъ, а канониритъ — само съ шашки.

Въ 1902 год. канониритъ въ крепостната артилерия се въоръжиха съ карабина Манлихеръ, обр. 1890 год.

Въ 1903 год. за офицеритъ се прие пистолета „Парабелумъ“. Въмѣсто шашката — презъ рамо се въведе сабля — опасана на пояса.

Въ планинската артилерия презъ 1902/903 г. се даде на въоръжение Манлихерова карабина, която замѣни състоящото се до тогава ржчно оржие на артилерийския войникъ — револвера и саблята. Назначението на карабината бѣше да служи за близка отбрана, като оржие за лична отбрана, при изпълнение на караулната служба и за извършване на транспортната служба, както въ крепостната артилерия.

При излизане планинската батарея на подготвителна позиция, прислугата — по заповѣдъ — предаваше карабинитъ на орждеинитъ коноводи, а при случай на нужда карабинитъ, пакъ по команда, се вземаха отъ сжщитъ прислужници. Нѣкжде се практикуваше да оставятъ карабинитъ около орждията, а следъ свършването на стрелбата, или за промѣняване на позицията, се вземаха отъ сжщата прислуга. За облекчение на прислугата, при по дълъгъ походъ, карабинитъ се прикачваха върху самаритъ и товаритъ, за която целъ трѣбваше да се прикачатъ и приковаватъ разни приспособления на самаритъ. Когато се видѣ, че за облекчение при стоварването на планинскитъ орждия, бойната прислуга — по 4 души на оржие — трѣбва да бжде освободена отъ носене на карабини, тогава въ щата на планинскитъ батареи се предвидяха съ 16 карабини по-малко отъ щатното число войници. По щатветъ за 1910 год. бѣха предвидени за военно време на планинска батарея по 40 карабини.

*) Протоколъ на Артилерийския комитетъ № 2 отъ 30. XII. 1911 г.

6. Бинокли. Вмѣсто старата система Галилееви бинокли, въ артилерията при въоръжението ѝ съ с. с. орждия се въведоха едновременно съ батерейната тржба призматически бинокли. При сравнителнитѣ изпитания, правени на системитѣ: Гьорцъ, Цайсъ и Хюетъ, комисията, назначена отъ Артилерийската инспекция, ги е провѣрила по отношение: оптическитѣ характеристики, чистотата, вѣрността и ясността на изображенията. Всички сж се указали ахроматични, съ паралелни оси; по качество на лещитѣ, призмитѣ и липса на пращинки, Гьорцъ и Цайсъ сж стояли на първо мѣсто. По солидностъ сж издържали сътресения пакъ сжщитѣ, безъ да се разстроятъ. Сжщо тѣй и при рѣсенето съ вода тѣ се оказали добре херметически затворени.

Затова Артилерийскиятъ комитетъ *) е препоръчалъ за офицеритѣ биноклтѣ Цайсъ съ 6 пжти увеличение (25 свѣтлостъ и 150 хилядни поле-зрение). До тогава, обаче, въ батареитѣ имаше бинокли система Хюетъ, а много отъ офицеритѣ бѣха се снабдили съ Гьорцови призматически бинокли съ 8кратно увеличение.

7. Батареини тржби. При доставката на полскитѣ и планинскитѣ с. с. батареи тѣ бѣха снабдени съ батареини тржби отъ системата на фабриктѣ, които ги доставляваха. Необходимостъ бѣше да се даде на батареиния командиръ оптически приборъ, съ който той да може да прави твърде ясно наблюденията си, безъ умора за очитѣ му, а сжщо тѣй приборътъ да му дава изображенията на мѣстността съ най-голѣма релефностъ, за да се различаватъ най-добре гънкитѣ на мѣстността и разположението на целитѣ и паданието на снарядитѣ по тѣхъ. Освенъ това, насочванието отъ закрыта позиция и отъ всѣкаква такава, отъ която мѣрачътъ не вижда целта, може да става отъ батареиния командиръ, когато той разполага съ оптическа тржба, която има съответнитѣ на орждеиния жгломѣръ дѣления за насочване въ страни и за даване посока на орждията въ батареята. Батареинитѣ тржби даваха увеличение 17 пжти. Отъ разнитѣ сравнителни изпитания **) на батареинитѣ тржби, указа се най-добра тржбата на Гьорцъ съ жгломѣръ, подобенъ на приетитѣ въ българската полска артилерия Шнайдерови жгломѣри. Имаше мнение въ Артилерийския комитетъ батареината тржба да се приспособи за носене на конь, въ два калѣфа, единия за триножникъ съ жгломѣра, а другия за тржбата—ножица. Такива батареини тржби се доставиха за планинскитѣ с. с. батареи и за 12 см. с. с. гаубични батареи.

8. Далекомѣри. Презъ 1909 год. сж правени изпитания въ разнитѣ пехотни и артилерийски части съ разни системи далекомѣри: Гьорцъ, Цайсъ, Ханъ и Баръ & Струдъ. Артилерий-

*) Протоколъ № 2 отъ 30. априль 1911 год.

**) Протоколъ на Артилерийския комитетъ № 2 отъ 30. IX. 1910 г.

скиятъ комитетъ *) отъ резултатитѣ на тия изпитания заключи: Принципътъ на устройството имъ позволява най-голѣма простота въ работата съ тѣхъ при опредѣляне разстоянията, тѣй като не иска измѣрване на бази, а измѣрването се върши отъ едно мѣсто и става въ една минута. Пехотниятъ се приспособява за носене въ футляръ на грѣбъ, а артилерийскиятъ сжщо въ футляръ — на конь. Отъ артилерийскитѣ образци далекомѣри Гьорцъ е показалъ най-малкия % грѣшки (2—5% отъ измѣреното разстояние), а отъ пехотнитѣ образци Баръ & Струдъ и Гьорцъ.

Изпитани сжщо по отношение устойчивостта при сътресение и херметичността имъ, Гьорцъ е далъ най-добри резултати. Въ заключение се е константирало, че далекомѣритѣ съ обратно изображение, каквито сж биле представенитѣ, сж най-съвършенитѣ и трѣбва да се въведатъ въ артилерията и въ картечнитѣ роти. Затова Артилерийскиятъ комитетъ реши да се поръчатъ 36 пехотни далекомѣри обр. Гьорцъ база 65 см. за употребление въ картечнитѣ роти и 42 артилерийски далекомѣри обр. Гьорцъ съ база 1 м. по единъ за артилерийско полско и планинско отдѣления и по 2 на крепостенъ батальонъ.

9. Тежка полска с. с. артилерия. Полски гаубици. Следъ въвеждането въ българската артилерия 12 см. не с. с. гаубица (1890 год.), съ течение на времето се появи едно състезание между артилерията и фортификацията, следствие отъ което бѣше заключението, че е необходимо една армия въ полето да бѣде снабдена съ орждия, които да могатъ да преодоляватъ и прегради, по-усилени отъ ония, каквито полската фортификация набързо може да създаде. Отъ друга страна, пакъ се появи тенденцията за придаване на армиитѣ или на тѣхнитѣ голѣми части, а особено на артилерията имъ, по-голѣма маневрена способностъ. Отъ тия нови тенденции се създадоха нови условия за гаубицата, които не можаха да се удовлетворятъ съ единъ типъ оржие. Вследствие на това се появиха два вида полски гаубици: леки и тежки. Лекиѣ гаубици, които се придаваха къмъ корпуситѣ или дивизииѣ, съ подвижностъ на полската артилерия, обладаваха могъщество, достатъчно за преодоляване обикновенитѣ прегради на полската фортификация; такива бѣха 10.5 см. и 12 см. гаубици.

Тежкитѣ гаубици съставляватъ армейска артилерия и се употребяватъ противъ силни укрепления отъ времененъ характеръ и заедно съ дългитѣ обсадни орждия—противъ крепости. Такива сж 15 см. гаубици, въведени у насъ въ 1898 г.

Въ нѣкои армии, като Германия и Австрия, за леки гаубици бѣше приетъ калибъръ 10.5 см., за да използватъ по-голѣмата ѝ подвижностъ въ сравнение съ 12 сантиметровата гаубица.

*) Протоколъ № 3 отъ 25 и 26. ноемврий 1910 год.

Артилерийският комитетъ въ заседанията си отъ 20—28 ноември 1906 год. *) е разгледалъ сравнителнитъ изпитания между тия два калибра полски гаубици и дошелъ до следното заключение. За лека полска гаубица у насъ вече е приетъ 12 см. калибъръ, отъ който имаме 5 не с. с. батареи. Съ въвеждането на трета гаубица въ полската армия ще се яви едно неоправдателно усложнение; 12 см. гаубица съ успѣхъ може да се употреби и противъ усилені укреплениа наредъ съ 15 см. гаубица, а за това 10·5 см. не може; най-после 12 см. гаубица на всѣкъ може да замѣни 10·5 см.-та. По тия съображения, комитетътъ постановява да си остане 12 см. гаубица за полската артилерия, като на съществуващитъ не с. с. такива 30 гаубици се въведатъ съвременни подобрения и да се допълни числото имъ съ още 24 или 4 нови батареи. Подобренията да състоятъ въ следното: нови мѣрни прибори и жгломѣри, батарейна трѣба, еластична рилна лопата, странично мѣстение по осѣта, боенъ зарядъ отъ бездименъ барутъ—въ гилза, широки колела и да се допълнятъ заряднитъ ракли, като станатъ по три на орджие. Снарядитъ да се допълнятъ съ 100 фугасни гранати на орджие.

На 23. февруарий 1907 год., обаче, Военниятъ министъръ заповѣда да се събере Артилерийскиятъ комитетъ за да се произнесе — какви полски гаубици да се поржчатъ у Шнайдера, като се има предъ видъ, че отъ кредита по сключения заемъ отъ Франция, за въоръжение сж останали 3—4 милиона лева.

Комитетътъ измѣни решението си отъ 1906 год. и прие да се направятъ пълни изпитания съ 10·5 см. с. с. гаубица у Шнайдеръ.

Съгласно рапортътъ на офицеръ-контрольора, А. И. полковникъ Загорски, отъ 26. юлий, относително изпитанията на 10·5 см. гаубица, резултатътъ отъ походнитъ движения и стрелбитъ билъ съ рѣдки изключения добъръ. Същевременно сжщиятъ донася, че фирмата Шнайдеръ били конструирала, по поржчка на руското правителство, една 12 см. с. с. гаубица съ постоянъ дълъгъ откатъ, съ която били направени предъ него нѣколко изстрела. По неговото мнение, тази гаубица по своята конструкция представлява известенъ прогресъ и въ нѣкои отношения е по-проста и по-лека въ сравнение съ 10·5 см.-вата. Освенъ това, фугасната граната на 12 см. гаубица съдържа около 5 кгр. експлозивъ срещу 2,340 кгр. на 10·5 см. гаубица, а далечността на стрелбата на първата е 8500 м., когато у втората само до 6600 м.

Следъ редъ донесения за произведенитъ съ 12 см. с. с. гаубица изпитания предъ руската и сръбската комисии и предъ българския контрольоръ, Артилерийскиятъ комитетъ въ заседанията си на 23. и 24. януарий 1909 год. изказва мнение: 1) да

*) Протоколъ № 3/1906 г.

се приеме окончателно 12 см. гаубица съ задни цапфи и постоянно ритание, като по-съответна и по-можща отъ 10·5 см. гаубица; 2) да се установятъ окончателнитъ технически условия въ съгласие съ фирмата Шнайдеръ и да се пуснатъ въ фабрична поржчанитъ 9 батареи съ подобренията, препоржчани отъ Артилерийския комитетъ и ония на офицеръ-контрольора.

Материалната частъ на 12 см. гаубици пристигна въ България презъ 1910 год. и едва на 1. януарий 1911 год. се формирахъ предвиденитъ по-рано по една гаубична 12 см. с. с. батарея на всѣка една отъ тритъ военно-инспекционни области. Въ българския воененъ печатъ спорътъ относително възприемането на 12 см. или 10·5 см. полски гаубици бѣше оживенъ. Сведенията, че нѣкои отъ укрепленията и батареитъ на Одринската крепостъ сж бетонирани, реши окончателно въпроса за въ полза на по-разрушителния 12 см. снарядъ предъ оня на 10·5 см. гаубица.

Нови фугасни гранати. Отначало за изпитване българскитъ 12 и 15 см. фугасни гранати се пълнѣха съ пикринова киселина (мелинитъ), после се поржчаха съ „шнайдеритъ“ и най-после съ „тротилъ“ (тринитротолуолъ). Този снарядъ действуваше като една не голѣма мина и се предназначаваше за непосредствено ударно и фугасно действие по закрытия. Стенитъ на гранатата бѣха тънки, но отъ доброкачествена стомана, за да не се прѣскаатъ въ канала на гаубицата или при удара въ цельта, преди детонацията. Самата граната се удължи до 4 и 1/2 калибра, за да съдържа повече взривно вещество.

Така 12 см. граната съдържаше 4·720 кгр., а 15 см.-8·785 кгр. шнайдеритъ.

При нѣкои стрелби съ фугаснитъ шнайдеритови гранати се констатирахъ неразриви и непълни експлозии. Артилерийската инспекция предложи на фабриката Шнайдеръ да изпита по-добъръ детонаторъ отъ оня, който фабриката достави, който имаше опашка, напълнена съ прашецъ отъ шнайдеритъ. Последниятъ по своята инертностъ — да възприеме и предаде детонацията — е билъ непригоденъ за предназначението си. Сравнителнитъ изпитания на *тротила*, като детонирующъ съставъ, доказаха недостатъка на шнайдерита въ детонатора и той бѣ замѣненъ съ тротилъ *).

Освенъ това изказано бѣ желание, фабриката да направи възможното усилие да може да се изолира закѣснителя за стрелба съ или безъ него.

*) Протоколъ на Артилерийския комитетъ № 4 отъ 16 и 17 ноември 1909 година.

На 26. мартъ 1910 г. е разгледанъ въ Артилерийския комитетъ въпросътъ за приемането на експлозива тротилъ за пълнение на новопоржчанитѣ 12 и 15 см. фугасни гранати, вмѣсто съ шнайдеритѣ. Приготовлението на тротиловитѣ заряди сравнително съ шнайдеритовитѣ бѣ по-просто и по-ефтино. Тротиловиятъ зарядъ се помѣства въ една картонена обвивка, която има формата на вътрешната празнина на снаряда. Освенъ това, тротилътъ, като по-плѣтенъ, позволява въ сравнение съ шнайдерита да се постави въ 12 см. граната около 450 гр. повече експлозивъ. Изхвърлената прѣстъ отъ една граната по обемъ е била 7:36 куб. м. срещу 4:80 м. отъ шнайдерита. Последниятъ е по-хигроскопиченъ отъ тротила, който е по-малко инертенъ и е стабиленъ. Затова е приетъ въ фугаснитѣ гранати тротилъ вмѣсто шнайдеритъ *).

10. Бойни заряди. Всички поржчани патрони за с.с. орждия и гаубици се доставятъ съ заряди отъ бездименъ барутъ. При поржчката на бездименъ барутъ за планинскитѣ с.с. орждия, за 15 см. и за 12 см. гаубици на фирмата Кьолнъ-Ротвайлски съединени фабрики **) е повдигнатъ въпроса отъ фабриката, че е трудно достижимо предвиденото условие да нѣма при изстрела нито пламъкъ, нито димъ, като се наблюдава изстрела отъ 1500 м, защото това е въ зависимостъ и отъ състоянието на атмосферата (влага, мъгла и пр.). Действително, уважено е искането на фабриката да не се прави педантно изпитание, а да се доставляватъ барутитѣ, които сж били и до тогава съ „малка видимостъ“ на пламъка и дима. При това изискала се е отъ фабриката да приспособи такова капсулно витло, щото налѣганieto въ канала на орждията да не надминава предѣла, предвиденъ за даденъ калибъръ.

За 12 см. не с.с. гаубица зарядитѣ бѣха отъ бездименъ нитроглицериновъ люспестъ брутъ 4 x 4 x 1 мм. за разни скорости 3 вида заряди въ торбичка.

12 см. с.с. гаубица бѣше снабдена съ заряди (въ гилза) за 5 разни скорости отъ бездименъ пирокселиновъ барутъ на ленти В. М. — най-малкиятъ и В. М.₂ за останалитѣ заряди.

Така щото, може да се каже, че по отношение на барутя, цѣлата българска артилерия до 1912 год. бѣше съ бездимни заряди, освенъ старитѣ медни фунтови орждия (въ Видинския крепостенъ батальонъ), на които зарядитѣ бѣха отъ черъ барутъ.

*) Протоколъ на Артилерийския комитетъ № 1 отъ 26. III. 1910 г.

**) Протоколъ на Артилерийския комитетъ № 3 отъ 26. VI. 1909 г.

11. Характеристични данни на скорострелнитѣ полни и товарни орждия и на полската с.с. гаубица.

	75 мм. с.с. пол- ско орж- дие	75 мм. планинско с.с. орждие		12 см. с.с. гаубица
		Шнай- деръ	Крупъ	
Теглостъ на тѣло-орждието съ затвора кгр.	380	109	105	417
Дължина на калибри . . .	32	16	14	13
Теглостъ на лафета кгр. . .	670	397	342	933
Теглостъ на орждието на по- аниция кгр.	1050	506	446	1370
Теглостъ на предника кгр. .	710	—	—	780
Теглостъ на орждието съ пъленъ предникъ кгр. . .	1760	—	—	2150
Теглостъ на снаряда кгр. . .	6.5	5.100	5.100	20.650
Число на куршумитѣ въ шрапнеля	315	200	200	548
Теглостъ на куршумитѣ гр.	10	10	10	15
Разпрѣскателенъ зарядъ гр.	140	105	105	4.700 кгр.
въ гранатата	пикринъ	пикринъ	пикринъ	тротилъ
Начална скоросъ метри въ сек.	500	330	330	150, 200, 250-300 и 330
Окончателна скоросъ метри въ сек.	222 на 800 м.	210 на 5100	210 на 5100	217 на 6380 м.
Боевъ {пирокс. бар. гр. или	570	—	—	195.330,
зарядъ {нитрогл. бар. гр.	508	155	165	465.600 и 700 Л.В.М.
Теглостъ на пъленъ пред- никъ кгр.	720	—	—	755
Теглостъ на пъленъ заденъ ходъ на зарядната кола кгр.	1000	—	—	{1170 гр. {1140 шр.
Въ предника се водятъ из- стрели	38	въ ракла по		10
Въ задния ходъ се возятъ .	60	8 изстрела		24

КРЕПОСТНА АРТИЛЕРИЯ.

1. Тежки орждия. Макарь в България да бѣха формираны крепостни батальони, българската артилерия не се готвѣше да отбранява крепости, а да обсажда и атакува неприятелски такива. Затова названието крепостна артилерия не съответствуваше напълно на материалната частъ, която я съставляваше.

Както се изложи въ увода, отъ руситѣ бѣха останали 24 фунтови медни дълги и кжси орждия и 8 дюймови медни мортири, частъ отъ които взеха участие при отбраната на крепостта Видинъ срещу сѣрбитѣ въ 1885 г.

Освенъ поменатитѣ крепостни орждия, руситѣ оставиха въ България и шестъ орждия 12 см. дълги 25 калибра — Круповски — взети отъ турцитѣ, но за тѣхъ нѣмаше снаряди, затова въ войната 1885 г. тѣ не бѣха употребени. Три отъ тѣхъ бѣха останали въ Русенския арсеналъ, а другитѣ три поставени при музея въ Плѣвенъ. Въ 1896 год. въпроснитѣ 6 орждия се прибраха въ Софийския крепостенъ батальонъ, поржчаха имъ се снаряди и се направиха годни за въоръжение.

Презъ 1891 год. министъръ-председательтъ Ст. Стамболовъ е взелъ инициативата и чрезъ Министерския съветъ е прокаралъ желанието си да се доставятъ за крепостната артилерия 15 см. дълги орждия. На Артилерийската инспекция е заповѣдано да изпита въ фабриката на Крупа намиращитѣ се такива орждия. Изпратената комисия, следъ изпитанията, изказала мнение, че е полезно да се допълни артилерията и съ 12 см. Д/30 орждия, които предъ нея сж биле изпитани.

Министерскиятъ съветъ, споредъ доклада на Министра на войната, се съгласилъ да се поржчатъ четиринадесетъ 15 см. Д/30 орждия и дванадесетъ 12 см. Д/30 орждия съ съответното количество бойни припаси. Тая доставка е извършена презъ 1892 год. и орждията сж били докарани по Дунава чрезъ г. Рахово въ София, въ края на с. год.

Презъ 1900 год. се набавиха отъ Шнайдеръ за крепостната артилерия по-усъвършенствувани 12 см. дълги орждия. Именно, *12 см. Д/28 обсадно, което има витловъ затворъ* *) съ обтюраторъ азбестова възглавничка и гжбовидно стѣбло — както бѣха всички Шнайдерови орждия.

Всички тия тежки орждия сж на платформа. 15 см. Д/30 орждия при усилената стрелба около Одринъ бѣха изкарали тржбата на орждието на нѣколко мм. изъ кожуха му.

*) Подробно описание на 12 см. Д/28 обсадно оржие сжщо и на 15 см. Д/12 обсадна гаубица се намиратъ въ „Ръководство за занятията въ Крепостната артилерия“, приложение къмъ частъ I., изд. 1901 год.

2. 15 см. обсадна гаубица. Българската артилерия по отношение калибра на гаубицитѣ, като първа въ Европа, поржча 15 см. гаубици на полски лафетъ въ фабриката на Шнайдеръ въ Крезо (Франция). Обаче, първиятъ проектъ — съ тумби — не даде добри резултати при стрелбата, гаубицата при голѣмъ жгълъ на възвишението се обръщаше. Ето защо, български артилерийски инженери съвмѣстно съ фабричните инженери проектираха 15 см. гаубица на колесенъ лафетъ, който е първообразъ на скорострелно тежко оржие.

Трудността за решението на тоя въпросъ се заключаваше въ малката тежестъ на гаубицата, вследствие на което енергията при отката, излизаше много голѣма. При навесната стрелба отъ гаубицата, по-голѣмата частъ отъ енергията на отката трѣбваше да се погълне отъ лафета. Действието на отката, при тежкия снарядъ на гаубицитѣ, бѣше толкова силно, че ако съответно на него се ограничи съ усилване размѣра на осѣта, колелата и на други части, системата ставаше много тежка за полска артилерия. Затова трѣбваше да се намали вредното действие отъ вертикалния ударъ на бойната осъ върху колелата съ въвеждане хидравлически спирачъ. Въ руската артилерия имаше 6 дюмова (15 см.) полска мортира обр. 1885 год., обаче съ желѣзна тумба въ предната частъ на лафета, която приемаше вертикалния ударъ и позволяваше навесния огънь съ жгълъ възвишение само до 40°, когато българската бѣше проектирана за такъвъ до 60°. Освенъ това, при малкитѣ жгли на възвишение, руската 15 см. мортира много подскачаше и даваше голѣмъ откатъ, а при случайна задръжка на хобота се обръщаше и скоростта на стрелбата ѝ бѣше много малка. Затова българскитѣ артилериисти-конструктори заедно съ фабричните намѣриха по-добро разрешение на въпроса: приспособиха се два хидравлически бойни спирачи за отмѣстване при изстрела тѣлото на гаубицата въ люлката на лафета. Рилото на лафета се снабди съ люлата, която се забива въ земята и служи за упоръ на гаубицата при изстрела, така щото нѣмаше оттъркаляне.

Прочее, още въ 1898 год., съ съдействието на български артилериисти, *) се проектира първата 15 см. гаубица на полски лафетъ, по принципа на скорострелно оржие, идеята за което въ полското оржие назрѣваше. Оставаше впоследствие, на другитѣ артилерии въ европейскитѣ армии и на фабрицитѣ, да усъвършенствуватъ конструкцията на спирачитѣ, мѣрнитѣ прибори, да приспособятъ гилза и съответно ней опростенъ затворъ, за да се достигне пълна скорострелностъ. Това едва следъ 10 години се приложи въ частнитѣ фабрики и тогава голѣмитѣ европейски армии се въоръжиха съ скорострелни

*) Дълго време за офицеръ-контрольоръ у Шнайдера въ Франция бѣше А. И. подполковникъ, Н. Цвѣтковъ.

15 см. гаубици на полски лафетъ, по дадения примѣръ отъ българската артилерия.

3. 57 мм. куполни орждия. Презъ 1892 год. се постави за разглеждане въпросътъ относително калибра на скорострелнитѣ орждия, съ които трѣбва да се въоръжатъ фортоветѣ на Сливница, Бѣлоградчикъ и Видинъ.

Артилерийскиятъ комитетъ изказа мнение, че тоя въпросъ може да се реши при едно съвмѣстно заседание съ комитета на отбраната.

И действително, това съвмѣстно заседание се състоя на 25. май с. г. и като разгледа свойствата на двата калибра 57 и 75 мм. намѣри, че калибра 75 мм. по балистическитѣ свойства би билъ предпочитителенъ, но като взема въ внимание и другитѣ условия, именно подвижността и скритността, признава, че калибра 57 мм. е по-добъръ, понеже разликата въ балистическитѣ свойства на двата калибра е само тази, че 57 мм. орджие нѣма удовлетворителна стрелба на разстояние 2000—2500 м. Обаче на разстояние 1500 м. и по-близо, — на които главно ще се среща противника, — 57 мм. орджие е напълно удовлетворително.

Поръчаха се на Грюзонверкъ 30 с. с. куполни 57 мм. орждия, които почнаха да се доставляватъ презъ 1894 год.

Тази система орждия се състои отъ тѣло на орждието съ затворъ, лафетъ — платформа, съ орждейна принадлежностъ и транспортна кола.

Снарядитѣ на това с. с. орджие сж поставени въ гилза и тежатъ: гранатата и шрапнела по 2720 кгр., картечътъ 38 кгр.; въ шрапнела има 88 куршума по 8 гр. Зарядътъ 230 гр., кубически бездименъ барутъ 2 мм. въ копринена торбичка се поставя въ гилзата.

4. Подобрение въ обсаднитѣ орждия. Въ 1898 год., когато се фабрикуаха у Шнайдера поръчанитѣ тамъ 12 см. Д/28 орждия и 15 см. гаубици, направени сж къмъ тѣхъ редъ подобрения, като сж се основавали на изпитанията при фабриката, съ участието на българския офицеръ — контрольоръ и се вземаше мнението на Артилерийския комитетъ. Отъ последния е взето решение да се изхвърли платформата, предложена отъ фабриката за 15 см. гаубици, понеже българската артилерия намираше, че тая гаубица не ще бжде само крепостно-обсадно орджие, но и тежко-полско, ще се запържа съ коне или волове и срещу укрепена позиция ще действува при армиитѣ. Подобрѣ се мѣрника на сжщата гаубица по приготвения чертежъ въ Артилерийската инспекция, вмѣсто дѣления на алидадата, предложи се разграфяване мѣрникътъ на градуси, а освенъ това въведе се въ лафета на 15 см. гаубица еластична рилна лопата.

За 12 см. Д/28 орждия, които тъкмо бѣха въ фабрикация, предписа се зарядната камара да бжде измѣнена по на-

чинъ, че да се примѣни къмъ тия орждия бездименъ барутъ за заряда, съ което началната скоростъ се увеличи съ 200 метра.

Къмъ всички орждия се примѣни бездимния барутъ. За 12 и 15 см. гаубици се прие въ бойния комплектъ фугасната граната, дълга 4½ калибра.

5. Бездимни бойни заряди. Съ протоколъ № 7 отъ 14, 17 и 20 октомврий 1911 год. артилерийскиятъ комитетъ намѣри, че находящитѣ се въ бойния комплектъ заряди на 12 и 15 см. дълги обсадни орждия отъ призматически дименъ барутъ иматъ технически и тактически недостатѣци. Изпитаниятъ за целта нитроглицериновъ бездименъ барутъ, марка Д. Р. Р., е далъ за тия орждия добъръ резултатъ, затова се поръча такъвъ барутъ въ замѣна на черния.

За 12 см. Д/25 орждия за заряди се прие бездименъ нитроглицериновъ тржбестъ борутъ 270×8×6.5 мм., поставенъ въ торбичка съ 30 гр. подпаль.

6. Подобрение въ 15 см. обсадни гаубици. На 26. ноемврий 1904 год. артилерийскиятъ комитетъ изучи въпросъ, какво би трѣбвало да се направи, за да се избѣгнатъ важнитѣ недостатѣци, които се бѣха указали въ материалната частъ на 15 см. гаубици. Тия орждия бѣха проектирани и фабрикувани въ годинитѣ отъ 1898 до 1900 г., а въ това време 15 см. гаубица представляваше най-съвършената система отъ тоя типъ. Въ следнитѣ години, обаче, въ гаубицитѣ на полски лафети се въведоха много усъвършенствувания: 1) Връщачътъ на българскитѣ 15 см. гаубици е съ въздушно съприкосновение, което въ началото на приемането имъ не е прѣчило за правилното му функциониране, обаче, следъ 2—3 годишни стрелби, е забелязано, че връщачитѣ пропусчатъ въздуха и орждието не може да се повръща на мѣстото си следъ изстрела. Вследствие на това, при всѣка стрелба, нѣкоя гаубица спираше действието на батареята. Нужно бѣ, следователно, да се замѣни повръщачътъ съ новъ, иначе тоя недостатѣкъ ще се увеличава, до като тия органи станатъ негодни. Въ новитѣ връщачи въздухътъ е съ течно съприкосновение, значи той е херметично затворенъ и по никой начинъ не може да се губи, т. е. стрелбата не може да се спре. 2) Въ гаубицата нѣмаше приспособление за тънки странични поправки, новото правѣше стрелбата трудна и бавна. 3) Понеже гаубицитѣ стрелятъ повечето подъ голѣми жгли, явява се нужда, при всѣко пълнение, орждието да се поставя въ хоризонтално положение. Тази поставка е мжчна съ повдигателния механизъмъ, а имаше вече приспособление въ по-новитѣ системи, тази хватка да става много по-скоро и лесно, като позволява едновременно мѣрачътъ да се мѣри въ време на пълненето. 4) Най-последно, гаубицата не бѣше снабдена съ гониомет-

търз (жгломърз) и насочването ѝ отъ закрыта позиция бѣ трудно.

Фабриката Шнайдеръ представи проектъ на изложенитѣ измѣнения и подобрения, които се приеха за 15 см. гаубица, съ следнитѣ допълнения: а) да се направи подвижна рилната лопата на гаубицата; б) да се направи приспособление за закрепяване орждието въ време на движение; в) да се съедини ралицата къмъ рилото на лафета.

Новитѣ части трѣбваше да се изготвятъ въ Франция, а приспособлението имъ и измѣнението на съществуващитѣ вече материали се направи, за смѣтка на Шнайдера, въ Софийския артилерийски арсеналъ*).

Въ 1909 год. бѣ издадена „Инструкция за употреблението на тежката полска артилерия въ босъ“, която за състава на тежката полска артилерия предвиждаше 15 см. обсадни гаубични батареи, заедно съ 12 см. полски гаубични батареи. Последнитѣ — не скорострелни, предадени въ Софийския и Шуменския крепостни батальони, имаха по 6 гаубици въ батарея, а за 15 см. се предвиждаше да бждатъ 4 орждейни. Въ тая инструкция се предвиждаше, изобщо, гаубичнитѣ батареи да се предаватъ и къмъ дивизиитѣ, като тежка полска артилерия.

Впоследствие, обаче, както бѣ изложено въ организационния отдѣлъ**), въ нѣкои отъ артилерийскитѣ полкове се формираха 12 см. с. с. гаубични батареи, които отчасти се предвиждаха като полски батареи, а 12 см. не с.с. гаубични батареи се мобилизираха при казанитѣ крепостни батальони, запрегнаха се съ волове, но действуваха заедно съ 12 см. с. с. гаубици, като тежка полска артилерия.

7. Крепостно-обсаденъ паркъ. Въ 1897 год. се повдигна въпросътъ отъ Щаба на армията за набавяне орждия съ по-голямъ калибъръ за крепостната артилерия. Военното министерство, като имаше предъ видъ: а) състоянието на съществуващата българска крепостно-обсадна артилерия; б) нуждата за по-нататъшното ѝ увеличение; в) като се съобразява съ разполагаемитѣ срѣдства, реши да се увеличи крепостно-обсадната артилерия съ 40—50 орждия. Назначението на тѣзи орждия ще бжде въоръжението на нѣкои укрепени сухопътни пунктове, а въ случай на нужда и образуването на единъ „подвиженъ обсаденъ паркъ“.

Артилерийскитѣ комитетъ, следъ всестранно разглеждане на поставения въпросъ, като имаше предъ видъ гореиз-

*) Случваше се, обаче, при продължителна стрелба връщачътъ да не функционира добре което много прѣчеше на правилната и бърза стрелба при Одринъ и въ Добруджа.

**) Вж. „Артил. Прегледъ“, 1933 год.

ложеното и състоянието на крепостно-обсадната артилерия въ нѣкои европейски държави, реши новопоржчанитѣ 40—50 орждия да бждатъ: 24 орждия 12 см. Д/28 и 24 кжси орждия или гаубици 15 см. Д/12, последнитѣ на усиленъ полски или облекченъ обсаденъ лафетъ.

Поржчката на тая материална часть е възложена на фабриката Шнайдеръ & С-ие въ Крезо (Франция).

Отъ Генералния щабъ предназначаваха 15 см., 12 см. дълги и 24 фн. орждия по осемъ за крепоститѣ Видинъ и Бѣлоградчикъ; освенъ това дванадесетъ 4 фн. орждия за Видинъ и десетъ 4 фн. орждия за Бѣлоградчикъ. Всички снаряди, намиращи се въ България за тия орждия, решиха да се разпредѣлятъ и превозятъ въ казанитѣ крепости, като е мотивирано, че не трѣбва да се достигне сдаване крепостта никога, поради липса на снаряди, а когато тя е обложена, орждията не могатъ съ снаряди да се снабдяватъ, затова предварително орждията да разполагатъ съ нужното количество снаряди.

Обсадниятъ паркъ въ крепостнитѣ батальони, състоящъ се всичко отъ 109 орждия, отъ които по-голямата часть оставяла система, бѣше недостатъченъ за обсадата и атаката на нѣкоя сериозно организирана за отбрана съвременна крепостъ. Минарь тоя въпросъ да бѣше проученъ въ Щаба на армията съвмѣстно съ Артилерийската инспекция, смѣташе се за необходимо да се доставятъ презъ 1910 год. обсадни орждия, за да се формира единъ паркъ отъ 300 съвременни орждия, обаче кредитъ за това не бѣ отпуснатъ.

Снарядитѣ така сжщо не бѣха достатъчни. Общата сума на снарядитѣ за полската артилерия възлизаше на 669,144 или около 727 снаряда на орждие. Крепостната артилерия имаше всичко 59,343 или срѣдно по 550 снаряда на орждие. Ако се вземе за норма изискванията на тогавашнитѣ понятия за стрелбата, при обсадата на една крепостъ, трѣбваше да има не по-малко отъ 1,000 изстрела на орждие, а за полската артилерия поне двойно на това количество снаряди.

При мобилизацията въ 1912 год. подвижниятъ обсаденъ артилерийски паркъ се състави отъ батареитѣ, групитѣ и отдѣленията на Софийския и Шуменския крепостни батальони съ разни калибри и системи: 15 см. Д/30, 12 см. Д/30, 12 см. Д/28 и 12 см. Д/25 обсадни орждия и 15 см. Д/12 обсадни гаубици, къмъ които се прибавиха и нѣколко 12 см. с. с. и не с. с. полски гаубични батареи. Въ Видинския крепостенъ батальонъ орждията бѣха стари медни фунтови и тѣ бѣха предназначени за укрепенитѣ пунктове.

8. Характеристични данни на българският крепостно-обсадни оръдия:

	15 см. Д/30 оръдие	12 см. Д/30 оръдие	12 см. Д/25 оръдие	12 см. Д/28 оръдие	15 см. Д/12 гаубица
Тежест на тѣло-оръдието съ затвора кгр.	3530	1700	1440	1180	760
Дължина въ калибри	30	30	25	28	12
Тежест на лафета кгр. . . .	2550	1850	1355	1390	1050
Тежест на оръдието на позиция кгр.	6080	3550	2795	2570	1810
Тежест на предника кгр. . . .	420	420	627	390	393
Тежест на платформата кгр. .	3370	2600	1250	2070	—
Тежест на снаряда кгр. . . .	40	20	16	20	40
Разпръскателен зарядъ въ гранатата кгр.	1-750	1-5	0-720	1-5	8-789
Шрапнелтъ има куршуми . .	550	400	330	400	900
Тежест на куршумитъ гр. . .	26	16	16	16	20
Начална скорост метра сек. .	520	520	460	500	макс. 260 метра намалена скор. } 230 200 170 140
Крайна скорост метри . . .	262 на 10400 метра	250 на 9700 метра	220 на 7500 метра	242 на 7850 метра	245 на 7075 метра

Забележка: 1) На една волска кола се товарят за 15 см. оръдия или гаубици по 9 снаряда и заряди, или полезен товар 425 клг. заедно съ сандъцитъ, съдържащи по 3 снаряда всеки или всичко 27 изстребители.

За 12 см. оръдие — 5 сандъка по 4 снаряда, всичко 20 изстрела или 500 клг. полезен товар.

2) Дължината на стъкменото за походъ най-дълго крепостно оръдие (15 см. Д/30 оръдие) върху дрога е 4-60 м.

Глава III.

БРЪГОВА И МОРСКА АРТИЛЕРИЯ.

1. Бръгова артилерия. Въ 1905 год. близо до Траката — при Варна — се построи една бетонна бръгова батарея за два 24 см. оръдия, за да се обстрелват опасните зони за плаващите неприятелски параходи предъ Варненското пристанище. Опасната зона, раздѣлена на половината отъ скоростта на парахода (вжзли въ частъ), дава времето за преминаването на тази зона отъ парахода въ секунди. Тази зона се изчисляваше за разстояние отъ 10,000 м. до 1,000 м. на плаващия параходъ съответно на същитъ разстояния отъ 62 м. до 1038 м. въ дълбочина и отъ 13 до 919 м. въ широчина, а за промеждутъчнитъ разстояния пропорционална между показанитъ въ таблици съответно изчислени. Бойнитъ параходи се смѣтаха, че иматъ размѣри, дължина около 100 м., ширина 20 м. и височина отъ 3 до 8 м.

24 см. бръгово оръдие Д/45 обр. 1907 г. имаше снаряди: обикновена, пробивна и фугасна гранати тежки по 170 кгр. Зарядтъ му състоеше отъ два полужаряда, всичко 47-400 кгр. бездименъ ленточенъ пироксилиновъ барутъ. Начална скорост 800 мс. Оръдието стреляше до 10,365 м. съ обикновена и фугасна гранати и съ пробивна до 11,520 м.*) Цѣлата дължина на оръдието 10-800 м. има 60 бразди съ наклонъ 5°. Превисението на мѣрната линия надъ батареината площадка 2 м. Обстрелтъ е 360°. Оръдието има хидравлически спирачъ съ глицеринъ 25 литри. Връщачтъ е въздушенъ. Нормаленъ ъткатъ 650 мм.

Разпръскателниятъ зарядъ въ обикновената граната черъ барутъ 7-5 кгр., въ пробивната — 2-5 кгр., а въ фугасната снайдеритъ 17-440 кгр.

Тѣлото на оръдието съ затвора тежи 24-500 кгр., а лафеттъ 16,100 кгр. и щиттъ 4,300 кгр., а цѣлото оръдие на позиция тежи 40,600 кгр., платформата отдѣлно — 3,000 кгр. Следователно, това бѣ най-тежкото оръдие въ българската артилерия.

Къмъ бръговата отбрана бѣ придадено и находящото се въ Арсенала едно 10 фунтово с. с. оръдие, система Норденфелдъ (калибъръ около 11 см.), останало отъ изпратенитъ образци за изпитание. То бѣше снабдено съ 149 гранатни, 499 шрапнелни и 149 картечни изстрели.

2. Флотска артилерия. На учебния крайсеръ „Надежда“ имаше по две 10 см. и по две 65 мм. и 47 мм. дълги оръдия. На 6-тъ миноноски имаше по две такива 47 мм. оръдия. Снаряди за тия всички калибри оръдия се доставляваха чрезъ

*) Лафеттъ на това оръдие има недостатъкъ, че не позволява да се даде по-голямъ жгълъ възвишение, затова далечността на изстрела е тъй малка.

Артилерийската инспекция. На 18. август 1898 год. Артилерийският комитет се занима с въпроса за качествата на поржчанитъ въ Франция снаряди за флотскитъ орждия, които бѣха отъ следнитъ видове за 65 мм. и 47 мм.: пробивни гранати, за 47 мм. и картечни, а за 10 см. орждия: пробивни гранати и шрапнели. Запалката за шрапнелитъ имаше особено устройство "à Cadrant", лека и съобразена съ формата на снаряда, така че да намалява съпротивлението на въздуха, съ двойно действие и за стрелба на разстояние до 5,000 м.

Чугунената картечна граната съ двойна запалка, която замѣстваше шрапнеля, не отговаряше на назначението си, защото като граната бѣше слаба, а като шрапнелъ нѣмаше достатъчно куршуми, но тя бѣ оставена къмъ 65 мм. орждия, понеже бѣха поржчани малко количество такива остаряли снаряди и то само по традиция отъ френската флотска артилерия.

Орждията сж дълги 60 калибри, скорострелни, на морски лафетъ (подсвещникъ). 10 см. орждие е дълго 50 калибра; снарядътъ му тежи 13 кгр. въ гилза, бойниятъ зарядъ отъ бездименъ барутъ 3'250 кгр.; начална скоростъ 770 м.; стреля до 8 км.

65 мм. орждие с.с. система Шнайдеръ-Кане, дълго 50 калибра, стреля съ снарядъ тежъкъ 4 кгр.; зарядътъ е въ гилза 0'920 кгр., начална скоростъ 740 м., най-голѣма далечностъ 7 км. Сжщата система е 47 мм. с.с. орждие дълго 60 калибра, съ снарядъ 1'500 кгр.; зарядъ въ гилза 0'535 кгр., начална скоростъ 820 м., най-голѣма далечина на изстрела 4400 м.

За действието съ тия морски орждия сж необходими трима прислужници. Лѣвиятъ поставя мѣрника, мѣри орждието и съобщава огъня. Дѣсниятъ отваря затвора, изважда гилзата, пълни орждието и затваря затвора. Носачътъ пренася патрони къмъ орждието и отнася гилзитъ.

Глава IV.

КОЛИЧЕСТВО НА ВЪОРЖЖЕНИЕТО ВЪ 1912 ГОДИНА.

Следнитъ таблици показватъ състоянието на въоръжението въ надвечерието на мобилизацията презъ 1912 година. (Следватъ таблици 1, 2 и 3).

Въоръжението не бѣше достатъчно, ако се сравнятъ тия таблици съ щатното число на предвиденитъ за мобилизацията части. Манлихерови пушки имаше само за действащата армия. Опълчението, допълняващитъ и новоформиранитъ части

1. Ръчно оръжие и патрони.

НАЗВАНІЕ	Количество	НАЗВАНІЕ	Количество
Пушки манлихерови	269,709	Револвери "Смитъ & Весонъ"	1,508
Карабини	9,256	Пистолети Парабелумъ	4,450
Пушки бердани и драгунски	51,528	За Манлихеръ общо	186,079,356
Пушки "Кринки"	12,935	Патрони { За пистолета	445,000
Картечници "Максимъ" 8 мм. за пехотата	232	Патрони { За Бердана	22,401,891
Бомбохвъргачки	30	Патрони { За Кринка	2,793,113
Ръчни бомби { сферически	24,000	Тесаци, руски образецъ	1,719
кубически	24,000	Морски палаши	561
Сабли кавалерийски и артилерийски	17,218	Разнитъ системи 8 картечници система "Набелъ" 10 цевни	78,500
		картечни имаха 4-сист. "Гатлингъ" съ 6 цеви	40,000
		следното количество 1-сист. "М. Норденфелдъ"	8,500
		ство патрони. 1-система "Шкода"	10,000

трѣбваше да се въоръжатъ съ Бердани, които като въоръжение вече бѣха остаряла система, а недостигътъ трѣбваше да се попълни дори съ Кринки. Даже и следъ това, пушките не достигаха за всички мобилизирани части, поддѣления, транспорти и др. За въоръжение на Македонскитѣ доброволци се употрѣбиха събранитѣ отъ убити и ранени пушки следъ първитѣ сражения.

Карабинитѣ сѣщо бѣха недостатъчни, затова частъ отъ инженернитѣ войски заминаха въ 1912 г. безъ оружие и се въоръжаваха презъ време на войната.

Пистолетитѣ Парабелумъ недостигаха. Една частъ отъ недостига се попълни съ остарялия револверъ Смитъ & Вессонъ, следъ което пакъ нѣкои отъ чиноветѣ, на които се полагаше пистолетъ, заминаха само съ сабли. Тукъ-таме имаше попълване недостига съ реквизирувани револвери отъ разни системи. Едва при обявяване войната, подъ натиска на Македонско-одринската революционна организация, Военното министерство успѣ да достави отъ Австрия 15,000 манлихерови пушки и 10,000 карабини, за да въоръжи македонцитѣ и инженернитѣ войски.

Патронитѣ сѣщо така бѣха недостатъчни, падаха се по 700 патрона на манлихерова пушка и карабина, безъ да се пресмѣтнатъ картучницитѣ.

Орждията за полската артилерия недостигаха, ако се приеме тогавашната съразмѣрностъ по 4 орждия на 1,000 пешотинци. При това, половината отъ тия орждия бѣха нескоро стрелни и не приспособими къмъ новия начинъ на стрелба. Тежката полска артилерия бѣше слабо застѣпена. Отъ полскитѣ и планински орждия се запрегнаха само 750, отъ които скорострелни 452, вкл. 12 см. гаубици.

Крепостно-обсаденъ паркъ се импровизира отъ имашитѣ се въ крепостнитѣ батальони — показани въ таблицата — обсадни орждия, които по количество бѣха недостатъчни, а по система не бѣха последнитѣ образци на артилерийската техника. Обаче, добре подготвенитѣ офицери и обучени прислужници допълниха несвършената материална частъ, затова обсаднитѣ орждия действуваха добре презъ войната 1912/1913 год. — около Одринъ.

Отдѣлъ II.

ИСТОРИЯ НА АРТИЛЕРИЙСКАТА ПОДГОТОВКА.

Глава 1-а.

ОБУЧЕНИЕ ВЪ АРТИЛЕРИЯТА.

Следъ Сръбско-българската война (1885 год.) артилерията останала въ ржцетѣ на българскитѣ офицери, които до тогава бѣха служили 5—6 години подъ ржководството на рускитѣ офицери-инструктори. Тия офицери нѣмаха практика да упражняватъ въ боя по-голѣма единица отъ батарея.*)

Презъ това време въ артилерията на европейскитѣ армии бѣха достигнати известни подобрения въ методитѣ на стрелбата, въ подвижността, въ материалната частъ, въ действие при орждията, регламентирани въ устави и инструкции; българската артилерия следъ 1886 год. се зае съ особена енергия и настойчивостъ за работа въ това направление.

Въпросъ за уставитѣ. Сръбско-българската война (1885 год.) всели у българскитѣ офицери пълно довѣрие въ рускитѣ устава, на които покрай другото, се отдаваше успѣха въ тая война. Въпрѣки бойния опитъ, дълго време не се посѣгаше на уставнитѣ постановления, обаче следъ една година се замисли поне да се преведатъ тѣзи устава и на 5-и декемврий 1886 г. бѣ издадена следната заповѣдь по военното вѣдомство:

„Отъ личната практика и отъ направената кратка инспекция на частитѣ въ последно време, забелязвамъ, че обясненията, които се правятъ както отъ г. г. офицеритѣ, тъй и отъ унтеръ-офицеритѣ, на долнитѣ чинове, биватъ много пжти непонятни, непосредственото следствие на което е неточното разбиране на длъжността си отъ страна на войника и излишно отрудяване паметта, за да може да се запомни нѣкое изречение, което и той самъ не разбира. Източникътъ на това зло въ войската е, че ржководството по обучението е още на руски езикъ, отъ което излиза, че когато унтеръ-офицерътъ обяснява нѣщо, той употрѣбява повечето руски думи съ български означения и излиза единъ езикъ, щото и доволно развития

*) Рускитѣ батареи бѣха 8 орждейни и съ отдѣлно домакинство, като самостоятелни части.

войникът не може нищо да разбере. Краткият срок на службата у насъ, обаче, не позволява губене на време за излишни обяснения и всичко трѣбва да бѣде употребено за въ полза.

„Като имамъ предъ видъ всичко гореизложено, предписвамъ на командиритѣ на частитѣ, да обърнатъ най-строго внимание върху начина на обясненията отъ страна на унтеръ-офицеритѣ, особено при дохождане на новобранцитѣ. Отъ друга страна командиритѣ на частитѣ да взематъ мѣрки, щото въ полковетѣ да се преведатъ всички устава на българския языкъ, по който да се ръководятъ. Тѣзи преводи да се представятъ въ Министерството, дето, следъ като се прегледатъ, най-добре преведенитѣ ще се отпечататъ и изпратятъ по частитѣ. На преводача ще бѣде отпуснато възнаграждение, което напълно да възнагради труда. За сега освенъ команднитѣ слова, които до превода и удобриенето на строевия уставъ, оставатъ на руски языкъ, всичко да се води на български“.

Едва въ 1892 год. бѣ утвърденъ устава за строевата служба въ артилерията, ч. I, II и III, съ заповѣдь по военното ведомство отъ 12 февруарий, въ която се даваха следнитѣ указания.*)

„Строевиятъ уставъ е ръководство за подготвление родътъ на оржжието къмъ това, което този родъ оржие ще прави въ време на война. Всѣкой § отъ устава съдържа въ себе указания за командването и воденето на частта въ боя. Всѣка дума отъ строевия уставъ дава направление за реда, дисциплината и порядъка на частта. Следователно, строевиятъ уставъ е съвременното ръководство, изведено отъ теорията и практиката.

Затова, буквалното изпълнение устава за строевата служба въ артилерията, трѣбва да се прояви задължително за всички, до които той се касае; не се допуска никакво отстъпление и волно тълкувание, а всѣки който би направилъ такова, ще бѣде подвържнатъ на строго дисциплинарно наказание. Близайшето наблюдение за точното прилагане и буквалното изпълнение предписанието на този уставъ и въ 3-тѣ му части, се възлага на инспектора на артилерията“.

Въ същата година бѣ издаденъ „планъ за разпредѣление годишнитѣ занятия въ армията“**), дето се казва: „задачитѣ, които войникътъ решава въ войната, сж твърде прости. Той трѣбва да обладава и владѣе своето оржие и да пжтува. Едното и другото той ще изпълни до толкова, до колкото му позволяватъ неговитѣ нравствени качества, умствени и физически способности и военното му възпитание. Но за да могатъ тѣзи войнишки качества да принесатъ най-голѣма полза, не-

*) Воененъ министъръ полковникъ М. Савовъ, инспекторъ на артилерията поповникъ П. Тангиловъ.

**) Запов. В. В. № 496/1892 год.

е необходимо е службата му да се управлява отъ волята на началника и да се поддържа съ добре разбрана дисциплина“.

По този начинъ се туряше основа за обучението и възпитанието, като се целѣше да се развие дисциплина на разума и убеждението, върху което да се съгради началническия авторитетъ. Независимо отъ това, целѣше се да се даде начало на еднаквостъ въ обучението на всички части.

Занятия и стрелби до побългаряване уставитѣ. Въ полковетѣ занятията се водѣха по традицията, която бѣха поставили рускитѣ офицери до 1885 год. Батареята бѣше единницата, въ която се съсредоточаваше строевата подготовка. Въ есень, следъ уволнение старитѣ войници, образуваха се команди съ ездачитѣ, които бѣха отъ последния наборъ млади и отъ предидущия-стари ездачи. Старшиятъ офицеръ въ батареята обучаваше младитѣ ездачи отначало въ езда на корда, после волтижировка на коня въ кржгъ и езда съ и безъ стрелба, въ продължение на цѣлата зима. Напролѣтъ тия ездачи се обучаваша въ езда на двойка и въ запрегнати орждия—когато съ младитѣ войници се почваха занятия за закачане и отначаване орждията. При последнитѣ занятия ездачитѣ биваха раздѣлени — старитѣ за процепни, младитѣ първий и срѣдни въпрягове. Обучението ставаше по руското ръководство за артилерийска езда отъ Петраковъ..

Батарейнитѣ командири още не бѣха се отървали напълно отъ домакинската частъ. Макаръ хранението на конетѣ и хората да ставаше по общи нареждания отъ щаба на полка, обаче, помесечно, по редъ, б-тѣ батарейни командири завеждаха кухнитѣ и отчетността по хранението. Обикновено, батарейнитѣ командири обучаваша старитѣ ездачи и подофицеритѣ.

Тѣ надзираваха и обучението на младитѣ войници, заведени отъ младшия офицеръ.

Организиране занятията. Инспекторътъ на артилерията (заповѣда*) да се произвеждатъ въ батареитѣ шестъ орждейни конни батарейни учения. Коня се вземаха и отъ друга батарея, за да се запрегнатъ 6 орждия и две зарядни кола. Тогава се извършва въ обучението искането, щото предницитѣ и заряднитѣ кола да се закриватъ задъ мѣстни закрития, като по възможностъ пакъ се спазваха установенитѣ дистанции.

Резервнитѣ батареи, както и планинскитѣ полубатареи, по липса на коне, запрягаха по 4 орждия. За ръководство при занятията се препоръчваша тактиката на Дуропъ, книжката на Зиницковъ и руския уставъ за полската служба. Отъ Артилерийската инспекция за зимнитѣ занятия съ офицеритѣ се изпратиха въ частитѣ прибори на Муратовъ за артилерийска игра,

*) Заповѣдь по артилерията № 57/1888 год.

която въ механическата част да се ръководи по правилата за стрелбата, изложени въ „Червената книжка“. Годишните занятия се произвеждаха по руския „Планъ разпредѣленія годовыхъ занятіи и инструкція для веденія занятіи въ артилеріи“. Изпратенъ бѣше отъ Инспекцията*) за прилагане ръководството „Проектъ за спомагателните упражненія въ полските батареи“, въ който се излагаше, какъ да се замѣнятъ излѣзлитъ отъ строя въ време на походъ, по болестъ или други причини ездачи и коне.

За съвмѣстни занятия съ другитѣ родове войски се изпращаха въ разнитѣ гарнизони по една или две батареи. Освенъ това, въ лагеритѣ: Софийски (4-и артилерийски полкъ), Марашки (5-и артилерийски полкъ) и Маринополски (3-и артилерийски полкъ) бѣ разпоредено**) да се произведе по една бойна стрелба съ тактически учения при съвкупнитѣ занятия. За ръководство при тѣхъ се препоръчваше руската „Инструкція для производства стрѣльбъ съ маневрированіемъ отрядами всѣхъ родовъ оружія“. За тѣзи стрелби бѣха отпуснати по 70 гранати, 70 шрапнели и 12 картечи на батарея. Цѣльта на тия занятия бѣ: развиване способностъ къмъ скорост и продължителни движения безъ умора по пресѣчана мѣстностъ и преодоляване препятствия съ възстановяване на реда; развиване въ личния съставъ, умение, ловкостъ въ примѣненіе всѣкакви спомагателни действия; развиване въ батареитѣ способностъ да водятъ бързъ и точенъ огънь при бойна обстановка; развиване въ командувачия съставъ умение бързо да оценява и схваща бойното положение на войскитѣ въ разнитѣ фази на боя (настъпване, отстъпване и отбрана), батареиниятъ командиръ да свикне да следи всѣко движение и действие на своитѣ войски, за да не се случи въ боя да бие своитѣ.

За пехотния строй батареитѣ се ръководѣха отъ старитѣ руски ръководства, като се изискваше старата мунщровка.

Инспекторътъ на артилерията подполков. Тантиловъ правѣше често прегледи на всички артилерийски части и бѣше много строгъ, като съ заповѣдь отстраняваше отъ длъжностъ батареини командири за проявенъ мързелъ или нехайство.

Артилерийската подготовка отъ 1892 год. до превъоръжаването съ с. с. орждия. Назначенитѣ комисии работѣха усилено върху побългаряването на уставитѣ. Презъ 1892 год. уставитѣ частъ I. „Пеши строй, частъ II. орждеино учение и частъ III. батареино учение“ бѣха напечатани. Отъ тогава занятията се водѣха по „Плана за разпредѣленіе на годишнитѣ занятия“ отъ 1892 год.

*) Заповѣдь по артилерията № 68 отъ 22. VII. 1889 год.

**) Заповѣдь по артилерията № 70/1889 год.

Въ 1897 год. бѣха издадени „Проекто-наставления за стрелбата въ полската и планинска артилерия“ и такова за стрелбата въ крепостно обсадната артилерия.

Поради отпускиѣ, които се въведоха на практика за войницитѣ-земледѣлци, планътъ на занятията претърпя въ 1897 год. измѣнение. Новото разпредѣленіе на занятията предвиждаше уставни и тактически учения съ отдѣленіе отъ 3 батареи.

Въ 1898 год. бѣ издаденъ „Уставъ за конно учение съ артилерийското отдѣленіе“. Между 1899 и 1903 год. бѣха преработени всички съществувачи по рано строеви уставни и се изработиха за крепостната артилерия ония, които до тогава липсваха.

Въ ротитѣ на крепостнитѣ батальони понеже нѣмаше ниве, а орждията бѣха съ разни калибри, занятията по-вече се състояха въ изучаване материалната частъ, въ действие при орждията и мѣрене съ разни прибори.

Нововъведенията, направени въ полската и планинска артилерии, налагаха измѣненія въ правилата за стрелбата, за което се издаде ново наставление за стрелбата.

Превъоръжаването съ с. с. орждия и опитътъ отъ Руско-японската война, предизвикаха коренно преработване наставленията за стрелбата и една „Инструкція за употребленіе на артилерията въ боя“. Вмѣсто заемане открити позиции и право мѣрене, препоръчваше се да се заематъ закрити и маскирани позиции съ насочване съ кржгъ, което нѣколко години по-рано бѣ прието въ крепостната артилерия.

Въ 1906 год. се изработи проекто-инструкція за употребленіе и служба на крепостната артилерия и проекто-уставъ за строевата служба въ полската скорострелна артилерия. Въ 1908 год. проектитѣ станаха уставни, които останаха въ сила до войната 1912 год. Въ 1911 год. бѣха издадени Инструкции за употребленіе на тежката полска артилерия въ боя и уставни за бръговата артилерия отъ 1911 год., а въ 1912 год. — и за тежката полска с. с. артилерия.

Подготовката на артилерията следваше неуклонно не само напредѣка въ техниката и усъвършенствуването на артилерийскитѣ материали, но и еволюцията на идеитѣ за съвременния бой, затова се измѣняха съ гъвкавина и възприемчивостъ уставитѣ, наставленията и инструкциитѣ.

Тази непрекъснатата умствена и практическа работа е сподобила за създаването на единъ интелектуаленъ животъ между артилерийскитѣ офицери, които и безъ това се избираха при излизането имъ отъ Военното училище.

До 1897 год. правилата за стрелбата въ полската артилерия носѣха отпечатѣка на точната крепостно артилерийска стрелба, безъ да държатъ особена смѣтка за подвижността, бързото появяване и изгубване на полскитѣ цели, дълбочината на фронта имъ, тѣхната уязвимостъ и пр. Въ тѣхъ преоблада-

ваха по-скоро исканията на теорията за вѣроятността, а не необходимостта да се биятъ бойни цели. Обаче, следъ тоя периодъ, настѣпи ново вѣяние, като се даде свобода, налагана отъ разнообразнитѣ бойни условия.

Усърдната и неуморна работа въ тая област даде добри резултати за подготвяне командири на батареитѣ и отдѣленията, но за подготовката по-голѣми артилерийски началници се работѣше малко. Липсата на коне не позволяваше да се запргнатъ въ единъ артилерийски полкъ по-вече стъ три батареи; затова отдѣлението бѣ най-голѣмата единица, съ която се произвеждаше стрелба и тактическото учение. За употребление въ боя маса артилерия — полкъ или нѣколко групи отдѣления, нѣмаше въ мирно време упражнения, за да добиятъ по-високитѣ артилерийски началници умение, навикъ въ манипулирането на масиранъ артилерийски огънь, чрезъ което да се развие у тѣхъ съзнанието за ролята на артилерията като важенъ факторъ, при подготовката на атаката или отбраната за спечелване победата.

Благодарение тригодишната си служба, подбора и разумната заинтересованостъ на офицеритѣ, подофицеритѣ и войницитѣ бѣха доста добре подготвени по специалността си.

Мѣрачитѣ, наблюдателитѣ, разузнавачитѣ владѣха специалността си до съвършенство. Ездачитѣ и прислугата сжщо така добре бѣха подготвени.

Но благодарение 3 годишната служба, артилерията не разполагаше съ достатъченъ контингентъ запасни войници и трѣбваше при мобилизация да се допълни съ запасни отъ други редове войски. Освенъ това, запаснитѣ офицери, подофицери, мѣрачи и други специалисти, не можеха да се държатъ въ течение на бързитѣ промѣни въ употребението на артилерията и огъня въ боя.

Артилерийскиятъ комитетъ бѣ препоръчалъ *) да се направи пробна мобилизация съ по една батарея въ всѣки полкъ, за да се изработятъ щатове за личенъ съставъ и за количеството на носимото имущество и стѣкмяването му въ батареята.

Въ 1897 год. планътъ на годишнитѣ занятия се наруши съ пущане войници за лѣтни домашни работи — въ отпускъ отъ 7 юний до 28 юлий. Това обстоятелство причини премахането на лагеритѣ. Препоръчваше се вмѣсто тѣхъ походната палатка, бивака и разполагането на квартири у населението, като частитѣ при занятията да нощуваатъ тамъ, дето сж свършили учението си.

По-късно, датата за повикване новобранцитѣ въ казармитѣ се поставяше въ зависимостъ отъ бюджета и се мѣнѣше отъ 15 януари до 1 мартъ, по тоя начинъ влѣзе въ обичай, въ началото на всѣка година, Военното министерство да раз-

*) Протоколътъ № 6 отъ 14 VII. 1892 год. на артил. комитетъ.

предѣля времето за занятията презъ цѣлата година. Въ артилерията това разпредѣление се правѣше отъ Артилерийската инспекция.

За съвкупни занятия съ пехотата, къмъ края на Августъ се придаваха къмъ всѣки пехотенъ полкъ по една батарея, за малки маневри.

Уставитѣ и инструкциитѣ въ артилерията се приготвяха по заповѣдь, обикновено, отъ комисия, въ която влизаха офицери съ висше военно образование и опитни строеви офицери. Артилерийската инспекция сама се грижеше да събере необходимитѣ материали отъ чуждестраната литература и български опитъ. Тамъ изключително се приготвяше „Наставлението за стрелбата“, преглеждаше се само отъ комисия, а таблиците за стрелбата се приготвяха винаги въ Инспекцията.

Занаятия съ офицеритѣ. Въ 1884 год. за пръвъ пжтъ бѣха въведени зимнитѣ тактически занятия. Въ продължение на 8 години тия занятия се водѣха по руската инструкция отъ 1882 год. Въ 1892 год. се констатираха праздини въ техническата подготовка на войсковитѣ части, които сж се отдавали на системата за водение лѣтнитѣ занятия и отчасти на зимнитѣ тактически занятия съ офицеритѣ. Въ сжщата година се въведе нова инструкция за последнитѣ, съ идеята тѣ да бъдатъ като продължение отъ лѣтнитѣ занятия.

Занаятията почваха съ упражнения по топография и съ съставяне проекти за батареини учения, докато се доде до артилерийска стрелба. За упражнение съ нея се въведе въ употребяема стрелба и артилерийска игра. Следъ 14 години, т. е. въ 1904 год., бѣ издадена специална инструкция за зимнитѣ тактически знания. Тя свеждаше занаятията съ офицеритѣ само въ решаване устни и писмени задачи на планъ и държане беседа по зададени или избирани отъ самитѣ офицери теми. Зимнитѣ занятия съ офицеритѣ се произвеждаха веднажъ въ седмицата по два часа. Всѣки две седмици имаше „съобщения“ или беседи на следнитѣ теми: *) Преимуществата на 8·7 см. батарея предъ 7·5 см. въ техническо, бойно и походно и тактическо отношение; По ржчното орѣжие; По бездимния барутъ; Артилерията въ съседнитѣ страни въ сравнение съ българската; по възпитанието на артилерийския войникъ; по гимнастиката; по стрелбата изъ револвера и най-последно, по действието на артилерията на Сръбско-българската война 1885 год.

Артилерийскитѣ занятия се въведоха следъ превъоръжаването съ с.с. орѣдия. Само въ крепостната артилерия тѣ имаше още още създаване крепостнитѣ батальони. Тия занятия състоеха въ изучаване правилата за стрелбата, решаване артилерийски задачи и правене перспективни скици и планъ за стрелбата. Занаятията се завеждаха отъ командири-

*) Запов. по артилерията № 107/1889 год.

тѣ на артилерийскитѣ отдѣления въ тѣхнитѣ канцеларии вечеръ, следъ свършване послеобѣднитѣ занаятия и често продължаваха повече отъ два часа. —

До 1909 год. съ офицеритѣ се произвеждаха следнитѣ тактически занаятия: 1) писмени задачи за решаване въ кѣщи въ определенъ срокъ; 2) задачи за решаване въ казармата за $\frac{1}{2}$ — 1 часъ; 3) задачи при военната игра, дето решенията се вземаха бързо и се изразяваха главно въ заповѣди; 4) разпредѣляне офицеритѣ на две групи, представляващи противникъ една за друга, като на офицеритѣ се даваха да командуватъ части, съответни на чина имъ, или на единъ чинъ по-горе и най-после 5) решаване задачи на мѣстността, дето решенията се излагаха писмено или устно.

Съ „Инструкцията за тактическитѣ упражнения“, изд 1900 год. се запрещавахе да се даватъ задачи за решаване у дома. Останалитѣ видове занаятия се предвиждаха и въ тази инструкция, като тактически задачи, военна игра и маневри съ кадритѣ.

Глава II.

НАСТАВЛЕНИЯ ЗА СТРЕЛБА ВЪ ПОЛСКАТА АРТИЛЕРИЯ.

1. ПЪРВОТО НАСТАВЛЕНИЕ ЗА СТРЕЛБАТА.

Правила за пристрелка и стрелба въ артилерията. Въ 1889 год. инспекторътъ на артилерията, подполк. П. Тантиловъ, издаде първитѣ „Правила за пристрелка и стрелба въ артилерията“*), съ следнитѣ глави: а) Свойство на снарядитѣ; б) Общи правила за стрелбата; в) Подготовителна стрелба; г) Пристрелка и стрелба на малки дистанции; д) Пристрелка при затруднение да се различаватъ прелетитѣ отъ недолетитѣ; е) Стрелба по подвижна цель; ж) Шкална стрелба; з) Стрелба по невидима за наводчика цель; и) Обстрелване цель защитена отъ закрития и насипи; к) Отчетностъ и л) Длъжностъ на охранителната и наблюдателна вериги.

По първия въпросъ — за свойствата на снарядитѣ — изложено е подробно какво действие произвежда гранатата по разни цели и влиянието отъ погрѣшкитѣ въ висотата на мѣрника и хоризонталното мѣрение върху действието на гранатитѣ противъ открито стоящи цели. Относително *шрапнеля* се даватъ указания, какъ да се опредѣля положението за срѣдната точка на прѣскането отъ низкитѣ прѣскания и клев-

*) Между офицеритѣ артилериисти тоя правилникъ бѣше известенъ подъ името „Червената книжка“ (подвързана книжка), защото имаше червени корици.

нитѣ. Даватъ се подробни сведения за поражението отъ куршумитѣ въ зависимостъ отъ интервала и положението на целта. Даватъ се указания и за свойствата на картеча.

Въ втората глава, освенъ общитѣ правила за стрелбата, е изложено значението на неизправното състояние на орждията, механизмитѣ и бойнитѣ припаси, за бойната дейностъ. Въ същата глава сж дадени размѣритѣ на мишенитѣ, които се употребяватъ при стрелбата. За подвижна цель служеше единъ голѣмъ барабанъ съ ось, на която се привѣрзва вѣнчето за тегленето му.

Въ *подготовителната стрелба* се показва на долнитѣ чинове зависимостта на паденията на снарядитѣ отъ височината на мѣрника и на неблагоприятнитѣ условия: зарядъ, неправилно мѣрение и др.

За *пристрелка* по открито стояща *неподвижна цель* се съставлява съ граната широка вилка, която не трѣбва да бѣде по-тѣсна отъ 8 дѣления. На разстояния по-голѣми отъ 3 клм., вилката се стѣснява до 4 дѣления, а на по-малки разстояния — до 2 дѣления. Предѣлитѣ на тѣсната вилка се повтарятъ и ако се получи нулева вилка, стреля се на нея, въ противенъ случай — на срѣдната височина на мѣрника.

При пристрелката съ шрапнелъ, напълня се съ тоя снарядъ единъ взводъ (две орждия) и съ него се прави по горния начинъ пристрелка, като се взематъ въ смѣтка низкитѣ прѣскания и клевкитѣ. Зарядяването на цѣлата батарея, съ шрапнелъ на нормална запалка, се прави следъ повторение на предѣлитѣ и следъ първата група, като се гледа да се получатъ повече низки прѣскания. Въ продължение на стрелбата съ нормални разриви се произвеждатъ контролни изстрели съ низки прѣскания, за провѣрка интервала на прѣсканията. Ако ли ще се преминава отъ пристрелка съ граната на шрапнелъ, то става пакъ по взводно — следъ първата група отъ 3—4 изстрела. Другитѣ взводове продължаватъ съ граната, до като се получатъ две низки прѣскания.

Батареята излиза на позиция съ напълнени орждия съ граната, мѣрниците поставени на скала по орждеино отъ 8 дѣления; скалата презъ две дѣления. Открива се огънь отъ онова оржие, което е на най-подходящия мѣрникъ и следъ него онова, което подхожда за схващане целта въ вилка. Повтарятъ се предѣлитѣ по взводно. За шрапнеля се командуватъ висота на мѣрника такава, щото да се разчита на недолати. Ако се получатъ на голѣмия предѣлъ недолати, командуватъ се по кръга 12 напредъ. На малкитѣ разстояния бързината на стрелбата трѣбва да достига 3—4 изстрела при пристрелка и 6—8 изстрела въ минута — на поражение.

Когато наблюдението е трудно, прави се вилка съ 4 дѣления, два взвода преминаватъ на шрапнелъ по скала, а другитѣ орждия продължаватъ съ граната.

За стрелбата по *подвижна цел*, правилата предвиждаха два способа. Сжщността на тая стрелба се състои въ това, че една част отъ орждията въ батареята се приготвяватъ за произвеждане залпъ или ускоренъ огънь, а другитъ орждия се пристрелватъ, като произвеждатъ *пробни изстрели*, посрѣдствомъ които трѣбва да се търси моментъ за пускане на залпа, когато целта се намѣри въ сферата на разсѣйването на снарядитъ, отъ стрелящитъ орждия. За орждията се назначаватъ шкалирани мѣрници. Възвишението на орждието може да се измѣня и по крѣга; щомъ се получи вилка 8 дѣления, провѣрява се този отъ предѣлитъ ѝ, къмъ който се движи целта, следъ което се назначава шкалата. Взема се предъ видъ движението нъ целта и се правятъ пробни изстрели съ две орждия. Ако се премине на шрапнелъ, единъ взводъ остава да стреля съ граната пакъ за пробване.*)

Когато целта е движуща се пехота, командува се шкала по орждието чрезъ 8 дѣления, за да се хване целта съ отдѣлни изстрели въ широка отъ 8 дѣления вилка. При преминаването на шрапнелъ, запалки тѣ се поставятъ за нормаленъ разливъ съ шкалувани мѣрници.

По *невидима за мѣрача цел*, когато батареята е застанала на 80—100 крачки задъ закритието, батареиниятъ командиръ опредѣля способа за мѣрение и ако единиятъ взводъ се насочи, другиятъ взема отъ него паралелна посока. Жгълтъ на мѣрението ще се изчисли за шрапнеля, като се извади жгъла на мѣстото отъ общия жгълъ на възвишението, измѣрени съ квадранта, или последния добитъ отъ гранатната престрелка. Това има значение да се командува съответната запалка за шрапнеля. Батареиниятъ командиръ въ тоя случай командува сжщо и измѣнението на мѣреца, понеже той вижда целта.

При обстрелване вътрешността на *редутъ*, числото на недалетитъ и правитъ попадения въ бруствера не трѣбва да надминаватъ $\frac{1}{4}$ отъ изстрелитъ на единъ батареенъ редъ. Стрелбата съ шрапнелъ противъ стрелци, залегнали задъ низки мѣстни прѣдмети, или стрелкови ровове, не се отличава отъ стрелбата по открито-стоящи войски, само срѣдния интервалъ на шрапнелното пукане не трѣбва да бѣде голѣмъ.

Прави впечатление, че тия правила за стрелбата въ онова време бѣха въ съгласие съ достигнатото по теорията, за

*) Голѣми спорове се повдигаха, особено между младшитъ офицери, по отношение тълкуванията на разнитъ параграфи въ „червената книжка“. Сжщо така имаше много критики при стрелбата, следъ свършването на всѣка една отъ които, както „учебни“, тѣй и „бойни“, при разбора се даваха разяснения, отъ ония офицери, които биваха по-добре подготвени теоритически.

новото е следена преимуществено руската артилерийска литература и статиитъ на Персена въ Франция.

Действие и стрелба съ артилерийското отдѣление.

Освенъ „Червената книжка“, презъ 1891 год. инспекторътъ на артилерията подполковникъ Тантиловъ издаде Инструкция, съ която се опредѣляха способитъ за действие и стрелба отъ артилерийско отдѣление. съставено отъ 2 или 3 осемъ орждийни батареи. Началникътъ на отдѣлението управляваше подчиненитъ му батареи изключително съ словесни или писмени приказания, който той изпращаше съ ординарци.

Въ бойния строй, между батареитъ се държеше двоенъ орждеенъ интервалъ, т. е. 60—100 крачки. Сжщата дистанция се спазваше и между стѣпалата, въ които понѣкога батареитъ се разполагаха.

При разузнаване позицията, началникътъ на отдѣлението излизаше съвмѣстно съ батареинитъ командири и органитъ имъ, които служеха да се жалонира позицията. Въ това време батареитъ стояха на подготвителната позиция и се приготвяха за излизане и заемане бойната позиция.

За пренасяне или съсрѣдоточаване огъня разпорежда началникътъ на отдѣлението. Щомъ получи такава заповѣдъ, батареиниятъ командиръ прави това съ третъ взвода, а останалиятъ взводъ продължава стрелбата си по първата цел. Отъ щаба на отдѣлението се изпращаше наблюдателъ за общия резултатъ на стрелбата.)*

Всичко това се върши отъ първата и втората артилерийска позиция. При третата — за придружаващитъ батареи, — командиритъ имъ не чакатъ разпореждания отъ никого. Останалитъ на позиция батареи се грижатъ да снабдятъ придружаващитъ съ снаряди.

Когато самъ началникътъ на отдѣлението извършва пристрелката, той открива стрелбата съ полубатареини залпове и щомъ получи вилка отъ 4 дѣления, съобщава на батареинитъ командири най-вѣроятната висота на мѣрника. Въ повечето случаи, обаче, пристрелката се произвеждаше отъ самитъ батареини командири, споредъ разнитъ способности, изложени въ „Червената книжка“, като долагатъ даннитъ на началника на отдѣлението.

Практически стрелби. Единъ-два дѣня преди стрелбата полковиятъ командиръ казваше на офицера, който ще стреля, да отиде и да си избере мѣсто за разполагане мишенитъ. Стрелящиятъ офицеръ избира неприятелска позиция, въ сж-

*) Упражненията обаче съ артил. отдѣление се правѣха много рѣдко, само въ ония части дето крѣтъ на полка и н-цитъ на артил. отдѣления бѣха по-енергични и по-интелегентни. Не всички бѣха подготвени технически за командуване на по-голѣма артилерийска маса.

щото време преглежда и предполагаемата своя и разстави мишенитъ въ предвечерието на стрелбата. Въ деня на стрелбата полковиятъ командиръ дава задачата и заповѣдва на стрелящия да почне изпълнението ѝ, или понѣкога само казва да стреля по еди коя си цель. Стрелящиятъ излиза и прави разузнаване и поставя тржбача да обозначи направлението на батареята. Въ това време батареята се напълва отъ старшия офицеръ. Стрелящиятъ се връща при батареята, заповѣдва да поставятъ мѣрниците, разправя на офицеритъ и войницитъ въ коя цель ще стрелятъ, подиръ което повежда батареята на позицията ѝ. Спира я, откачва орждията и почва огъня. Доста глъчка и викъ при стрелбата, батареиниятъ командиръ разпраща ординарци въ кариеръ съ донесение до командира на отдѣлението. Следъ изстрелването на опредѣленото число снаряди, прекратява се стрелбата. Подиръ това се прави критически разборъ на задачата. Техническата страна на стрелбата се разглеждаше предъ всички офицери, а тактическата задача на батареинитъ и отдѣлени командирѣ се разглеждаше предъ самитъ тѣхъ безъ младшитъ офицери.

Наблюдателната, охранителната и разузнавателната служби въ полската артилерия малко се засѣгаха.**)

Въображаема стрелба — за обучение. По економически съображения, практически стрелби се произвеждаха въ ограничено число. Затова всѣки офицеръ нѣмаше възможност ежегодно да командува поне по една действителна стрелба. Обучаваха се въ стрелбата лете при действие съ орждията въ парка, като се задаваха задачи и въображаеми наблюдения на прѣсканията. Презъ зимнитъ занятия съ офицеритъ се произвеждаше въображаема стрелба. Главното назначение на последната бѣ да се изучатъ правилата на стрелбата, макаръ да не могатъ да се приложатъ всевъзможнитъ случаи, които иматъ мѣсто въ действителността. Тази артилерийска игра съ прибора на Муратова, или съ изтегляне нумерирани топки, почиваше на теорията на вѣроятността, за което се съставляваше тиражна таблица. Тиражнитъ числа се изразяваха въ вѣроятни отклонения, въ минути отъ жгъла на възвишението и части отъ секундата отъ време — горението на запалката и се записваха въ бланката. Основата бѣ, че законътъ на разсѣйването снарядитъ и точкитъ на прѣсканието остава единъ и сжщъ за всички орждия и заряди, защото съ измѣнението калибра и заряда, се измѣнява само величината на вѣроятното отклонение за сжщото разстояние. Значи, таблицата на тиражнитъ числа е пригодна за всичкитъ случаи въ стрелбата.

**) Въ планинскитъ полубатареи, къмъ артил. полкове, стрелбата се съобразяваше въ зависимост отъ материалната частъ на товарнитъ орждия, съ сжщитъ правила както и въ полскитъ батареи.

Стрелба по димки. Въ разписанието за практическитъ стрелби имаше предвидена стрелба по димки. Тѣ бѣха тънко-стенни цилиндрически книжни гилзи, напълнени съ смѣсь отъ дървени стъротини и черъ барутъ. Единиятъ край на всѣка такава гилза има дъно, образувано отъ стенитъ на самата гилза, срещуположнитъ страни на която сж завърнати една срещу друга, а другиятъ край на гилзата е завързанъ съ връвъ. За да могатъ димкитъ да се възпламеняватъ една следъ друга, презъ тѣхъ е провървенъ бикфордовъ шнуръ, който, като догори до самата димка, възпламенява я и продължава да гори по-нататкъ. Барутътъ възпламенява мигновено дървенитъ стърготини и дава димъ. Приготовляваха се димки, изображаващи пушеченъ или артилерийски изстрелъ.

Пушечни димки се поставяха въ една или две линии успоредно съ фронта на мишенитъ и две крачки предъ тѣхъ.

Орждеинитъ се поставиха по направление на директриситъ по права линия или въ видъ на зигзагъ.

По условния сигналъ съ тржбата или по заповѣдъ, предадена по телефона, 2—3 лаборатористи натегаха желѣзна телъ, съ което възпламеняваха запалкитъ и чрезъ тѣхъ шнура, а самитъ тѣ избѣгваха къмъ фланга.

Димкитъ се поставяха предъ мишенитъ, които представяватъ неприятелска батарея или верига. Щомъ се приготи стрелящата батарея, запалваха се и наподобяваха истинска цель, която открива огънь.

Стрелба по подвижна цель. Стрелбитъ по подвижна цель се произвеждаха по следния начинъ.

На разстояние 1000—2000 метра се поставяше единъ барабанъ отъ проста конструкция, закаченъ за едно дебело вжже; вжжето се мъкнѣше отъ единъ предникъ, запрегнатъ съ 3 или 4 впрѣга коне. Барабанътъ се движеше бавно настъпателно или отстъпателно, а твърде рѣдко и косо. Стрелящата батарея се приближаваше къмъ стрелбището. Батареиниятъ командиръ още отъ далечъ виждаше барабана — тъй нареченъ мантелетъ — и бѣ опредѣлилъ вече разстоянието, за да го хване въ шкалата на мѣрниците. Батареята се спира на 200—300 метра задъ мѣстото на позицията, дето се пълни и назначава шкалата на мѣрниците. По дадена команда батареята излиза търсомъ на позицията. Батареята се спира, открива се и открива огънь по барабана, който до тогава батареиниятъ персоналъ е успѣлъ да види. Мантелета почва движението, щомъ батареята откачи. Обикновено, съ първитъ два-три снаряди, барабанътъ, се хващаше въ вилка, после което се командуваха нови шкали. Случва се често съ нѣкой снарядъ барабана да се схупи или вжжето да се скжса и стрелбата се прекратяваше, до като се направятъ нуждитъ

изправления. Мантелета се движеше бавно и не естествено — безъ да представлява целитъ, които се явяватъ въ боя.

2. ВТОРОТО НАСТАВЛЕНИЕ ЗА СТРЕЛБА ВЪ ПОЛСКАТА АРТИЛЕРИЯ.

Преимуществава предъ първитъ правила. Въ 1897 години за българската артилерия се дадоха нови правила за стрелбата, съставени по духа на въведенитъ по това време въ полската артилерия на другитъ армии.*)

Изобщо, действията при пристрелката се основаватъ на теорията на вѣроятността, а установяването численитъ величини и разнитъ измѣрвания се основатъ върху голѣмината на разсѣйването и закона за вѣроятността. Новото наставление имаше голѣми преимущества предъ „Червената книжка“. Малкитъ непълноти и недостигъци бѣха поправени и попълнени презъ 1899 година. Това второ по-реда си „Наставление“ съдържа кѣсички указания на правилата за стрелба въ разни случаи. При разглеждане отчетитъ за произведенитъ стрелби както въ полковитъ при свършване на всѣка стрелба, тъй въ заповѣди по артилерията, се даваха необходимитъ тълкувания и упътвания.

Основнитъ начала на разгледваното наставление бѣха следнитъ: Първото и важно условие за бързината въ пристрелката е умѣнието на стрелящия да опредѣля разстоянието на око. Има и други сръдства за опредѣляне разстоянието: далѣкомѣри, звука, карта и пр. Но единственото най-надежно, най-бързо и вездесъщо сръдство остава окото. Навикътъ за това се добива съ постоянни упражнения, при разни състояния на времето.

За шрапнелната стрелба не се изискваше да се произвежда пълна пристрелка, а да се корегира опредѣленото разстояние до толкова, щото обсипваната съ шрапнелнитъ куршуми повърхност да покрие съ действителната си частъ цельта. Това провѣряване и коригиране трѣбва да стане, колкото се може по-скоро. „Когато при пристрелката се забележи, че нѣкой изстрелъ е ударилъ въ цельта, то се постъпва, както когато се получи нулева вилка“, т. е. веднага се командува „на време“. Затова се създаде стремление у стрелящия, още съ първитъ изстрели да командува вѣроятния мѣрникъ за удране въ цельта.

Пристрелка. При пристрелката, ако нѣмаше за далечността никакви данни и отстоянието на паданието не се е опредѣлило, трѣбва да правимъ измѣнения не по-малко отъ 200 м. По нататъкъ, когато се иматъ данни за далечността, вилката може да се опредѣли съ по-тѣсни предѣли. Ако отстоянието

*) Инспекторъ на артилерията полковникъ Б. Балабановъ; завеждащъ техническата часть А. И. подполковникъ К. Найденовъ.

отъ падението може да се опредѣли, то се взема въ внимание при образуването на вилката.

Най-малката разлика между два мѣрника, на които поразяемитъ площади едва се докосватъ, е дълбочината на едно разсѣйване отъ цѣла батарея. Това бѣ условието за най-малкото разтворение на първоначалната вилка.

Ако първиятъ изстрелъ е далъ попадение отсамъ, то вториятъ да се докара въ цельта; ако първиятъ изстрелъ е билъ отатъкъ, то вториятъ да се докара непременно отсамъ цельта. При това голѣмитъ вилки се разполвяватъ, додето се получи вилка 100 метра, но щомъ получимъ опредѣлено отстояние на който и да е изстрелъ, веднага ще оставимъ разполвяването и ще пристъпимъ, споредъ наблюдаеното отстояние. Щомъ се получи 100 метрова вилка, остава се на повторения предѣлъ само тогава когато на него се получи нулева вилка, въ противенъ случай-да се минива на сръдната, но винаги се повтарятъ предѣлитъ на 100 вилки.

Стрелба съ шрапнелъ. Относително разсѣйването точнитъ на прѣсканията за шрапнеля сж поставени принципитъ: 1) че разсѣйването на прѣсканията е двойно по-голѣмо отъ разсѣйването траекторитъ на едно орѣдие и 2) въ това отношение въ дължина, точкитъ на прѣсканията се разполагатъ по сжщия законъ, както и ударитъ на ревинитъ траектори.

Щомъ цельта се хване съ 100 метра вилка, подава се командата „на време“, а запалката се командува следъ заключителния предѣлъ. При това, цѣлата батарея веднага приминава „на време“. Когато разликата между запалката и мѣрника не е еднаква, то първитъ два изстрела на време се свързватъ, за да се опредѣли запалка, която да дава прѣскания надъ хоризонта. По-тѣнното регулиране на височинитъ и интервалитъ става само следъ първия редъ отъ 6 шрапнеля. Стрелбата на време се признава за добра, когато отъ 6 изстрела не повече отъ единъ се прѣсне задъ цельта и ако сръдниятъ интервалъ не е по-голѣмъ отъ 100 метра, или не повече отъ единъ се прѣсне много низко или удари земята. Когато се има съмнение за точността на разстоянието, правятъ се контролни два или шестъ изстрела, при които може да се изиде или само запалката, или мѣрника и запалката.

Стрелба съ гранати. 8. 7. с.м. граната се разпрѣска сръдно на 120 парчета, които летятъ въ видъ на конически снопъ, съ жгълъ на разтворението около 50—60°. За разрушаване цели, гранатата трѣбва да удари непосредствено въ цельта, значи изисква се много па-точна пристрелка. Затова бѣ предвидено вилката да се стѣсни до 50 м. По живи цели действието на гранатата е много слабо. Шрапнелътъ съ двойна запалка и димлива материя може да замѣня гранатата на велики разстояния, затова се намали числото на возимитъ гранати.

Сравнение на дветѣ наставления. Споредъ старитѣ правила, пристрелкава се произвежда съ 18—16 гранати, следъ което се хвърлятъ 12—16 шрапнели и стрелбата остава неурегулирана, бойнитѣ стрелби се произвеждаха за 13—18 минути и целитѣ биваха малко повреджани.

Презъ юлий 1900 год. въ единъ артилерийски полкъ е произведена стрелба отъ отдѣление по новитѣ правила. Едната батарея въ течение на $4\frac{1}{2}$ минути заедно съ пристрелката на ударъ е успѣла да хвърли на 1800 м. по една верига съ подръжки 11 шрапнели, нанесла е 138 порежения и е извадила отъ строя 75 души отъ 89, т. е. целта е била унищожена. Тая сжщата батарея следъ това за $1\frac{1}{2}$ минута е хвърлила още 8 шрапнели по друга целъ на 2100 м. Другата батарея отъ отдѣлението, въ 5 минути е нанесла 258 поражения, като извадила отъ строя цѣла полурота. Третята въ 4 минути е унищожила една маскирана неприятелска батарея на 1500 м. съ 8 гранати и 12 шрапнеля.

Такива резултати сж били постигнати следъ двегодишно практикуване на новото наставление за стрелбата.

Понеже орждието не се влияе отъ никакъвъ страхъ, артилерийскиятъ огънь си остава почти сжщия въ боя, както и при практическитѣ стрелби. Войникътъ, който дърпа запалната връвъ, може и да трепери, но орждието нищо не чувствува отъ това. Когато правенитѣ опити и статистически данни показватъ, че отъ пехотния огънь вѣроятността за ударе въ действителния бой е 70 пжти по-малка отъ оная въ мирно време, а въ артилерията резултатитѣ само въ изключителни случаи намаляватъ наполовина.

Това наставление за стрелбата въ полската и планинска артилерия окончателно се установи и напечата съ всички измѣнения и допълнения презъ 1902 год. и съдържахше следнитѣ отдѣли:

- а) Балистически сведения за орждията и снаряжитѣ;
- б) Подготвяне къмъ стрелбата;
- в) Измѣрване и опредѣляне разстоянието;
- г) Правила за стрелбата;
- д) Практически стрелби и отчетността по тѣхъ.

Видове стрелби. Въ това наставление сж предвидени следнитѣ видове стрелби подготвителни или показани, учебни, бойни съ отдѣлна батарея, бойни съ артилерийско отдѣление, бойни съ артилерийска маса и прегледни.

При *показаната стрелба* се гони целта да се покаже на войницитѣ артилерийския изстрелъ съ нѣкои съпровождащи го явления. За тая целъ, изваждаше се по едно орждие за всѣко артилерийско отдѣление. Като се измѣнява отъ изстрелъ на изстрелъ, или снаряда, или марника, отклонението, квадранта, запалката и др. т., показваха се на войницитѣ различнитѣ измѣнения въ изстрела. Стреляха се 11 изстрела отъ всѣко орждие. Тая стрелба бѣ останала привычка отъ стария редъ на обучаването, когато отъ войника се изискваше не само да действа при орждието, но и да разбира нѣщо отъ теорията на изстрела.

Учебнитѣ стрелби имаха за целъ да приготвятъ офицеритѣ и войницитѣ къмъ стрелбата. Тѣ свикваха прислугата за производство на действителенъ изстрелъ. Провѣрваха офицеритѣ и подофицеритѣ въ оценка на мѣстносттата, на разстоянията, отстоянията, наблюдението, влиянието на вѣтъра, мъгла, наклона на цифритѣ и др. т. Показваха, какъ ще се прилагатъ правилата за стрелбата, споредъ различieto на обстановката. Практиката да се назначаватъ начинаващи за пръвъ пжтъ да командуватъ батарея млади офицери въ началото на самитѣ стрелби въ полковетѣ продължаваше. По числото на такива млади офицери — не стрелявши — се правеше смѣтка въ Артилерийската инспекция за отпускане снаряди за тия стрелби.

Бойни стрелби съ отдѣлна батарея се предвиждаха по една за всѣки старши офицеръ и батареенъ командиръ. Тия стрелби се състоеха въ това, само да се извърши една пристрелка и да се мине на поражение съ 1—2 реда по сжщата целъ. Бойни припаси за всѣка стрелба се отпущаха по 12—13 гранати и 16—18 шрапнели. При това се изискваше, щото при всѣка бойна стрелба да се решава и нѣкоя тактическа задача. Смѣтката за отпусканитѣ снаряди пакъ се правѣше по офицеритѣ, които ще стрелятъ, а не по батареино.

Бойни стрелби съ *артилерийско отдѣление* трѣбваше да произведе всѣко отдѣление съ наличното число свои офицери и войници; нуждни бѣха около 80 снаряди на батарея или по 250 снаряда на отдѣление отъ 3 батареи.

Стрелбата отъ *артилерийска маса* имаше характеръ на стрелбитѣ отъ отдѣлението. А *прегледнитѣ* стрелби бѣха бойни въ присѣтствието на по-високото началство. Не се предвиждаше стрелба съ маневриране на тритѣ рода войски.

Учебнитѣ стрелби се извършваха въ околноститѣ на мѣстоназначението на полка, за да има възможность да прилагатъ на тѣхъ всички офицери и войници.

За бойнитѣ стрелби се диреше непозната мѣстность, за да се намѣрятъ условия, които създаваха обстановка близко до действителносттата.

Разборътъ на стрелбитѣ се отнасяше: 1) до тактическитѣ действия на батареитѣ и 2) до техническата страна на стрелбата — опредѣляне даннитѣ, способътъ за пристрелване и обстрелване на целитѣ, урегулиране запалката и способитѣ за наблюдение. За да може да се направи оценка на стрелбата, държаха се записки за стрелящия, записка на наблюдаващия офицеръ, журналъ за стрелбата и листове за обработка на резултатитѣ.

Въз основа на представяемитѣ журнали по стрелбата въ цѣлата артилерия се правѣха общи статистически изводи

и се даваше оценка и съответни бележки по придизведени стрелби. Тъ се изпращаха от артил. инспекция през зимата за да се прочетат на офицерите при тактическите занятия с тях.

3. НАСТАВЛЕНИЕ ЗА СТРЕЛБА ВЪ С.С. ПОЛСКА И ПЛАНИНСКА АРТИЛЕРИЯ.

Създаване новото наставление. Въ началото на 1905 год., щомъ почнаха да пристигат скорострелните батареи за планинската артилерия, въ Артилерийската инспекция се изработиха: Наставление за стрелбата, Инструкция за действие на артилерията въ боя и строеви устава за скорострелната артилерия, по които се почна обучението.

При изработване проекта „Наставлението за стрелба“, нѣмаше практически опитни данни, върху които да се базират новите правила, защото въ България не бѣ пристигнало нито едно полско с.с. орджие.*) Следъ двегодишни стрелби въ планинската артилерия и едногодишни въ полската, следъ резултатите отъ специалните опитни стрелби, произведени презъ 1906 год. около Стара Загора и Казанлъкъ, добиха се и доста ценни сведения отъ практиката на строевите офицери, така щото разполагаше се съ всичко необходимо, за да се измѣнятъ, допълнятъ и пояснятъ нѣкой параграфи отъ проекта и се издаде окончателно „Наставление за стрелба въ полската и планинската с.с. артилерия“ презъ 1908 год.

Излѣзе и коментаръ за това „Наставление“ отъ полковникъ Найденовъ, подъ надсловъ „Новото наставление за стрелбата въ полската и планинска артилерия на практика“, изд. 1909 год., печатанъ отъ Военно издателския фондъ. Собствено, този коментаръ се отнасяше до главата за обстрелване разни цели.

Съ новото „Наставление за стрелбата“ се въведоха съществени измѣнения въ техниката на артилерийската стрелба. Тѣзи нововъведения бѣха предизвикани не само отъ своите ствота на новите с.с. орджия, но отчасти и отъ тактически съображения и най-главно отъ желанието да се използва скорострелността на новите орджия.

Резюме на старите идеи по пристрелката и стрелбата. Артилерийската стрелба съдържаха два ясно различаващи се периода: пристрелка и стрелба на поражение. Назначението на пристрелката бѣ да се опредѣлятъ нужните елементи за стрелбата на поражение, именно: разстоянието, продължителността на горенето въ запалката и разпредѣлянето на огъня, по начинъ, щото бързо да се получи удовлетворително действие съ малкъ разходъ бойни припаси. При старите системи орджия не се държеше смѣтка за фактора време. И следъ въвеждане подобрения шрапнелъ, пристрелката се извършваше съ граната, а после се преминаваше къмъ стрелба съ шрапнелъ. Едва въ второто наставление стана правило да се минава на шрапнелъ, щомъ се опредѣли разстоянието съ нѣколко гранати.

Малко по-малко се доде до убеждението, че много точната пристрелка не увеличава поражаемостта пропорционално съ изразходването за нея време. Отъ начало се стѣсняваше вилката до 25 м., което е безполезно за стрелба на време, после биде упростена стрелбата, като се уголѣми вилката, а по шалния способъ се задоволяваха за биене зона посрѣдствомъ стрелянето на нѣколко мѣрника.

Въ новото наставление, пристрелката се почва „на време“ съ търсене широка вилка отъ 200 метра, която може да се стѣсни и на половина, съ стреляне на промежутъченъ мѣрникъ.

Стрелба съ с.с. орджие. Премина се периодътъ на танните смѣтки по теорията на вѣроятността за стрелбата и се взе въ внимание разположението на войските по новите тактически правила. Неприятелската пехота ще се излага само въ тѣрде кратко време на артилерийския огънь и ще оползотворява до край всѣкакви видове закрития. За да успѣемъ противъ такива цели, нужно е да се произведе поражение, щомъ като целта се покаже, следователно, пристрелката трѣбва, колкото е възможно, да се съкрати. Така се възприе правилото да се обсипе съ желѣзо и куршуми една зона съ голѣмо протяжение, по начинъ щото нито една целъ да не остане въ нея да се покаже вѣнъ отъ закритията, безъ да бжде едновременно поразена.

Понеже целта не се вижда ясно и не се лесно намира, избира се спомагателна мѣрна точка, което стана лесно съ въведения жгломѣръ и батарейна трѣба съ еднакви дѣления, които измѣрватъ хоризонтални жгли. Последните се изразяватъ съ дължина отъ джгата, т. е. въ хилядни отъ разстоянието. Разстоянията пъкъ се измѣрваха съ далекомѣръ пакъ за ускоряване пристрелката. Заедно съ височината на мѣрника почна се едновременно и опредѣляне височината на прѣскачането, което въ по-раншните наставления ставаше последователно. Низките прѣскачания на шрапнелите се добре наблюдаватъ, особено като се почна пристрелката съ група шрапнели, раздѣлена по цѣлия фронтъ на целта. Ако височината на прѣскачанята не е добра, измѣня се съ измѣнение времето на горене запалката автоматически чрезъ „поставката“.

*) Единствени бележки имаше отъ командированя по стрелбите въ Франция (Пуатие) н-къ на строево — домакинското отдѣление въ артил. инспекция подполковникъ Вл. Вазовъ, които бѣха въ случая доста ценни и използвани при съставлението на новото наставление за стрелбата отъ началника на техническото отдѣление А. И. полковникъ К. Найденовъ.

Стрелбата на поражение се започва следъ получаване 200 м. вилка. Въведе се и прогресивна стрелба въ началото наричана „ураганъ“, също и стрелба „съ косение“.

Съдържание на наставлението за стрелба въ полската и планинска с.с. артилерия. Освенъ стрелбитъ за изпитание, които се произведоха презъ 1906 год. при Ст.-Загора и Казанлъкъ, за попълване и поправки на проекто-наставлението послужиха бележките на офицеритъ въ артилерийскитъ части и оживената литература по въпроса за стрелбата въ скорострелната артилерия както въ „Воененъ журналъ“, „Военни известия“, тъй и въ отдѣлни брошури.

§ 1 На въведението гласи: „Единственото сръдство за борба на артилерията е нейниятъ могъществень огънь. Затова и най-главното нѣщо, което се изисква отъ нея, е *бърза и сполучлива* стрелба, произведена своевременно отъ *добре избрана позиция* по най-важната въ дадения моментъ *цель*“.

За бързата и сполучлива стрелба се изискватъ: точно познаване *материалната частъ*, върни и бързи *действия* при орждията, строга дисциплина въ строя и умѣло *управление въ огъня*.

Отдѣлъ I. съдържа балистически сведения за орждията и снарядитъ: общи указания, балистически опредѣления, разсѣйване траекториитъ, действие на шрапнеля съ двойна запалка, бризантна граната и снарядитъ за гаубицата и за не-скорострелнитъ орждия.

Въ II. отдѣлъ: изчисление разсѣйването, пресмѣтане действителността на шрапнелния огънь (гъстота на поражението, поражаемостъ на разнитъ цели, числото на ударенитъ куршуми, поправка и др.).

Въ III. отдѣлъ: подготовка къмъ стрелбата: измѣрване и опредѣляне разстоянията, страничнитъ отстояния, даване посока на орждията отъ закрита позиция, измѣрване жгъла на мѣстото, мѣстото на закрита позиция, наблюдаване прѣскаанията, подготовка на батареята и отдѣлението за стрелба и приготвяне перспективна скица,

Отдѣлъ IV. — опредѣляне първоначалнитъ данни, при стрелка всѣкога съ шрапнелъ. Следватъ видоветъ на огъня: по команда, рѣдъкъ огънь, ураганенъ огънь, огънь за обсѣйване и прогресивенъ огънь. После, въ разпредѣляне огъня по разнитъ цели, новото бѣше, че фронтътъ „съ косение“ за батареята достига 200—220 м., а по-широкитъ фронтове се обстрелватъ „съ обсѣйване“ съ шрапнелъ. На ударъ съ бризантна граната за разрушение, фронтътъ не може да бжде по-широкъ отъ 25 м. Обстрелване разни цели: пехота, орждия, насиби, укрепления, вързанъ балонъ, подвижни цели съ разни скорости. Стрелба нощно време. Пренасяне огъня.

Отдѣлъ V. — назначението и родоветъ на практическитъ стрелби, мѣсто и време за произвеждането имъ, порядкъ за стрелбитъ. Подготвителна стрелба — по едно орждие въ артилерийско отдѣление — за показване на младитъ войници элементитъ за стрелбата и ефекта отъ разнитъ снаряди. Учебни стрелби за подготвяне младитъ офицери и бойни стрелби за подготвяне цѣлия персоналъ на батареитъ въ близки до боя условия. Тѣ биватъ отъ отдѣлна батарея, артилерийско отдѣление и отъ маса артилерия. Състезателнитъ стрелби се произвеждаха, споредъ „Наставлението за обучение мѣрачитъ въ полската и планинска скорострелна артилерия“. Накрая се даваха указания за отчетността по стрелбитъ, журнала, длъжноститъ на охранителна верига, наблюдателния постъ и разни прийоми за обработване резултатитъ отъ стрелбата.

Освенъ таблицата за стрелбата отъ с.с. полски и планински орждия, приложени сж тия за 8·7 и 7·5 см. не с.с. орждия и за 12 см. полска не с.с. гаубица. Въ „Наставлението“, редомъ съ подробнитъ правила за скорострелнитъ орждия, даваха се указания и за ония отъ не скорострелнитъ, така щото всичко възможно отъ първитъ се прилагаше и къмъ вторитъ, съ указание на изключенията и особеноститъ, произходящи отъ различието въ материалната частъ и бойнитъ припаси.

Съ правилата, указанията на това наставление и практиката, добила отъ всички артилерийски чинове презъ стрелбитъ отъ 1906 до 1912 год., се води Балканската война.

ГЛАВА III.

ОБУЧЕНИЕТО И СТРЕЛБА ВЪ КРЕПОСТНО-ОБСАДНАТА АРТИЛЕРИЯ.

Общи упжтвания. Съ съдействието на самостоятелното управление на началника на крепостната артилерия, което трая 1 години, се издадоха редъ ръководства и упжтвания за обучението и стрелбата. Така, съ първата си заповѣдь*) по крепостната артилерия, началникътъ ѝ, полковникъ *Рясковъ* обяви, че младитъ войници ще дойдатъ на 20. януарий и даде указание за разпредѣляне занаятията. Курсътъ на обучението на младитъ войници да свърши за 4-м-ца и отъ 4. май почваха лѣтнитъ специални занятия. Младитъ войници бѣха запознати и съ закачване орждието на предника, запрѣгане орждието съ коне и волове, изкарване орждието на валганга и стѣкмяване за походъ. Подготовката къмъ стрелба съ пушката бѣше почната.

*) № 1 отъ 2. I, 1896 год.

Характерно е упътванието, дадено на офицерите, като учители и възпитатели на войника.

„Въ ржцетъ на офицера постъпва суровъ материалъ, отъ който му предстои да изработи не само доблестенъ и честенъ войникъ, но още и примѣренъ, добродетеленъ гражданинъ. Всички недостатъци на младия войникъ трѣбва да бждатъ изгладени; нужно е да се развие въ него любовъ къмъ трудовата деятелностъ и отвръщение къмъ празнотата и бездеятелността; да се развие въ него умѣреностъ и скромностъ къмъ потребностите; любовъ къмъ родината си и селския трудъ, а не да се отзоваваме за новобранец-селянинъ съ пренебрежение и да го представяваме като груба животна сила, за нищо неспособна.

„Благодарение на тая последната система, младиятъ войникъ, като свърши службата, прониква се съ такова отвръщение къмъ всичко селско и къмъ своята нива, щото търси да остане за разсиленъ, файтонджия и др. въ града, отъ което страда не само земледѣлието, но изобщо увеличава се гражданскиятъ пролетариятъ. Трѣбва обучаващиятъ всѣчески да се старае да внуши на войника уважение къмъ селския трудъ и животъ, за да го насочи изново, следъ службата, въ селото, дето той може да подаде добъръ съветъ на съселянина си, като му предаде това, което той е изучилъ и видѣлъ въ службата. Всѣки единъ отъ насъ най-после трѣбва да се проникне отъ идеята, че селянинътъ-войникъ е сила неодолима, която въ 1885 г., заедно съ доброто началство, спаси честта на българското оржжие и народъ, а не другъ нѣкой и че най-после туй, което градскиятъ и селскиятъ учител не могатъ да превиятъ въ нашия младъ войникъ — доблестъ и любовъ къмъ отечеството и короната, трѣбва да погълне офицера-учителъ.

Планъ за стрелбата. Споредъ „Наставлението за стрелбата въ крепостно-обсадната артилерия“ отъ 1902 год., за произвеждане стрелба, следъ разузнаването на целта, се съставя „планъ за стрелбата“, въ който се вписваха всичките необходими данни, съ които комадирътъ на батареята можеше лесно и бърже да си послужи при пристрелката и стрелбата. Въ тия „планове“ се вписваха данни, взети отъ таблиците за стрелбата, съ нѣкои малки допълнения, съ което се губѣха безцелно 15—20 минути. Нужно бѣше да се попълнятъ само таблиците за стрелбата съ още нѣколко графи, за да се стреля съ тѣхъ направо всѣкога и при всѣкакви обстоятелства, безъ да се губи безполезно време за изваждане данните на стрелбата въ специаленъ планъ, което по-късно и се направи въ таблиците на крепостно-обсадните орждия. За стрелбата въ полска артилерия такива планове не се съставляваха предварително, но въ крепостната, даже при стрелба отъ находящите се въ баталионите 4 и 9 фн. полски орждия, се правѣха планове.

Попълването на таблиците за стрелба съ графите за разсѣйването при разни заряди на 15 см. гаубици, издаване на таблици за фунтовите орждия и постепеното попълване издадените таблици за останалите калибри и системи, направи лишни планове, отъ които служившите въ крепостната артилерия офицери — само поради традицията — дълго време не се отказваха при стрелбите.

Практически стрелби. Въ 1896 год. началникътъ на крепостната артилерия намираще произведените практически стрелби въ баталионите за неуспѣшни, по следните причини: 1) всички офицери за пръвъ пътъ служеха въ крепостната артилерия, 2) правилата за стрелбата бѣха нови и недостатъчно усвоени, 3) недостатъчно е било времето за изучаване материалната частъ, 4) липса на необходимите помагала — теоритически и практически за службата при орждието и за стрелбата.*)

НАСТАВЛЕНИЯТА ЗА СТРЕЛБА ВЪ КРЕПОСТНО-ОБСАДНАТА АРТИЛЕРИЯ.

а) Първите правила. Въ 1897 год. при Управлението на началника на крепостната артилерия бѣха съставени и изпратени въ крепостните баталиони „Правила за стрелбата въ крепостно-обсадната артилерия“. Тѣ съставляваха първото ръководство за стрелбата, по която до тогава имаше само въ полската артилерия, така наречената „Червена книжка“, основанъ на пристрелката и стрелбата на която служеха за ръководство въ цѣлата артилерия.

Въ 1900 год. тѣзи „Правила“ се преработиха въ Артилерийската инспекция и изпратиха**) за ръководство въ крепостните баталиони, като се искаше, щото, следъ изучаването имъ, офицерите да дадатъ мнението си по ония отдѣли и § §, които се намѣрва за умѣстно и необходимо да се пояснятъ, попълнятъ, измѣнятъ или отхвърлятъ.

„Правилата“ съответствуваха на изискванията отъ бойната обстановка въ крепостно-обсадната война. Презъ 1902 год., следъ като се изпитаха правилата, бѣ съставено „Наставление за стрелбата въ крепостно-обсадната артилерия“.

Въ единъ новъ отдѣлъ — „Пристрелка и стрелба съ измѣрване отклоненията на снарядите“, бѣ разработенъ новъ начинъ за пристрелка и стрелба.

Новъ бѣ и отдѣла „Пристрелка и стрелба на близки разстояния“.

Интензивността на огъня, която се добива отъ съответните на обстановката бързина и съсредоточаване на огъня,

*) Заповѣдь № 5 отъ 18. II. 1896 год.

**) Запов. № 26 отъ 17. X. 1900 г.

изисква еластичност, а тя се добива съ пренасяне огъня. Затова въ преработенитъ правила е изложенъ начина за извършването му, въ основата на които е поставена скоростта на действието.

Въ „Наставлението за крепостно-обсадната артилерия“ се държеше смѣтка за свойствата на материалната частъ въ нея, като се е ималъ предвидъ срѣдния калибъръ, находящъ се на въоръжение.

Изложи се и стрелбата изъ група батареи, която въ по-раншнитъ „Правила“ липсваше, макаръ и да се практикуваше импровизирано. Прибавени сж и начинитъ за практическата стрелба, съставяние планове за разнитъ видове стрелби и дадени сж примѣри по извършване на пристрелката и стрелбата въ разни случаи. Въ отдѣла за практическата стрелба сж регламентирани кои стрелби е необходимо да се произвеждатъ, количеството на бойнитъ припаси, и се указва начина, по който тѣ трѣбва да се извършватъ. Главата за съставяне „планове за стрелбата“ имаше за целъ да улесни разбирането правилата и за тѣхното опростяване и съкратяване. Затова е обяснено въ нея значението на всѣка цифра въ примѣрно съставенитъ планове, за да се разбиратъ ясно и да не служатъ, както въ по-раншнитъ планове, като шаблонъ за подражание. Така пояснени, плановетъ се разбираха и отъ подофицеритъ. Сжщото значение имаха и даденитъ примѣри — за лесно изучаване пристрелката и стрелбата.

б) Наставление за стрелбата отъ 1902 година. Въ преработенитъ правила, както и въ издаденото после (1902 г.) „Наставление“, сж избѣгнати рѣзки измѣнения, обаче, държано е смѣтка за практиката и за свойствата на материалната частъ и балистическитъ свойства. Въ основата на измѣненията се предвиждаше: а) стѣсняване тѣсната вилка до 4—2 вѣроятни отклонения; б) повтаряне предѣлитъ на тѣсната вилка; в) преминаване на срѣдната или на единъ отъ предѣлитъ (при нулева вилка) и пуцане групата; г) по-точни указания за търсене съответствието на запалката и възвишението, получено отъ пристрелката на ударъ и д) въвеждане контролни изстрели и указване — кога и какъ тѣ трѣбва да се извършватъ.

Посочени бѣха следнитъ мотиви за измѣнение старитъ правила: 1) довеждането на тѣсната вилка до 2 вѣроятни отклонения е допусната само за известни калибри орждия, понеже отъ практиката е установено, че тѣхнитъ таблични вѣроятни отклонения сж почти 2—3 пѣти по-голѣми отъ реалнитъ, които се получаватъ при стрелбата, както напр. у 6 дюймовитъ мортири. А пъкъ за 9 и 4 фн. орждия разсѣиванията сж много по-голѣми отъ ония, показани въ таблицитъ. Понеже въ надвесната стрелба става измѣнение въ заряда, широчината на тѣсната вилка въ 2 вѣроятни отклонения се

налага, за да се произведе стрелбата при заряда, на който е установена. Това особено се случва при жгълъ възвишението, близкъ до 38°; повторението предѣлитъ на тѣсната вилка е предизвикано отъ необходимостта въ крепостно-обсадната стрелба, да бжде тя методична и точна, както е напр. демонтирната стрелба. Тя налагаше повторение предѣлитъ, съ което вѣроятността да се схване целта въ сферата на поражение пораста до 83%, когато при неповтаряне предѣлитъ тя е само 53%. Действително, методичната и точна стрелба съ повторение предѣлитъ се отразява на скоростта ѝ, обаче това за крепостно-обсадната стрелба не е отъ значение, защото целитъ тамъ не сж скоропреходящи; 3) преминаването на срѣдното възвишението или на единъ отъ предѣлитъ се явява като последиствие отъ повторение предѣлитъ на тѣсната вилка.

Освенъ това, преработенитъ правила бѣха попълнени съ указания за регулирането шрапнелната стрелба. Последнитъ се касаятъ за въвеждане съответствие между интервалитъ и височинитъ на прѣсканията по отношение на дадена целъ.*)

Материята въ Наставлението отъ 1902 г. бѣ разпредѣлена така. Отдѣлъ I-Общи сведения: рекогносцировка за разстоянието и цѣлитъ, наблюдения, разни видове стрелби, мѣрение, подготовка батареята за стрелба, предѣляне даннитъ, скоростъ и видъ на огъня, управление огъня. Отдѣлъ II-Правила за стрелбата: стрелба съ отдѣлна батарея, разни видове пристрелки и стрелба съ граната и шрапнелъ, безъ и съ измѣрване отклонението на ударитъ и прѣсканията, раздѣляне и пренасяне огъня; пристрелка и стрелби въ частни случаи: прицелна, надвесна, анфиладна стрелби. Стрелба по димъ, съ граната, съ шрапнелъ, по постройки, съ прехвърлени изстрели, по изкуствени препятствия, по лагери, биващи, паркове, пѣтища; стрелба по балони, по подвижни цели, нощна стрелба. Отдѣлъ III. — Начини за произвеждане практическа стрелба; приложение I. за съставление плана за стрелбитъ, приложение II. — упътване за обработване резултатитъ отъ стрелбитъ и др. практически сведения и указания.

в) Наставление за стрелбата, изд. 1909 год. Въ 1909 година. наставлението за стрелбата претърпѣ измѣнение, за да се отстранятъ нѣкои неясности и непълноти. Въведе се I глава за „Бойната обстановка“, която по-рано нѣмаше. Глава II остана както бѣше „Разузнаване“. Въ следната глава за „Разстоянието“ се въведоха нови способности за предѣлянето му съ далекомѣри, а не само на око и по картата. Въведе се нова глава „Действието и употребление на орждията“, въ която

*) Наставлението е изработено по указанията на н-ка на крепостната-артилерия полков. Рязковъ въ по-голѣмата си частъ, отъ майоръ Ив. Ватевъ, началникъ на секция въ артил. инспекция.

се уяснявата действието на орждията и снарядитъ противъ разнообразни цели. Главата „Наблюдаване“ се допълни съ поставяне избора на позицията въ зависимостъ отъ наблюдателния пунктъ, понеже безъ наблюдение нѣма стрелба. По-нататкъ въ главата „мѣрение“, се предвижда даване на правление на орждията съ помощта на мѣрния кржгъ (жгомѣр), за общностъ съ полската с. с. артилерия. Сжщо тъй дадени бѣха указания — какъ да се опредѣля мѣстото на зекрити батареи. Въ „Подготовката на батареята за стрелба“ се прибави „Подготовка на група батареи“. Предвиждаше се да се съставятъ таблица на целитъ и перспективна скица. Въ опредѣляне даннитъ за стрелба, изтъква се, че избора на заряда за надвесна стрелба трѣбва да става по хоризонталната далечина, а не по тази, отговаряща на жгъла на мѣрението, както по-рано се смѣташе. „Планъ“ за стрелбата да се състави, само когато за това има време. Въведе се като общъ способъ „обстрелване площадъ“. Въ стрелбата на ударъ се дадоха указания че голѣмината на тесната вилка трѣбва да се съобразява съ наблюдаемостта на изстрелитъ, съ точността на орждието и съ свойството на целта, а не съ математически и технически изисквания. Въ преминаването отъ граната на шрапнелъ имаше едно връщане назадъ, както се указа, че регулирането на запалката да става по траекторията, т. е. преди всичко да се опредѣли възвишението на ударъ и по траекторията да се регулира горението на запалката, а не едновременно. Обаче предвидена бѣ и пристрелка „на време“, при условие да се използватъ даннитъ отъ други батареи, които сж стреляли по сжщата цель.

При демонтирна стрелба се препоръчваше да се обстреля всѣко неприятелско оржие отъ срещуположното му собствено, а не както бѣши по-рано — огънятъ да се пренася отъ оржие на оржие, следъ като едното се удари сполучливо отъ група изстрели.

При стрелбата по димъ или блѣсъкъ на маскирана артилерия, прие се способъ за засичане блѣсъка отъ двама наблюдатели и опредѣляне отстоянието му отъ прикригнето, а следъ това се преминава на поражение „въ площадъ“. Стрелбата по измѣрени отклонения, като трудна, се изхвърли. Указанията въ обстрелване на настѣпващи групи и вериги се поставиха въ една рубрика „Стрелба за отбѣлване щурмъ“. На края се дадоха по-точни указания за произвеждане практически стрелби и за съставяне „планъ“ и журналъ“ за разнитъ стрелби.

ГЛАВА IV.

Артилерийски устави.

Строеви устави. Артилерийскитъ устави се изработваха по следния редъ: Изработваше се отъ комисия при Артилерийската инспекция „проектъ“ за устава. Следъ преглеждането му отъ инспектора на артилерията, по докладъ отъ председателя на комисията и съответния началникъ на отдѣлението въ инспекцията, проектътъ се напечатваше и изпращаше въ частитъ за 1—2 години. Следъ този срокъ, отъ полковетъ се изпращаха бележкитъ по приложението на устава, за да се прецени — кое може да се измѣни и попълни въ проекта. Следъ това, като се приготви въ окончателенъ видъ, уставътъ се докладваше на военния министъръ, който го утвърждаваше, напечатваше се изцѣло наново и се разпращаше наново въ частитъ за неуклонно прилагане и изпълнение.

а) За полската не с.с. артилерия. Уставътъ за строевата служба въ полската артилерия отъ 1901 год., бѣ въ сила за не с.с. артилерия и презъ Балканската война. Той бѣ раздѣленъ на четири части: 1) Орждеино учение, заедно съ сбруйване и седлание артилерийскитъ впрѣгнати коне, 2) Батарейно учение, 3) Учение съ артилерийско отдѣление и 4) Бой.

Орждеиното учение почва съ действие при орждието. Работата, която се извършва при орждието, като: пълнение, стреляне и пр., съставлява „действие при орждието“, а хората, които извършватъ тази работа, се наричатъ „прислуга на орждието“. За прислуга имаше единъ орждеенъ водачъ (фейерверкеръ) и петъ нумера: № 1 мѣрачъ. № 2-затворенъ, № 3-раличенъ, № 4-пълначъ и № 5-носачъ на снаряди и заряди отъ предника, който при откачването оставаше на около 12 кр. задъ орждието. Названието на № а дава понятие за неговата служба при орждието, която се изпълнява по съответната команда. — Напр. за стрелба по закрыта цель се командувахе: „Стреляй по еди коя цѣль, мѣрникъ 00, квадрантъ 00 град., мѣрачътъ назадъ, вехата напредъ!“ Последната се означеше отъ № 2 на около 50—100 крачки предъ орждието и по знака на мѣрача се забиваше и № 2 се връща при орждието. Следъ всѣки изстрелъ, орждието, безъ особена команда, се дотъркаляше отъ прислугата за ново пълнение.

При запрегнатото оржие, освенъ прислугата, имаше трима ездаци, 6 впрѣгателни коне и единъ конъ за водача.

Батареята въ коненъ строй по състава за военно време имаше: 6 орждия, 6 зарядни кола и предвидения по щата обозъ. Бойната часть стоеше отъ 6 орждия и 3 зарядни кола, раздѣлена на 3 взвода. Батарейниятъ резервъ състоеше отъ останалитъ 3 зарядни кола, запасна прислуга и ездаци, запасни коне и нестроеви войници. Батарейниятъ обозъ състоеше

отъ 8 кола: 1 материална—инструментална, 1 походна ковачна, 2 за храна на войниците, 3 за фуражъ, 1 багажна.

Въ бойния редъ, орждията, откачени отъ предниците, готови за действие и разположени редомъ въ една линия, съ интервали 24 крачки. Предниците разположени задъ нѣкое закрите въ страни или задъ батареята не по-далечъ отъ 200 крачки. Заднитъ ходове на бойната частъ три снарядни кола, откачени на 20 крачки задъ срѣдата на взводоветъ, а предниците имъ при орждейнитъ. Батарейниятъ резервъ се разполагаше закритъ отъ погледитъ на противника не по-далечъ отъ 500—700 крачки задъ батареята.

Всички команди: за движение въ разгнать строй, въ колоне, за пристрояване, измѣнение посоката, обръщания, захождания за откачване и закачване на орждията и заряднитъ кола, се подаваха отъ батарейния командиръ и се повтаряха отъ взводнитъ командири.

При избиране бойна позиция, батарейниятъ командиръ вземаше съ себе си тржбача и двама ординарци (единия съ бинокълъ и далекомѣръ), като оставаше старшия офицеръ за напѣлване орждията съ гранати отъ орждейнитъ предници, взводнитъ командири преглеждаха материалната частъ и разпореждаха да се отключатъ куфарчетата на предниците и заряднитъ кола. Батарейниятъ командиръ опредѣля въ това време посоката на фронта за батареята съ мѣстни предмети или съ тржбача и ординарцитъ, обаче скрито за противника.

Следъ жалонирване позицията, той се връщаше на конь при подготвителната позиция на батареята, като следва скрититъ подстъпи къмъ позицията, избира мѣста за предниците и за батарейния резервъ. Указва на батареята целта, по която ще се стреля, приблизителния мѣрникъ, който се поставя, начина, по който ще се заеме позиция и изпраща резерва на мѣстото му, а фелдфебелтъ съ 6 души запасна прислуга изпраща на мѣстото, дето ще застанатъ предниците. Командува на батареята въ разгнать строй за движение къмъ позицията и като я доближи, командва: „Стой, откачи налѣво кржгомъ (или батарея налѣво кржгомъ, стой!), предниците еди кжде“.

Видове на огъня: по орждейно, по редове (обикновентъ, бързъ и бѣгълъ) и залповъ огънь.

Началникътъ на резерва се свързваше съ командира на парковия взводъ на отдѣлението за попѣлване съ бойни припаси, дето, следъ отиване пълнитъ зарядни кола на позицията, връщаха се празнитъ за напѣлване.

Въ тоя уставъ имаше и сигналитъ, подавани отъ тржбачитъ, вмѣсто команда и знацитъ, подавани съ саблята. Бѣха указани спомагателнитъ действия: за замѣняване повредени предмети отъ материалната частъ, промѣняване колела, промѣна на лафета, подвѣрзване орждието подъ предника, начина

за изкачване орждието по стрѣмнина и за слизание отъ такава, изкарване прекатурено оржие и кола.

Въ последната — 4-а частъ — за боя — бѣ казано, че всички артилерийски командири трѣбва да си изработятъ навикъ бързо и безъ колебание да приспособяватъ своитъ разпореждания къмъ всѣко положение въ боя. Още отъ самото начало се изважда всичката артилерия на бойна позиция, за да действува съсрѣдоточено за бързо откриване масовъ огънь, така щото изведнажъ да се надделѣе неприятеската артилерия. Употрѣблението на артилерията въ съставъ на отдѣление трѣбваше да се смѣта за правило, а отдѣлни батареи—като изключение.

Разузнаване. Артилерийското разузнаване, преди заемане първата бойна позиция, се раздѣляше на далечно и блзко. Избиране артилерийската пизия зависѣше отъ тактическото назначение, отъ мѣстността и условието да дава възможностъ да се развие най-силно действие съ огъня.

Въ частъ IV за пръвъ пътъ се дадохъ важни опредѣления по артилерийското разузнаване. До тогазъ тукъ-таме се практикуваше, обаче, то не бѣше схванато въ пълния си обемъ и въ истинската си стойностъ. Съ помощта и на книжката „Службата на фейерверкера въ полската артилерия“ отъ 1903 год. въпросътъ се почти изчерпа. Целта на артилерийското разузнаване лежеше главно въ доставяне благоприятни условия за стрелбата. Тази целъ можеше да се достигне само тамъ, дето разузнаването бѣ добре уредено.

Подготовката на разузнавачитъ въ полковетъ се повѣржаваше на особенъ офицеръ, или нѣгде тази подготовка влизаше въ програмата за занятията въ учебнитъ команди и въ тия на подофицеритъ.

б) Уставъ за планинската не с.с. артилерия. Първиятъ уставъ за строевата служба въ планинската артилерия бѣше издаденъ въ 1889 год. съ български команди; той съдържаше само орждейното учение. Следъ 10 годишно прилагане, въ 1899 г. тоя уставъ се преработи и включи въ втората си частъ батарейното учение, издаденъ отъ Военното министерство въ 1909 г. и остана въ сила за планинската не с.с. артилерия въ войната 1912 г. Разликата отъ разгледания уставъ за полската артилерия състои главно въ отдѣла за товарение и стоваране на орждието. Въ действие при орждието е прибавенъ единъ №, който раздава снарядитъ и зарядитъ отъ заряднитъ ракли, значи, при орждието има 6 прислужници.

За преминаване орждието отъ боенъ строй въ „товаренъ“, командува се: „Оржие товари!“ „маршъ!“ по която команда орждейнитъ коноводи отиватъ бързо къмъ орждието и спиратъ: лафетниятъ конь на две крачки отдѣсно и предъ ор-

дието, возимият, тѣловият и ракленикът — задъ лафетния, по на две крачки единъ задъ другъ. Коноводитѣ държатъ конетѣ за поводитѣ съ дветѣ си рѣце, прислугата по трима дигатъ тѣлото и го натоварватъ, следъ което дигатъ лафета за натоварване на неговия конь, а въ това време останалитѣ прислужници сж натоварили колелата и возилото на другъ конь. Сжщата прислуга натоварва и раклитѣ на конетѣ имъ. Разтоварването става по сжщия начинъ — обратно по командата: „Орждие стовари, надѣсно кржгомъ! Маршъ!“

Планинската батарея състоеше отъ 6 не с.с. орждия, 50 товара ракли и предвидения по щата товаренъ обазъ. Орждеинитѣ ракли бѣха по два товара на орждие, всичко 12 товара и единъ товаръ само съ картечи, останалитѣ 37 товара ракли сж ешелонни.

Обозътъ на батареята състоеше отъ 15 товара и обозни, нестроеви и запасни войници.

Излизането на позиция се извършваше, както и при полскитѣ батареи. Сжщо тъй се ржководѣше огънятъ, понеже наставлението за стрелбата бѣше едно за полската и планинската артилерия.

Когато батареята излѣзе на позиция, съ нея излизатъ и първитѣ раклени товари на орждията и се разтоварватъ на 3 крачки вдѣсно и 3—8 крачки задъ орждията. Вторитѣ раклени товари, както и стовареникътъ конь се отвеждатъ на мѣстото при орждеинитѣ коне. Тия раклени товари, при промѣна на позицията, отиваха заедно съ орждеинитѣ коне и ставаха първи, за да се попълнятъ отъ парковото отдѣление празднитѣ ракли, които ставаха въ такъвъ случай втори.

в) Наставление за ездата въ артилерията. По отношение на ездата, въ дългия периодъ време отъ 1886 до 1908 година нѣмаше официални инструкции, наставления и особени упжтвания, които да регулиратъ тоя отрасълъ на артилерийската служба. Наистина, въ артилерията служиха 16 офицери, завършили курсътъ на Елисаветградското кавалерийско училище, а сжщо и нѣколко офицери артилериисти бѣха следвали кавалерийската школа въ София, но това бѣше твърде малко, за да внесе една система въ ездата, особено оная на двойка и въ запряжка. Единственото ржководство бѣше руското пълно съчиение на Петракова за упжтване по езда въ артилерията, съ което повече отъ 20 години си служеха българскитѣ артилерийски офицери.

Едва презъ 1908 год. Инспекторътъ на артилерията генералъ майоръ Рязковъ назначи една комисия*) отъ избрани ар-

*) Понеже членоветѣ на комисията бѣха заети съ служебнитѣ си работи, това Наставление състави главно н-кътъ на строево-домашинското отдѣление въ артил. инспекция подполковникъ Вл. Вазовъ, комуто сътруднечеше за единичната езда кавалерийския майоръ Банановъ.

тилериисти (строеви офицери), която състави „Наставление за ездата въ артилерията“, изпратено въ частитѣ презъ 1909 год.

Наставлението бѣ раздѣлено на петъ части: часть I — Единична езда; наставления за обучаващитѣ, разпредѣление материала за обучение, изборъ на ездачитѣ, описание на коня, седежъ, волтижировка на дървенъ и живъ конь, употребление стремената, единична и смѣнна езда, действие на краката и поводитѣ, преминаване отъ единъ алюръ въ другъ и езда въ кржгъ, езда съ мундшукъ, странични движения и правила за галопа, прескачане препятствия.

Часть II — Езда съ запрягнати коне: управление двойка запрягнати коне, употребление бича, управление подржчния конь, учение съ запрягнато орждие, движение въ кржгъ, волтъ, езда съ орждията презъ препятствия, движение на орждието съ слѣзнали ездачи, откачане и закачане, управление два запрягнати коня съ дълги поводи (возжи), състезателна езда.

Часть III — Описание на конската сбруя, оседлаване, сбруйване пжтно стѣкмяване, правила за спазване сбруята; конското снаряжение и сбруйване офицерския конь и пжтно стѣкмяване конетѣ.

Часть IV — Гледане, хранение и пазене канетѣ.

Часть V — Подковаване конетѣ.

Часть VI — Правила за обездаване младитѣ ремонтни, ездитни и впрегнати артилерийски коне.

Наставлението е доста подробно, изложено систематично, съ пояснителни фигури, пълно. Ездачитѣ въ първата година изучаха добре единичната езда, въ втората — ездата въ запрягнати орждия и третата — старитѣ служеха за добри помощници по обучение на начинаващитѣ ездачи. Това наставление съдържа 340 стр. и следъ като то се разпрати въ частитѣ между офицеритѣ, изчезна вече ржководството на Петракова, ездата се ржководѣше по чисто български правила въ цѣлата артилерия.

г) Устави за скорострелната артилерия. За полската скорострелна артилерия. Уставътъ за строевата служба отъ 1908 год. се отличава отъ дотогавашния за не с.с. орждия главно въ ония точки, които наново се създадоха за новата материална часть.

Така, за действие при орждието се назначаватъ шесть прислужници: мѣрачъ за мѣрение и произвеждане изстрела, авторачъ, пълначъ, поставачъ за поставяне запалката чрезъ поставката, двама подавачи за подаване патрони къмъ поставката и за пълнение. Командирътъ на орждието (подофицеръ) следи за правилното и бързото действие на прислужниците.

За стрелба, орждието се откача отъ предника и рилната му лопата е отпусната, влѣво отъ него на една педя стои отначена раклата, обърната съ капацитѣ назадъ и рилото пре-

чупено надолу. При спомагателното мѣрение, вмѣсто мѣреца служи гледачъ и жгломѣра, дѣлението за които се командува отъ батареиния командиръ: последниятъ вижда целта и има сжщитѣ дѣления на батареината си тржба. Тѣй щото мѣрачътъ нѣма нужда да вижда целта, което е изключение при закрититѣ позиции, заемани преимущественно отъ с.с. артилерия. За стрелба се командува: мѣри въ еди-кой предметъ, кржгъ 00, хилядникъ 00, равникъ 00, мѣрникъ 00, поправка 00. Огънятъ бива: по команда, рѣдъкъ, съ опредѣлна скоростъ, ураганенъ, за обсѣйване и прогресивенъ.

За действие съ запрегнато орждие, освенъ казанитѣ прислужници, има единъ командиръ на раклата, по трима ездачи, по 6 впрегатни коня и по единъ конъ за командиритѣ на орждието и раклата.

Въ строя за движение, измѣнението отъ стария уставъ състои въ това, че задъ всѣко орждие се движи раклата му. Бойната частъ на батареята състои отъ 4 орждия и 4 ракли и ешелонъ отъ две ракли за първо попѣлване. Батареиниятъ резервъ състои отъ 6 ракли, пжтна ковацница, инструментална кола, запасни прислужници и ездачи, запасни коне и нестроеви войници, всички командувани отъ командира на батирейния резервъ. Домакинскитъ обозъ състои отъ 9 обозни кола и отъ обозни войници и коне.

При заемане позиция, когато батареиниятъ командиръ излиза напредъ за разузнаване и отбелязването ѝ, взема съ себе си повече персоналъ, отколкото при не с.с. артилерия, именно: тржбача, 1 ординарецъ, два наблюдатели (отъ които единъ съ батареината тржба и далекомѣра, а другия съ бинокълъ) и командира на ешалона. Обикновено, за излизане на отбелязаната позиция, батареиниятъ командиръ изпраща заповѣдъ на старшия офицеръ, като му указва строя, алюра и други необходими данни. При стрелбата, освенъ батареината тржба, имаше у офицеритѣ и мѣрна линейка, а въ бинокла — шкала. Въ тоя уставъ, като пръвъ за с.с. орждия, имаше и примѣри за стрелбата, за да се изучатъ съответнитѣ команди, разнитѣ пристрелки и другитѣ нововъведения.

Въ щаба на артилерийското отдѣление се предвиждаше освенъ началника (впоследствие преименованъ въ командиръ), единъ офицеръ-разузнавачъ, офицеръ-адютантъ, тржбача и единъ ординарецъ-подофицеръ. Батареитѣ изпращаха за свръзка, въ тоя щабъ по единъ ординарецъ и отъ резерва сжщо единъ такъвъ. Сжщо така—и подофицери и разузнавачи по заповѣдъ отъ тоя началникъ.

Подробно въ устава се излагаше артилерийската сигнализация съ флагове, която се въвеждаше, както до тогава се практикуваше вече отъ крепостната артилерия при стрелбата. Сжщо тѣй бѣха измѣнени „спомагателнитѣ действия“.

съответно свойствата на новата материална частъ. Дадени бѣха и указания за обучение и действие съ саблята и съ револвера.

Понеже длжноститѣ на взводнитѣ командири се усложниха, въ особено приложение къмъ сжщия уставъ тѣ бѣха подробно изброени.

При тоя уставъ се обучаваше полската с.с. артилерия до Балканската война (1912 г.).

За *планинската с.с. артилерия* проекто-уставътъ бѣше издаденъ въ 1906 год., окончателниятъ уставъ — въ 1909 г. Много голѣми измѣнения отъ не с.с. орждия не станаха, освенъ произтекващитѣ отъ измѣнената материална частъ.

Орждието имаше пакъ 6 души прислужници, наименовани: мѣрачъ, стрелецъ (той отваря и затваря затвора и стреля), пълначъ и поставачъ; сжщо 1-и 2-и раклени—за поднасяне къмъ орждието пълни съ патрони ракли и единъ командиръ на орждието.

И въ планинското с.с. орждие се въведе кржга и хилядника въ жгломѣръ, батареина тржба, поставачна гривна за запалкитѣ. Командитѣ се подаваха както и въ полското с.с. орждие. Планинскитѣ батареи заемаха предпочитително закрити и маскирани позиции.

При товарене, коноводитѣ водятъ конетѣ така: лафетниятъ на 2 крачки отдѣсно и 10 крачки предъ орждието, возилниятъ, тѣловиятъ, спирачниятъ и раклениятъ задъ него по 2 крачки единъ задъ другъ. По командата: „Товари!“, щичантъ се товари на лефетния конъ заедно съ челния лафетъ и чанта за принадлежноститѣ; мѣрнитѣ прибори — въ чанта заедно съ тѣло — орждието — на тѣловия конъ; возилото, колелата и рилния лафетъ — на возилния конъ; люлката, шейната, заедно съ спирача — на спирачния конъ и раклитѣ съ по 16 патрона — на своитѣ коне. Така щото, товаренето е осложнено въ сравнение съ това на нескорострелното орждие, а товаритѣ се нареждатъ единъ задъ другъ така: лафетенъ, возиленъ, тѣлови, спираченъ и два раклени. Тяжестта на товаритѣ стигаше отъ 159 до 172 кгр., споредъ материалитѣ, които се поставятъ надъ самаря, заедно съ неговата тяжесть.

За приспособяването на устава къмъ не с.с. планински орждия, се излагаха въ допълнения и измѣнения нуждитѣ поправки въ назначенията на прислужницитѣ и съответнитѣ команди, така щото по-лесно ставаше обучението по сжщия уставъ къмъ дветѣ системи орждия.

Въ бойната частъ на планинската батарея се предвиждаха 4 орждия съ по 2 патронни ракли на орждие, 1 товаръ шанцовъ инструментъ и 1 товаръ съ взводни чанти. Батареиниятъ резервъ състои отъ 24 товари патронни ракли, ковацницата, аптеката, коновърза, запасни прислужници и коноводи, запасни коне и нестроеви войници. Домакинскитъ обозъ отъ

обозни товари, обозни прислужници и коноводи, обозни коне и нестроеви войници.

Въ другитѣ си параграфи устава се съобразяваше съ изложеното за полската артилерия и не се различаваше много въ начинитѣ на употребление батареята за движение и действие въ боя, освенъ въ алюра, който за планинската артилерия е изключително ходомъ.

д) За с.с. Гаубична артилерия. За с.с. полска гаубична артилерия строевиятъ уставъ отъ 1910 г. се съобразяваше напълно съ изложеното за полското с.с. орджие, съ добавка за командитѣ при изпълнението, съ указание вида на заряда, понеже с.с. гаубица стреля съ 5 разни начални скорости. Въ действието при орждието и батареята нѣмаше различие, командитѣ, както и организацията напълно се схождаха. Тукъ вмѣсто съ „бризантна“ граната, командуваше се съ „фугасна“ граната, каквато гаубицитѣ имаха. Запряжката бѣше предвидена сжщата, както за полската артилерия съ 3 конски впряга, макаръ че гаубицата и снарядитѣ ѝ бѣха по-тежки. Затова пъкъ и тѣ съставляваха тежка полска артилерия и не се движеха на всѣкъжде заедно съ пехотнитѣ дивизии, както бѣха полскитѣ батареи, които органически принадлежаха къмъ тѣхъ.

е) Строеви уставы за крепостната артилерия. Първиятъ български уставъ за крепостната артилерия „Орждеино учение“ бѣ издаденъ въ 1893 год. и разглеждаше следната материя: Поставяне орждието и прислугата въ парка и на укреплението, действие при 12 см. и 15 см. стоманени орждия, при 24 фн. дълги и кжси медни орждия и 6 см. мортири. Въ парка (на платформата) или въ укреплението (на барбета), орждието се поставя откачено съ гърлото къмъ полето. Предникътъ се поставя въ рововетѣ, направени за тая цель, отзадъ и встрани отъ барбетитѣ. Принадлежността на орждието се размѣства влѣво и вдѣсно и задъ него. Изложенъ бѣ начинътъ за запрягане на орждието, движение и спиране съ коне и ездачи, обаче на края въ последния § е казано, че когато орждието е запрегнато съ волове, тия действия ставатъ по правилата, които дава практиката, — вмѣсто ездачи се явяватъ стопанитѣ на добитъка, които и управляватъ впряговетѣ, като се внимава да се пази материалната часть. Това последното правило остана да се прилага и презъ войнитѣ, защото навсѣкъжде българската обсадна артилерия се возѣше съ волове и биволи.

Може да се каже, че най-плодовитата въ издаването на уставы, ржководства, наставления и инструкции бѣше крепостната артилерия. Париодически за нея се издаваха нови такива въ замѣна на по-старитѣ, или за допълване недостигащи за нова материална часть упжтвания. Така, въ 1899 г. въ „Ржководството за занятията въ крепостната артилерия“, часть I се

отнася за материалната часть, въ която, освенъ горепоменатитѣ системи, има описание и на 12 см. не с.с. гаубица, за 57 мм. с.с. куполно орджие, на разнитѣ полски 9 и 4 фн., 8 и 9 см. недалекобойни орждия и описание на всички бойни припаси. Въ приложение № 1 къмъ тая часть, въ 1901 г. бѣ дадено описание на 12 см. Д/28 орджие и на 15 см. обсадна гаубица.

Въ второто приложение къмъ сжщата часть сж описани измѣненията въ материалната часть на 15 см. гаубица Д/12, извършени презъ 1907 год., именно въ люлката, повдигателния механизъмъ и мѣрнитѣ прибори, въ механизма за страничното мѣрение, пжтния спирачъ и рилната лопата.

Часть II и III съдържатъ действие при орждиата отъ разнитѣ калибри и системи орждия и гаубици. Часть IV—Лабораторни работи (1903 г.) въ предварителни сведения дава понятие за пазене барутитѣ и експлозивитѣ; следва упжтвание за приготвление зарядитѣ, подготвяне и пълнене снарядитѣ на разнитѣ калибри орждия, упжтвания за разреждане нерѣснатитѣ се снаряди, намѣрени на стрелбището и най-последно сведения за сигналнитѣ срѣдства.

Въ часть V—устройство на обсаднитѣ батареи и въоръжаването имъ (1899 г.) — влизатъ указания за устройство на батареитѣ: съставни части, материали, рекогносцировка, организация на батареиното депо, разни типове батареи и изкопаването имъ на разна мѣстностъ и почва; после това се излага приготвление за въоръжаване на батареитѣ и следване на транспортитѣ.

Часть VI — (1902 год.) „подготовка и служба на наблюдателитѣ“ разглежда: ориентиране, четене карти и планове, описание и употребление на приборитѣ: бинокли, прибора на Молера, тржбата на Барду, визирния трижгълникъ, деривационния приборъ, висотомѣра, далекомѣра на Стробанса и полския телефонъ; методитѣ за наблюдение: на очи, чрезъ засѣчки, двустранно наблюдение, смѣсенъ способъ, наблюдение въ страна, въ височина и нощно време. После следватъ практически наставления за обучаване наблюдателитѣ, организиране службата и съобщаване резултатитѣ отъ наблюдаванията.

Последната VII часть (1910 год.) — „Обучение на мѣрачитѣ“ — съдържа: общи сведения, изборъ на мѣрачитѣ, сведения по геометрия и стрелбата, употребление мѣрнитѣ прибори: нѣрника, квадранта, направляващитѣ линейки, мѣрния кржгъ, жломѣра, вехата и отвеса. Въ насочване на орждиата се разглежда: правото и спомагателното мѣрене по неподвижна цель, мѣрене по подвижна цель, нощно време и насочване по балонъ. Оценката за бързината въ насочването на мѣрачитѣ се поставя въ зависимостъ отъ калибра и системата на орждието или гаубицата; батальонниятъ командиръ опредѣля калибритѣ за състезателното мѣрение.

Въ този родъ войска, който действително е сложенъ по службата си, много енергия е употребена отъ офицеритѣ и войницитѣ, за да превъзможатъ нееднаквостта на системитѣ материална частъ и бойнитѣ припаси, да се научатъ да се приспособяватъ къмъ всевъзможни условия за действие: дене, ноще и пр. Особено умение и енергия сж употребени за правилното организиране на стрелбитѣ, съставяне задачи и за изучаване, както и ръководене разузнавателната, наблюдателната и телефонната служби. Съ малкото офицери и подофицери, въ 3 ротнитѣ крепостни батальони, само интензивната работа можеше да надделѣе успѣшно трудноститѣ въ службата; усвоено е всичко твърдо и добре, понеже впоследствие както действията при Одринъ (1913 г.), тъй и при Тутраканъ (1916 г.) показаха,*) че действително обучението и подготовката на тая артилерия сж биле правилно поставени. При Одринъ, не само турцитѣ бѣха поразени и задушени отъ правилно и точно насочения огънь на българската обсадна артилерия, но имаше какво да очудва и даже да се учатъ отъ нея и офицери, изпратени нарочно съ такава мисия отъ западно-европейскитѣ армии. Издаденитѣ съчинения на чужди езици следъ Балканската война свидетелствуватъ за това.

ж) Устави за тежката полска артилерия. Въ първата „Инструкция за употреблението на тежката полска артилерия въ боя“ отъ 1908 год. бѣше предвидено, че въ състава на тая артилерия влизатъ 12 см. не с. с. и 15 см. гаубични батареи. Главното ѝ назначение бѣ да пробива пътъ на пехотата за атака на силно укрепени полски позиции или на фортове — застави. Позициитѣ за тежкитѣ полски батареи се избиратъ така, щото да могатъ да изпълняватъ задачата си, безъ да се мѣстятъ. Групираното държане на тия батареи облекчава предаването на заповѣдитѣ и употреблението на огъня, устройството на свързкитѣ, наблюдението и пр.

Въ устава за строевата служба отъ 1912 г., обаче, въ тая артилерия влизатъ само 12 см. с. с. и не с. с. гаубици. Тогавъ 15 см. гаубици бѣха въ крепостнитѣ батальони и останаха въ състава на обсадната артилерия.

Идеитѣ за заемане дълбоко закрити позиции за батареитѣ и за индиректното мѣрение, третирани въ артилерийската литература, особено следъ руско-японската война (1904/1905 г.), бѣше си пробила пътъ въ българската крепостна артилерия по-рано отъ превъоръжаването на полската артилерия съ с. с. орджия. Въ уставитѣ за действие на тежката полска артилерия това бѣше наложително условие.

Въ „Наставлението за действие на войскитѣ при атака и отбрана на крепоститѣ“, изд. 1911 год., се съдържаха при-

*) Не трѣбва да се изпуска извидъ, че за добрата подготовка на мобилизирания отъ разни призови съставъ, много помогна примиренето ноември — януари 1912/13 г., (Одринъ) както и обучението въ Шуменския тежъкъ полкъ въ 1915/16 г. — за Тутраканъ.

вила за разнитѣ начини на действие при обсада или постепенна атака на крепоститѣ, за атака на фортъ—застави и за отбрана на крепоститѣ. Обаче, това наставление, за артилерията не опредѣля кои калибри и системи съставляватъ обсадни орджия или тежка полска артилерия, а само дава общи указания за употреблението разнитѣ родове войски при действие подъ крепоститѣ.

„Инструкцията за употреблението и службата въ крепостно-обсадната артилерия при атака и отбрана на крепоститѣ и изобщо укрепенитѣ позиции“ (1906 г.) бѣше раздѣлена на 3 отдѣла. Въ първия — за атака — се разглеждаше задачата и дейтелността на артилерията при внезапно нападение, обложение, бомбардиране, атака съ открита сила и постепенна атака или обсада. При последната: срѣдства за ръководене на обсадата; изборъ фронта на атаката, съставяне планъ и изборъ на мѣстото за обсадния артилерийски паркъ; устройстро и рекогносциране мѣстата на батареитѣ, откриване и ръководене огъня, нужднитѣ снаряди и разнитѣ служби на обсаднитѣ батареи. Въ втория отдѣлъ — отбрана — сжщо тъй подробно се разглежда организацията и срѣдствата на артилерията при едно подобно положение, артилерийско въоръжение, инженерни срѣдства, снабдяване съ продоволствие и ръководене отбраната. Въ третия отдѣлъ накратко се даваха указания за атака и отбрана на фортоветѣ — застави и за отбрана на брѣговетѣ.

Само отъ изброяването на разгледванитѣ въ Инструкцията въпроси е ясно, че тя дава изчерпателни упътвания за действието на артилерията при крепости и укрепени позиции, обаче, тя не бѣ проучена добре, освенъ отъ офицеритѣ въ крепостната артилерия. Висшитѣ началници не бѣха освѣтлени по съвременитѣ изисквания за действие на артилерията въ подобно положение, което се констатира при крепостнитѣ Шуменски манѣври въ 1912 г. и впоследствие въ бойнитѣ действия при Чаталджа (5 ноември 1912 г.).

з) Инструкция за действие на с. с. артилерия въ боя. Тази инструкция излѣзе едновременно съ превъоръжаването на полската и планинската артилерии съ скорострелни орджия въ 1905 год. Въ въведението ѝ бѣ казано, че за боя немогатъ да се дадатъ точно опредѣлени правила, нито пъкъ да се укаже начинъ на действието въ всѣки отдѣленъ случай. Обаче, не трѣбва да се забравя, какво нерешителността и бездействието влѣкатъ по-тежка отговорностъ, отколкото погрѣшкитѣ при избора на срѣдствата, щомъ тѣ незабавно се турятъ въ действие.

Артилерийскитѣ началници трѣбваше да си изработятъ навикъ бързо и безъ колебание да приспособяватъ своитѣ решения и разпореждания къмъ всѣко положение на боя, за-

това да познаватъ принципитѣ за употрѣблението на пехотата въ боя. Обаче, пропуснато е да се изисква, щото и пехотнитѣ началници да познаватъ свойствата и начинитѣ за действията на артилерията въ боя, който пропускъ, разбира се, много се почувствува при бойнитѣ действия въ Балканската война.

Основно свойство на скорострелната полска артилерия е *бързина на действието*, произтичаще отъ скоростта и можществото на огъня и възможността да действува ненадейно. Въ време на боя, тя може да бжде въ три положения: бойна, наблюдателна и очаквателна позиции. Артилерията никога не трѣбва да остава своята пехота безъ поддръжката на огъня си.

Въ началото на боя повечето пжти се обстрелва неприятелската артилерия. А когато се действува противъ пехота, артилерийскиятъ огънь се насочва противъ най-уязвимитѣ ѝ части — резерви и въобще компактни маси и ония, които почватъ да безпокоятъ съ огъня си. Щомъ неприятелскитѣ батареи прекратятъ огъня си, назначаватъ се батареи да ги наблюдаватъ. Трѣбваше да се спестяватъ и своевременно попълватъ бойнитѣ припаси, които лесно се разходватъ отъ с.с. артилерия.

При *настъпателния бой*, въ времето, когато се подготвя атаката, артилерията има задача да улеснява постепенното напредване на своята пехота, като ангажирва съ бавенъ огънь неприятелската артилерия. А решителната атака трѣбваше да бжде специално подготвена чрезъ единъ съсрѣдоточенъ, подавяващъ и можщественъ огънь отъ всичката артилерия и отъ всички пехотни части, по избрания пунктъ на атаката. Артилерийскитѣ действия се заключаватъ въ подготовка и изпълнение. При подготовката всички назначени батареи противъ пункта на атаката съсрѣдоточаватъ огъня, като се поставятъ подъ една обща команда. Следъ подготвяне атаката, батареитѣ се раздѣлятъ на „придружаващи“ пехотната атака и на „опорни“ батареи.

При атаката на укрепени пунктове, артилерията, усилена съ тежки батареи, трѣбва да насочва своя огънь не само по укреплението, но и по мѣстността отзадъ и отъ странитѣ му, за да се затрудни даванетоъ помощъ на защитницитѣ отъвън.

Въ *отбранителния бой*, съ огъня трѣбва да се разстрои настѣпващиятъ противникъ, за да се улесни отблъсването на удара му, после което веднага да се настѣпи, тъй като Инструкцията казваше, че само съ настѣпателнитѣ действия могатъ да се постигнатъ решителни успѣхи.

Отговорността за *правилното употребление на артилерията* носи началникътъ на съответната дивизия или отрядъ. Тѣзи началници трѣбваше да държатъ артилерийскитѣ постоянно въ течение на обстановката, да опредѣлятъ района

на артилерийскитѣ позиции; да даватъ заповѣди за откриване огъня и да опредѣлятъ момента за промѣна на позициитѣ и предупреждаватъ артилерийскиятъ началникъ за времето, когато ще се извърши атаката.

Самиятъ началникъ на артилерията се грижи отъ своя страна да бжде ориентиранъ въ всички тия фазиси на боя. Той устройва връзкитѣ съ пехотнитѣ началници чрезъ ординарци и по другъ начинъ.

При избора на позициитѣ, освенъ свойството на мѣстността, да се има предъ видъ тактическото назначение. Съ скрито и маскирано положение, артилерията добива възможностъ да развие най-силно действие съ огъня си. Безъ нужда, освенъ придружаващитѣ батареи, артилерията не трѣбва да доближава повече отъ 1500—2000 м. до неприятелското пехотно разположение. Придружаващитѣ батареи не трѣбва да обръщатъ внимание на разстоянието, нито на закрити позиции, — главното е да не губятъ време.

При разузнаване позициитѣ, които ще заеме артилерията, началникътъ ѝ трѣбва да помни, че важно значение иматъ даннитѣ за избиране и опредѣляне върната посока на фронта и директриситѣ на стрелбата. Затова се въведе въ артилерията органа *офицеръ-ориентьоръ*.

Батареитѣ излизаха скрито на опредѣленитѣ имъ бойни позиции по заповѣдъ, като използуваха гънкитѣ на мѣстността. Закритото заемане позициитѣ бѣ особено важно въ началото на боя, за да не я узнае противникътъ, преди откриване огъня. Препоръчваше се батареитѣ да заематъ позиция на стѣпала, а не въ една линия, съ което се затрудняваше неприятелската пристрелка.

За да се пригответи промѣна на позицията, съ скокове не по-малко на 700—800 м., изпращаха се „разузнавачи на мѣстността“. Самата промѣна трѣбва да става по ешелонно и бързо (въ трѣсъ).

Откриването на огъня трѣбваше да бжде неочаквано за неприятеля, защото ненадейното и едновременно обсипване неприятеля съ грижливъ и скрито подготвенъ артилерийски огънь въ значителна степенъ подига неговото действие.

За разузнаване целитѣ препоръчваше се отъ инструкцията да се изпраща *разузнавачъ* на целта — офицеръ; той въ време на боя ставаше *наблюдателъ* на бойното поле.

УПЪТВЕНИЕ ЗА УПОТРЕБЛЕНИЕТО НА АРТИЛЕРИЯТА ВЪ БОЯ.

Извлъчение отъ „Общи упътвания за тактическото употребление на голъмитъ войскови единици.“*) 1. Настъпателен бой. — За по успъшно извършване задачата по усилената рекогносцировка, началниците на отдълнитъ колони могат по своя инициатива да усилятъ своитъ авангарди не само съ артилерия, но и съ частъ отъ пехотата, като и сами излизатъ на линията на авангарда за да следятъ лично боя му.

Догдето пехотата отъ главнитъ сили се развърща и маневрира, съ цель да се приближи къмъ позицията на противника, артилерията излиза бързо напредъ, слива се съ оная на авангардитъ и пристъпва къмъ *артилерийски двубой*. Цельта на този бой е да се унищожи или поне отслаби артилерийскиятъ огънь на отбраната и съ това да се облекчи отстъплението и атаката на пехотата. Първоначалнитъ артилерийски позиции ще се избиратъ на разстояние отъ 3—4 клм., ако мѣстността го допуска, тѣ могатъ да бждатъ и по-близо.

Успѣхътъ на този двубой зависи отъ изкуството на артилерийското началство, което трѣбва да се стреми да съсредоточи срещу отбраняващия огънь на по-голѣмо число орждия, като използва всичкитъ гънки на мѣстността за скриване или бързо заемане позицитъ си и най бързо пристрелване. Съсредоточението на огъня трѣбва да се достига не до толкова съ съсредоточението на голѣмо число орждия на една позиция, а главно съ съответстващото разпредѣляне на задачитъ между различнитъ части на артилерията отъ бойната линия, и изкусното управление.

Най-голѣмата сила, обаче, артилерийскиятъ двубой ще получи, когато настъпващиятъ пренесе своята артилерия на втората артилерийска позиция, която се избира на разстояние 2—2½ клм. отъ позицията на противника. Въ този периодъ на артилерията принадлежи главната роль и пехотата трѣбва да ѝ отстъпва най-добритъ позиции и подстъпи.

Когато артилерията на противника е достатъчно отслабена, пехотата, подъ прикритието на артилерийския огънь, следъ като се разгъне и по възможность насочи срещу указанитъ ѝ предмети за действие, продължава настъплението си, приема по-тънки и по-малко уязвими строеве, като използва всички гънки на мѣстността.

Съ прѣсканенто на верига, артилерията вече ще отстъпи

*) Обявено съ заповѣдь по военното ведомство № 63 отъ 1905 година. — Отдѣлъ за боя.

първенството въ действието на пехотата, като съобразява огъня си съ настъплението на последната и като си поставя за задача по възможность да облекчи това настъпление. Тѣй като въ този периодъ отбраняващиятъ ще пренесе своя огънь по настъпващата пехота, то артилерията на настъпващия ще трѣбва да си постави за задача да счита и унищожава всички части, които съ огъня си пречатъ настъплението на своята пехота. Ако при това артилерията не е въ състояние да поддържа своята пехота отъ вторитъ артилерийски позиции, тя ще следи за последната и ще я съпровожда, като не се спира, ако потрѣбва, да влѣзе въ сферата на действителния пушенъ огънь.

Когато пехотата достигне сферата на действителния пушенъ огънь на 1000—1200 крачки, пристъпватъ къмъ последната подготовка на атаката. За тази цель се изваждатъ отъ резерва всички батареи и цѣлата артилерия насочва огъня си срещу избрания пунктъ на атаката, като се стреми да унищожи останалата още здрава неприятелска артилерия и ония пехотни части, които съ огъня си би попрѣчили настъплението на своята пехота.

Често ще се случва артилерията на отбраната, като послаба, да прекрати огъня си въ време на двубоя и да се скрива, съ цель да запази орждията си за периода, когато пехотата ще почне решителното настъпление. Въ този случай артилерията на атакуващия трѣбва да бжде всѣкога готова да насочи огъня си срещу артилерията на отбраната, щомъ като последната се появи отново.

Следъ като началниците на голъмитъ участъци отъ бойнитъ линии получатъ убеждението, че атаката е достатъчно подготвена, тѣ почватъ движението си въ атака, като се стремятъ да го произведатъ по възможность безспирно и едновременно до последната стрелкова позиция. Презъ това време артилерията на настъпващия продължава най-енергично огъня си по избранитъ пунктове на атаката. Тя прекращава стрелбата само тогава, когато своята пехота се наближи до толкова, че вече може да бжде обстрелвана. Това прекратяване, обаче, не трѣбва да се разбира освенъ въ смисълъ, че огъня се пренася по съседнитъ или по отзадъ стоящитъ до пункта на атаката противникови части.

Следъ като се завладѣе пункта на атаката, една частъ отъ артилерията и пехотата се спиратъ и утвърдяватъ на него, като преследватъ отстъпващия само съ огънь. Въ преследването главната роль се пада на кавалерията, а сетне на по-преснитъ пехотни части и по-леката и подвижна артилерия.

2. Отбранителен бой. При разпредѣлянето на войскитъ по позицията, най-добритъ мѣста трѣбва да се предоставятъ винаги на артилерията, а пехотата да се разполага приминително къмъ артилерията. На избраната позиция войскитъ трѣб-

ва да се разполагатъ, колкото е възможно, укрито, за да се предпазятъ по-добре отъ огъня и да влизатъ въ действие неочаквано.

Артилерията на отбраната ще си постави първоначално за задача да открие огънь по артилерията на настъпващия и да я бие по части, когато тя излиза последователно на позиция. Тръбва, обаче, да се не забравя и стремлението на атакуващия да принуди артилерията на отбраната да открие огънь по-рано, та по него да сужи за цѣлото разположение на отбраната. Желателно е, щото отбраняващиятъ да държи своята артилерия, колкото е възможно, по-дълго маскирана, и да я изважда за действие, само когато се представи достатъчно важна целъ, напримѣръ, артилерията на атакуващия, когато излѣзе на позиция, нѣкои сгъстени пехотни части или кавалерийски части и пр.

При по-нататъшнитѣ действия, артилерията на отбраната трѣбва постоянно да съобразява действията си така, че да окаже най-голѣма услуга на своята пехота. За тази целъ, тя насочва огъня си срещу по-опаснитѣ части, като съобразно съ обстановката мѣнява целитѣ съ всички орждия или семо съ часть отъ тѣхъ.

Ако противникътъ извади много орждия, се целъ да унищожи артилерията на отбраната, то по-добре е, отбраняващиятъ навреме да скрие артилерията си, като я извади пакъ въ моментитѣ на пехотнитѣ атаки, съ целъ да съдействува на пехотата за отбиването имъ. Въ всѣки случай, когато близостта на неприятелскитѣ атакуващи войски попрѣчи на неговата артилерия да стреля, отбраната изкарва всичката си артилерия и продължава огъня до последната минута, като не държи смѣтка за риска да се изгубятъ орждията. Затова още въ началото на боя, отбраняващата артилерия, както и пехотата, трѣбва да бждатъ снабдени изобилно съ бойни припаси. Когато атакуващиятъ поведе последня решителна атака, отбраняващата артилерия оставя второстепеннитѣ цели и насочва огъня си изключително срещу ония части на противника, които настѣпватъ, за да атакуватъ.

Отъ изложеното въ Устава за полската служба и отъ „Общитѣ уплътвания“, относително действията на артилерията въ връзка съ другитѣ родове войски, картината за боя бѣ следната:

Когато положението на неприятеля стане известно и се състави планъ за сражението, настѣплението се почва съ артилерийски двубой. Този двубой съставлява отдѣлна фаза отъ боя на отряда и се продължава, до като неприятелската артилерия бжде унищожена или принудена да замълчи. Следъ това вече пехотата води по нататѣкъ настѣплението си.

Този двубой бѣше тогава и въ по-старитѣ устави на всички европейски армии. Макаръ че вече артилерийскиятъ

двубой бѣше несъгласенъ съ принципитѣ на боя въобще, макаръ че отъ „двубоя“ не може да се очаква да доведе до положителни резултати, защото преди всичко скорострелното оржие въведе като нормално заемане закрити позиции за артилерията.

Затова въ издадената „Инструкция за употреблението въ боя на полската скорострелна артилерия“ къмъ края на 1905 год. старитѣ схващания за боя се измѣниха и нови принципи за действието на артилерията се въведоха.

Така, споредъ старитѣ правила, първата грижа на артилериститѣ бѣше да намѣрятъ неприятелската артилерия и възможно по-скоро да я умаломощятъ съ огъня си. Новата инструкция за действие въ боя (1905 г.) имъ порѣча, че още въ самото начало на счепкването, тѣ сж длѣжни да облекчаватъ движението на пехотата и да подържатъ нейнитѣ частични атаки. При изпълнението на тази роля, ще завържатъ съ противниковата артилерия редъ последователни борби.

Подчерта се назначението на артилерията да поддържа своята пехота, понеже последната ще да страда отъ скорострелната артилерия повече отъ колкото по-рано.

Освенъ това, съ старитѣ приеми за дирене тѣсна вилка „на ударъ“ и стреляне съ една височина на мѣрника, артилерията можеше да има успѣхъ върху една редица неприятелски стрелци или върху грипирани резерви, но тя бѣше безсилна противъ множество малки колонки, змейки и групички, прѣснати по единъ дълъгъ фронтъ, които възприе пехотата за приближаване противника.

Обстрелването площади, следъ пристрелка „на време“, прогресивниятъ огънь и всички нови похвати за стрелбата отъ с. с. орждия, дадоха срѣдства за поражаване подобни цели.

За изпълнение разни задачи въ боя, артилерията, споредъ Инструкцията, получава назначение една часть като *конна артилерия* — противъ неприятелската артилерия, а друга — *пехотни батареи* — за биене неприятелската пехота. Обаче, това дѣление не се разбираше въ букваленъ смисълъ. Цѣлата артилерия, споредъ Инструкцията, има само една целъ: да поддържа пехотата отъ самото начало на боя до последния актъ, като за това се бори съ неприятелската артилерия и пехота.

ОБУЧЕНИЕ НА АРТИЛЕРИЯТА И СТРЕЛБИТЪ ОТЪ 1906 ДО 1912 г.

Курсове за запознаване със с. с. артилерия. Отъ 1 мартъ 1906 г. при Военното министерство се откри артилерийска школа,*) курсоветъ на която преминаха всички артилерийски началници: полкови командири, началници на артилерийски отдели и батареини командири. Назначението на школата бѣ да запознае артилерийскитъ началници съ материалната частъ на полската и планинската с. с. артилерия, съ техническитъ, балистическитъ и тактическитъ свойства на тая артилерия, съ нейнитъ преимущества предъ дотогавашната артилерия; да се разяснятъ основнитъ, върху които сж се развили новитъ правила за стрелбата и новитъ идеи за употребление артилерията въ боя; да се разяснятъ основнитъ начала на новитъ уставни, наставления и инструкции, за да има еднообразно разбиране, тълкувание и прилагане тѣзи ржководства.

Школата имаше два курса: теоритически и практически. Теоритическиятъ курсъ се прекара въ София презъ пролѣтътъ, а практическитъ се сля съ практическитъ стрелби, които се произведоха по особена програма.

Теоритическиятъ курсъ трая: 1) за полковитъ командири и н-ци планинскитъ артилерийски отдели отъ 1. до 12. мартъ; 2) за началникитъ на полскитъ артилерийски отдели отъ 13. до 30. мартъ; 3) за първа партия батареини командири отъ 6. до 22. априлъ; 4) за втора партия батареини командири отъ 24. априлъ до 11. май 1906 год.

Курсътъ завеждаше началникътъ на техническото отделение въ Артилерийската инспекция — артилерийскиятъ инженеръ полковникъ К. Найденовъ, който запозна обстойно офицеритъ съ свойствата на новата материална частъ, съ основнитъ правила за стрелба изъ с. с. оръжие и тактиката на артилерията.**) Въ негова помощ бѣше началникътъ на строево-домакинското отделение въ Инспекцията, подполк. Вл. Вазовъ. Сжщиятъ презъ 1905 г. бѣше командированъ за 2 месеца да премине курса на практическитъ стрелби въ Пуатие (Франция), отгдето той почерпи много практически похвати за обучение и действие, при завършването си той даде пъленъ отчетъ, който много спомогна за успешното преминаване на въпросния курсъ. Затова на поменатитъ двама щаба-офицери бѣше изказана особена благодарностъ съ заповѣдъ по артилерията. Сжщитъ,

*) Заповѣдъ № 60/1906 г.

**) Инспекторътъ на артилерията генералъ-майоръ Рязковъ присъствуваше лично на всички занятия въ курса.

подпомогнати отъ командира на отделение въ 2-и артилерийски полкъ, подполковникъ Д. Кацаровъ, успешно ржководиха практическитъ стрелби на курса при Ст.-Загора и Казанлъкъ, отъ които се почерпиха много указания и поуки. Следъ това можа да се състави завършено и пълно наставление за стрелбата.

Артилерийска литература. Изразителка на българската артилерийска мисъл бѣше военната литература, главно статиитъ, писани въ „Воененъ журналъ“ и въ вестникъ „Военни известия“. Журналътъ е почналъ да излиза въ 1888 год. а вестникътъ — въ 1891 год. Вънъ отъ официалнитъ издания, печатаха се учебници, ржководства и справочни книжки.

Статиитъ отнасящи се до артилерията, третираха въпроситъ за нейната подготовка. Най-напредъ се следѣше научната артилерийска мисъл въ чужбина, като се отбелязваха мненията на чуждитъ авторитети. Но по-после почнаха да се появяватъ и официални статии, въ които се подхвърляха на критика уставитъ, методитъ на обучението, стрелбата, употреблението на артилерията и пр. Въ последнитъ статии писателитъ бѣха съвсемъ свободни отъ чужди влияния. Тѣхните изобретения и усъвършенствувания на оръжието, взривнитъ вещества и други изпитания заемаха твърде много мѣсто въ преводната литература.

Чрезъ печата се отбелязваха поуки отъ Гръцко-турската (1897 г.), Англо-бурската (1900/1901 г.) и Руско-японската (1904/1905 г.) войни, които дадоха потикъ къмъ усъвършенстване уставитъ и наставленията.

Въ полковитъ библиотеки, както и въ библиотечнитъ шкафове на батареитъ, се вижда какви съчинения сж печатани по артилерийското дѣло отъ бѣлг. офицери, отъ Освободението до Балканската война.

По онова време започнаха въ „В. журналъ“ спорове и разяснение на въпроситъ „открити“ и „закрити позиции“, б или 4 оржейна батарея, критики по наставленията за стрелба, употреблението на шрапнеля и бризантната граната. Сведения за артилерията на чуждитъ армии и много други. Излѣзе отъ печатъ „Справочна артилерийска книжка“ отъ майоръ А. Ангеловъ, въ 1908 г. която уясни много въпроси. *)

Занятия съ запасни офицери, войници и други. Презъ 1901 год. бѣха викани на 4 седмично обучение запаснитъ подпоручици, които не сж били повикани презъ 1898 год.**) Сжщата година сж викани и запаситъ подофицери

*) Тя бѣ попълнена отъ сжщия авторъ и преиздадена официално презъ 1917 год., изпратена отъ н-ка на артил. въ действующата армия на всички артил. офицери и кандидатъ-офицери.

**) Зап. В.В. № 53/901 г.

на обучение ¹⁾. Повиканитъ въ 1904 год., запасни подпоручици се обучаваха по два месеца. Въ всѣки полкъ тѣ обучаваха команда подъ ръководството на единъ батареенъ командиръ. Въ края на обучението полковитѣ командири направиха прегледъ на обучението.

Въ 1907 год. бѣха повикани ²⁾ на двумесечно обучение новитѣ запасни подпоручици въ артилерията.

Понеже нѣмаше достатъчно запасни артилерийски войници за попълване частитѣ до щатовѣ за военно време, то презъ 1909 год. въ артилерийскитѣ части бѣха повикани на 3 недѣлно обучение пехотинци отъ наборитѣ 1899—903, 1894—1898 и 1888—1893 г., които се обучаваха като прислужници, и кавалеристи отъ наборитѣ 1897/1900, 1893/1896, и 1888/1892, 1893/1896, 1897/1900, год., които се обучаваха за ездаци при орждията. За планинската артилерия бѣха повикани пехотинци набори 1901/1903, 1897/1900 и 1888/1896 г. ³⁾

За попълване артилерията съ оржжейници, слесари, артилерийски и оржжейни майстори при Софийския арсеналъ бѣ формиранъ въ 1905 г. „технически оржжеенъ и артилерийски курсъ“. ⁴⁾ Въ него постъпватъ доброволци редници съ трикласно образование. Курсътъ продължаваше 3 години. Следъ свършването му, тия войници по желание можаха да оставатъ на ваканция за свръхсрочни подофицери — оржжейници и слесари въ войсковитѣ части въ продължение на една година. Следъ това държаха изпитъ при Арсенала и на ваканции се назначаваха за артилерийски или оржжейни майстори. ⁵⁾

Подготвяне подофицеритѣ. Особено внимание се обръщаше за подготвяне подофицеритѣ въ артилерията. Въ учебнитѣ команди, най-добри войници следъ 4 месечно обучение добиваха право за производство въ младши подофицери. Съ останалитѣ на свръхсрочна служба подофицери се продължаваха занятията, за да се подготвятъ за водачи на орждия и ракли, началници на ешалони, началници на предници, началници на резервъ, ординарци, разузнавачи, наблюдатели, кватириери, началници на обози и най-послѣ за замѣстници на офицера-възведенъ командиръ.

На тѣзи занятия се изучаваха ⁶⁾ наставленията за сапѣорни работи. При батареинитѣ учения се трасираха и отбелязваха на мѣстността батареитѣ, като се гледаше това да стане

¹⁾ Зап. В.В. № 54/901 г.

²⁾ Зап. № 167/1907 г.

³⁾ Зап. В.В. № 131/1907 г.

⁴⁾ Зап. В.В. № 27/1905 година.

⁵⁾ При Софийския огнестреленъ складъ имаше курсъ за подготвяне пиротехници.

⁶⁾ Заповѣдь № 15/1906 год.

привичка. Щомъ се разполагаше съ време, извършваха се и самитѣ окопавания.

Освенъ това отъ подофицеритѣ въ крепостната артилерия се изискваше да знаятъ: назначението на отбранителнитѣ и обсадни батареи, съставнитѣ имъ части; материали, които се употребяватъ при устройството на батареитѣ и какъ се приготвяватъ; шанцовъ инструментъ, рекогносиране мѣста за батареитѣ и трасиране нормалната батарея; организиране батареиното депо и настаняване работницитѣ на работа; избиране мѣсто и трасиране на наблюдателенъ пунктъ вънъ отъ батареята; назначение и трасиране оржжеенъ окопъ — вдѣлбанъ и хоризонталенъ; опредѣляне де ще се копае, де ще се насипва една трасирана батарея; по дадена скица да се трасира батарея (окопъ); организиране оржжейни транспорти; въоръжаване батареитѣ. Освенъ това тѣзи подофицери изучаваха: четене планове и карти; наблюдателна служба; разузнавателна и ординарческа служба; наставление за стрелбата; тактика на обсадната война; фортификация; атака и отбрана на крепоститѣ; полска служба.

Първитѣ стрелби съ с.с. орждия. Първитѣ стрелби съ скорострелни орждия станаха въ планинската артилерия презъ 1905 г. Въ планинскитѣ артилерийски отдѣления бѣха тогава произведени по три учебни стрелби отъ отдѣлна батарея: една съ шрапнелъ отъ закрита позиция, — целъ колони, една съ шрапнелъ по подвижна целъ и една съ граната отъ закрита позиция по щитова артилерия.

Въ бележкитѣ по отчета на тия стрелби ^{*}) се даваха упътванията относително забиване лопатата на рилото, избора на закрита позиция и организиране свръзка съ батареиния командиръ, който наблюдава почти винаги отдалечъ. Указва се за неопитността на батареинитѣ командири, затова се препоръчваха есенни занятия съ офицеритѣ. Обяснаваха имъ се, че бризантната граната е въведена за стрелба противъ щитови орждия и че огъня съ нея трѣбва да се води по орждейно и не отдалечъ; стрелбата отъ 3 клм. съ бризантна граната е недействителна, а не трѣбва по-малко отъ 20% вѣроятностъ за удряне. По-нататъкъ се указваха за прѣвъ пжтъ начини за изчисление по формула мѣстото на закрита позиция и за оптическа мѣрна линия въ джговия мѣрникъ. Стрелитѣ способи за заемане закрита позиция се изоставиха. Пристрелната вече се води „на време“, а не се почва на ударъ, както бѣше въ дотогавашнитѣ наставления за стрелба. Въведе се прогресивниятъ огънь и обстрелване площадъ при закритъ противникъ.

Презъ 1905 година, предвидъ последователното въоръжаване на полскитѣ батареи, стрелбитѣ съ 8·7 см. ба-

^{*}) Заповѣдь по артилерията № 2 отъ 10. I. 1906 г.

тарей бѣха ограничени. Такива се произведоха въ 3. и 9. артилерийски полкове и на тѣхъ присѣдствуваха всички полкови командири, командиритѣ на артилерийски отдѣления и батареи, а отъ младшиятъ офицери — по единъ отъ батарея. Стрелбитѣ сж произведени на разнообразна мѣстность съ настѣпване напредъ въ 3. артилерийски полкъ около подножието на Сръдна гора, а въ 9. — при Ловечъ — Плѣвентъ.

При тѣзи стрелби се изпитаха *еластичнитѣ куки* за тегличитѣ, които дадоха следния резултатъ: тегличитѣ не се кжсаха и понеже тѣ се скжсяваха по дължината на кукитѣ, не ставаха заплитания и биене съ процепа краката на конетѣ. Това приспособление се оказа добро за процепнитѣ впрѣгове, а за предния и сръдния — не. Тогава се въведоха само въ по една батарея на полкъ, но следъ година се въведоха въ всички 8·7 см. батареи.

Въ полската артилерия за пръвъ пжтъ се произведоха практически учебни стрелби съ скорострелнитѣ орждия презъ лѣтото 1906 год. Въ всѣки полкъ се произведоха подготвителни стрелби съ по 3 бризантни гранати и 6 шрапнели, учебни стрелби отъ отдѣлна батарея съ 20 бризантни гранати и 141 шрапнела.

Планинскитѣ батареи и тая година произведоха по една учебна стрелба въ отдѣление съ 50 шрапнели. Тия стрелби се произведоха по новото наставление и упжтванията, дадени въ артилерийския курсъ на всички началствуващи лица.

Независимо отъ това, въ околността на Стара Загора въ 8. артилерийски полкъ се произведоха стрелби, на които присѣдствуваха офицери отъ всички други полкове, съ изключение домакинитѣ и по единъ младши офицеръ на батарея. За целта бѣ формирано едно артилерийско отдѣление отъ три батареи въ пълнен комплектъ и бѣха отпуснати 2677 шрапнели и 293 бризантни гранати.

Освенъ това произведоха се и обстойни изпитателни стрелби при Казанлъкъ, за да се приложатъ и изпитатъ разнитѣ §§ отъ новото наставление за стрелбата отъ с.с. полски и планински орждия, поукиятъ отъ които се обявиха съ заповѣдь по артилерията № 7 отъ 31. I. 1907 год.

Въ крепостнитѣ батальони презъ тази година се произведоха учебни стрелби. За бойнитѣ стрелби отъ 20. августъ до 10. септемврий и тритѣ батальони бѣха събрани въ Шуменъ. Тѣзи стрелби бѣха организирани отъ командира на Шуменския крепостенъ батальонъ А.И. полковникъ Н. Цвѣтковъ съ извънредно умение *), и дадоха твърде добри резултати, както по техниката на стрелбата, тѣй и по тактическото употребление крепостно-обсадната артилерия въ боя. Закрититѣ цели се показваха съ димки, свѣрзани съ бикфордовъ шнуръ,

*) Запов. по артил. № 49.

а първото имъ запалване ставаше съ експлозюръ-динамо. Всички стрелби се произведоха при тактическо задание въ връзка съ атаката и отбраната на крепостта. Произведе се една стрелба отъ група батареи съ широка организация на всички служби въ батареитѣ и групитѣ при бойна обстанановка. Произведе се бързо въоръжаване батареитѣ по тревога. Най-после произвеедха се и опити за примѣрни стрелби за обучение командния съставъ, като целитѣ се откриваха съ димки-пламъци, ракети или блѣсъци отъ огледало, а падането на снарядитѣ се показваше съ димки. Шрапнелнитѣ пукания се показваха съ димки, изстрелвани съ специални мортирки, приготвени въ работилницитѣ на батальона.

Редовни артилерийски стрелби отъ 1907 до 1912 година. Въ 1907 год. практическитѣ стрелби сж произведени по отдѣлно въ артилерийскитѣ полкове и въ планинскитѣ артилерийски отдѣления.

Отпуснати снаряди:

На полкъ за 75 мм. с.с. орджие — 583 шр. и 145 бриз. гранати;

За 87 см. не с.с. орджие — 110 шр. и 100 гранати

За пл. с.с. отдѣл. шрапнели — 295, бризантни гранати—73;

Планински не с.с. по 60 шр. и 46 гр.

Отъ артилерийската инспекци бѣ препоръчано да се предпочитатъ закрити и маскирани позиции и да се стреля по малко видими цели.

Въ крепостнитѣ батальони сж произведени показни, учебни стрелби и една зимна по снѣгъ, а съвокупни — при Софийския крепостенъ батальонъ на Сливница: бойни групови стрелби отъ всички калибри и системи орждия. Произведени сж 7 учебни и 8 бойни стрелби отъ отдѣлна батарея и 14 бойни отъ група батареи. Обърнато е внимание за укрепяване позицията, измѣрване разстоянията и мъртвитѣ пространства, изучаване сектора съ съставяне кроки, подвозъ на орждията къмъ позицията презъ нощта.

Тогава е пропоръчано къмъ платформата на 12 д/28 орджие да се постави прибавка отъ дѣсно или отъ лѣво, за да се даде по-голѣмъ обстрелъ (зап. Арт. 35/907 г.). Сжщата прибавка служи и за 12 д/30 орджие. Чердакътъ надъ орждията е сжщо българско изобретение отъ това време. Той запазва материалната частъ на позицията и прислугата отъ шрапнелни куршуми — въ боя. Такива чердаци обсаднитѣ орждия прилагала въ време на войнитѣ.

Отчетътъ следъ стрелбитѣ 1907 г. отбелязва *), че пълното превъоръжаване на полската артилерия е извършено едва къмъ края на годината. Времето за подготвяне въ стрелното дѣло при с.с. материална частъ бѣ кжсо. Имало е

*) Заповѣдь по артилерията № 8 отъ 20. II. 1908 г.

недостигъ въ коне и хора, поради много домакински и нестроеви работи; липсвали сж достатъчно грамотни хора. Имало е недостигъ и въ офицери. Затова частитѣ не сж имали пълна и постепенна методична подготовка къмъ стрелбитѣ и целесъобразното имъ производство.

За стрелбитѣ въ 1908 г. сж отпуснати:

На полкъ за с.с. орждия 625 шр. патрони и 103 бр. патрони, а за не с.с. орждия—110 шр. и 100 гр.

На план. отдѣл. за с.с. орждия 316 шр. патрони и 52 бр. патрони, а за не с.с. орждия 60 шр. и 46 гр.

Крепостнитѣ батальони стреляха пакъ отъ всички калибри и системи орждия — по батальонно.

Изпратени сж били да инспектиратъ занятията и стрелбитѣ полковникитѣ Ценовъ (пом. инспекторъ) и Тантиловъ (инспекторъ на въоръжението).

За поука при действие и подготовка на артилерията се вземаше Руско-японската война 1904/1905 г., която доказа, че успѣха на работата не зависи всѣкога отъ бързото и смѣло излизане на позиция по върховетѣ на височинитѣ, както и отъ числото на секундитѣ до преминаване на поражение, а напротивъ ще е нужно да се излиза, доколкото е възможно закрито на позиция и докато даннитѣ за стрелбата не сж осигурени, да не се преминава на поражение. Тази война доказва още колко е важно, при пустотата на бойното поле, основателно да се разузнава, постоянно да се държи връзка съ другитѣ родове войски и бързо да се посраязватъ тѣзи цели, които сж най-удобни за биене, или въ дадения моментъ сж най-опасни за своята пехота. Сжщевременно да се пестятъ бойнитѣ припаси, за да се употребятъ тамъ, гдето го иска целта на боя.

Макаръ че трѣбва да се криемъ отъ погледа на неприятеля, при излизане на позиция, не трѣбва да се забравя, че действието трѣбва да върви предъ закритието и дето трѣбва да не се пренебрегватъ и открититѣ позиции. Защото твърдата воля да се унищожи или неутрализира противника съ поддържане пехотата до последня крайностъ, остана като принципъ въ артилерията.

Отъ 1909 год. артилерията вече произвеждаше стрелбитѣ, споредъ попълненитѣ наставления за стрелба и опитността и умѣнието на началстващитѣ лица до батареен командиръ включително.

Интересенъ е резултата отъ зимната стрелба въ Видинския крепостенъ батальонъ презъ 1909 год. Тя е произведена при — 16°, мъгляво време, по целъ батарея задъ снѣженъ брутстверь, дебелинъ 6 м. Стреляно е съ 24 фн. дълга батарея, отъ която за две орждия сж били изкопани гнѣзда въ земята, а другитѣ две орждия сж поставени задъ снѣженъ валъ. Задачата е дадена на 10. януарий 1909 год., батареята е тра-

сирана на 11. януарий отъ 3—4 ч. сл. пл., следъ цѣла нощъ работа, готова е била на другия день за стрелба. Отъ войницитѣ, които сж били обути съ ботуши, е имало случаи на замръзнали крака, а които сж били въ царвули не сж замръзнали. При тая стрелба е правенъ опитъ за превозване орждията на шейни, който е далъ добри резултати. Гранатнитѣ падания по снѣга сж били лесно наблюдавани, но шрапнелнитѣ пукания — мжчно. Въ 1 часъ сж били изстреляни само 10 гр. и 20 картечни гранати (на време) на около 2,000 м. разстояние, поражения въ мишенитѣ е имало доста.

Крепостната артилерия стреля и тая година, както и порано, отъ всички калибри и системи орждия. На батальонитѣ се отпуснаха по нѣколко минни гранати за 12 и 15 см. гаубици.

Въ полската и планинската артилерия въ 1909 година, презъ лѣтото, стрелбитѣ сж произведени главно съ 4 орждейни с.с. батареи и съ артилерийско отдѣление отъ 3 батареи. На полкъ сж отпущнати тогава 625 шрапнели и 103 гранати, на планинско отдѣление—316 шрапнели и гранати. Освенъ това, не с.с. 8, 7см. батареи (въ съставъ по 6 орждия) изстреляха по 110 шр. и по 100 гр. на полкъ, а планинскитѣ не с.с. батареи (6 орждейни) — по 60 шр. и 46 гр. на отдѣление.

Подготвителната стрелба се произвеждаше ежегодно отъ всѣко артилерийско отдѣление съ по 1 с.с. и едно не с.с. орджие. Стрелбата имаше за целъ да покаже на младитѣ войници-артилериисти действието на бойния изстрелъ върху орждието, действието на снарядитѣ и лошото влияние на ненормалнитѣ условия върху изстрелитѣ. При тая стрелба се изстрелваха 10 шрапнели и 2 гранати отъ с.с. орджие и 4 шрап., 8 гранати и 1 картечъ отъ не с.с. орджие.

За поощряване мѣрачитѣ въ тѣхното изкуство за точно, скоро и еднообразно мѣрене, два пжти презъ годината въ артилерийскитѣ части се произвеждаше състезателно мѣрене на 2,000 м. отъ орждието.

Съ решаващо значение бѣше състезателната стрелба за полското орджие отъ 600 м. и за планинското отъ 300 м. по квадратенъ мишенъ, съ страни 4 м. По мишената се изстрелваха по 3 изстрела бързъ огънь. Наградитѣ бѣха „знакъ за отлична стрелба“; за мѣрачитѣ отъ отличилата се батарея, по 5 лева на мѣрачъ и сребъренъ часовникъ на най-добрия мѣрачъ.

Разни лѣтни занятия. Въ инструкцията на занятията въ артилерията (1909 г.), първостепенна важностъ презъ лѣтния периодъ се даваше на уставнитѣ и тактически конни учения, въ които се включваха почти всички отрасли отъ обучението на артилерията: ординарческа, разузнавателна, наблюдателна и службата за връзки; действия при орждията, стрелба безъ действителни патрони, прилагане мѣраческото дѣло на разна мѣстностъ; маневриране, изборъ на позиции и заема-

нето имъ. Каго крайна целъ на тия занятия инструкцията поставяше, щото батареята да представлява отъ себе си въ всѣко отношение едно цѣло, стройно и готово да разбира и изпълнява волята на началника: развиване бързина, съобразителностъ и способностъ за бързо маневриране и изкусно приспособяване къмъ мѣстността. Освенъ това, батареята окончателно да се подготви въ преодоляване разни мѣстни препятствия и въ действията за стрелба, за да се вкорени на личния съставъ привычката за бой и походъ. Времето бѣ малко за тия учения: предвиждаха се 4—6 такива уставни учения, и 1—2 за тактическитѣ. Обаче полагаше се голѣма енергия, за да се използва всичко, което бѣ възможно, като се работеше не 8, а 12—15 часа въ день—при такива учения въ полето—съ ношуване на бивакъ или на квартири въ селата. Освенъ това, за подготовката на младитѣ войници вмѣсто дотогавашнитѣ 4, бѣха отдѣлени 5 месеца, а и разнитѣ специалисти се подготвяха самостоятелно; така щото на батерейния командиръ оставаше само да сглоби всички въ едно цѣло.

Въведоха се после и учения съ кадри за началстващия и съ специално строево назначение персоналъ, които не изморяваха прислужницитѣ и конетѣ, а даваха отлична практика на офицеритѣ и подофицеритѣ за бързи и правилни решения, когато ще командуватъ действителни части.

Занятията и подготовката на артилерията се водѣха усилено, системно и съ похватностъ отъ всички чинове. Съгласно „Наставлението за ездата“ (1909 г.), даваше се „знакъ за отлична езда“ на ездачитѣ отъ две батареи въ полкъ при завършване състезателната езда съ запрегнати коне въ зарядни кола, които биваха оценявани отъ специална комисия, като най-добри, въ смисълъ на умѣло и изкусно управление на конетѣ*). Знакътъ се носѣше отъ лѣва страна на гърдитѣ както върху шинела, тъй и на мундира или куртката при служба непременно, а вънъ отъ служба — по желание.

Повиканитѣ на 3 недѣлно обучение запасни долни чинове въ 1910 год. отъ наборитѣ 1904 и 1905 год. се обучиха да усвоятъ новитѣ похвати при с. с. материална часть и обучението имъ обнови наученото отъ действителната служба, като се приспособиха къмъ скорострелното оржие. Съ запаснитѣ подофинери се състави въ полковетѣ обща група за подготвянето имъ като разузнавачи, наблюдатели, водачи и др. Войницитѣ пакъ се раздѣляха на групи: мѣрачи, ездачи, прислужници и нестроеви и съответно назначението си се обучаваша въ батареитѣ.

Презъ сѣщата година, съ наличния персоналъ и конски съставъ въ полковетѣ се мобилизираха по една батарея за зименъ походъ и зимна стрелба изъ околността на мѣсто-

*) Зап. В. В. отъ 21. V. 1909 г.

квартированieto, съ походно движение отъ 70—80 клм. отиване и връщане. Сѣщото се приложи и въ планинскитѣ отдѣления.

За илюстрация на постигнатото въ обучението, на новата 1911 год., инспекторътъ на артилерията генералъ-майоръ Ценовъ*) обяви благодарностъ на офицеритѣ и войницитѣ, за щото презъ годината той е забелязалъ енергия и силно желание на офицеритѣ да постигнатъ отлични резултати, а войницитѣ сж били послушни, внимателни и съ интересъ сж схващали всичко относително обучението и възпитанието имъ. Затова всички сж били подготвени да действуватъ и използватъ както с. с., тъй и не с. с. оржия. Това се отнася както до полскитѣ, тъй и до планинскитѣ артилерийски части. Крепостната артилерия въ съвкупнитѣ стрелби при Шуменския крепостенъ батальонъ сж показали, че много сж работили. Навсѣкжде е имало благородно съревнование, голѣма любовъ къмъ артилерийското дѣло, енергия и трудъ, които инспекторътъ посочва въ края на изтеклата година, като е убеденъ, че ще се засилатъ всички добри черти.

При разглеждане отчетитѣ за произведенитѣ стрелби презъ 1910 г. сж направени следнитѣ бележки**):

- 1) Артилерията винаги и навсѣкжде да има предвидъ положението на своята пехота. Тя помага на последната, като съгласува действията си съ нейнитѣ.
- 2) Артилерията трѣбва да е готова още при излизането на неприятелската артилерия на позиция да я унищожи.
- 3) Да се практикува далечното и близко разузнаване.
- 4) Целитѣ — мишени да се разполагатъ както бойнитѣ цели, а за щитова артилерия — ламаринени листове (6 м. м.).
- 5) Стрелбитѣ да се произвеждатъ на непозната мѣстностъ.
- 6) Наблюдаването да се упражни за всички видове прѣскания, като се избира линия на мѣстността за нормалнитѣ прѣскания.

7) Даннитѣ за жгълъ на мѣстото, разстоянието и пр. да си опредѣля самъ батерейниятъ командиръ.

8) Запалката да се регулира съ поставката.

Положени сж сериозни грижи и усилия за успѣшното завършване вънеца на артилерията — стрелбитѣ, въпрѣки многото незгоди: кжсъ срокъ за подготовка, малкъ наличенъ началнически и войнишки персоналъ, лѣтни отпуски на войницитѣ. Обаче офицери и подофицери сж положили грамаденъ трудъ, войницитѣ сжщо, за да се задоволятъ съ съзнанието, че сж изпълнили съвестно дълга си къмъ службата.

*) Запов. по артилерията № 50/30. XI. 1910 г.

**) Зап. по артил. отъ 27. V. 1911 г. № 285.

За 1911 г. стрелбитъ съ не с. с. орждия и гаубицитъ сж произведени въ околността на мѣстоквартированието на частитъ. Бойнитъ стрелби съ с. с. орждия се произведоха при обстановка, близка до действителността. Съ с. с. 12 см. гаубици — сжщо по наставлението за полската артилерия и съгласно инструкцията за употребление тежката полска артилерия въ боя.

Характеристика на стрелбитъ въ крепоснитъ батальони. За произвеждане планшетна стрелба*) въ крепостно-обсадната артилерия се дадоха упътвания презъ 1911 г.

Презъ тая година учебнитъ стрелби въ батальонитъ се произведоха по отдѣлно, а бойнитъ — съвкупно при Софийския крепостенъ батальонъ на Сливница. Тогава вече материалната частъ бѣше разпредѣлена по-рационално предвидъ една предстояща война. Изхвърлени бѣха отъ въоръжението 4 фн. медни и стоманени орждия, сжщо и 9 см. недалекобойни орждия; вмѣсто тѣхъ въ батальонитъ се дадоха 7.5 см. полски не с. с. орждия. Въ Видинския крепостенъ батальонъ се събраха всичкитъ медни 9 фн., 24 фн. дълги и кжси орждия и 6 дм. мортири. Останалитъ 12 и 15 см. орждия и гаубици се разпредѣлиха въ Софийския и Шуменския батальони.

Съвмѣстнитъ стрелби, отъ 1901 до 1910 год., се произвеждаха при единъ отъ батальонитъ, дето се събираха всички офицери и подофицери отъ крепостно-обсадната артилерия, а сжщо мѣрачитъ, телефониститъ, сигналиститъ и наблюдатели, за да се използватъ малкото отпускани снаряди за стрелби отъ стоманенитъ орждия и гаубици. Така се даде възможностъ на най-важния персоналъ да придобие по-голама практика въ наблюдението за падане на снарядитъ и въ похватитъ при производство на самитъ стрелби. Командирътъ на батальона два месеца преди почване стрелбитъ почваше да приготвя планъ за тѣхъ, като изучаваше мѣстността и разпореджанията за начина на произвеждане стрелбитъ. Този планъ съдържаше тактическитъ задачи за всѣка стрелба, артилерийскитъ задачи за сжщитъ, кроки на мѣстността за всѣка стрелба отдѣлно и най-после общитъ съображения на ржководителя по производството на стрелбата и други данни. Планътъ се утвърждаваше преди прилагането му отъ Инспектора на артилерията.

Стрелящиятъ офицеръ получаваше преди стрелбата орждията си отъ общия паркъ, формираше батареята си, правеше разчетъ на хората и добитъка, които ще му трѣбватъ за превозване орждията до позицията и за подготовка самата позиция. Опредѣля количеството на дневния разходъ бойни припаси, дава нареждане на офицера за подвозване орждията до предполагаемата позиция, която указва на картата, а

*) Запов. В. В. № 233 отъ 14. VII. 1911 година.

самъ той прави разузнаване на мѣстността. При това определя точното мѣсто на позицията, трасира се закритието, изкопаватъ се площадкитъ за орждията и се разтилатъ платформитъ, избира се наблюдателния пунктъ и ония за страничнитъ наблюдатели, дава указание за телефонитъ, измѣрва разстоянията съ далекомѣръ до разнитъ неприятелски пунктове, изучава подстъпитъ на позицията и мъртвитъ пространства. Следъ това прави разчетъ на хората, за нуждитъ инструменти, материали и за времето, нужно за постройка на даденъ типъ батарея и въоръжаването ѝ. Всичко нанася на кроки и излага писмено решението на задачата, прави докладъ предъ офицеритъ, като излага съображенията си. Ако нѣкой отъ присѣтствуващитъ възрази, ржководителятъ дава своето окончателно заключение. Следъ това се задава артилерийската задача, за изпълнението на която стрелящиятъ веднага прави своитъ съображения и ги докладва, следъ което пристѣпва къмъ произвеждане стрелбата. Останалитъ офицери държатъ нуждитъ бележки. Разборътъ се прави въ бивака, като се взематъ и даннитъ отъ наблюдателнитъ пунктове и нанесени тѣ поражения на мишенкитъ. Последнитъ се разставяха както действителнитъ цели; при тѣхъ се поставяха димки и блѣсъци, които се палѣха въ началото на стрелбата. Стрелбитъ се произвеждаха по последната дума на артилерийското изкуство и се извличаше отъ тѣхъ голѣма поука.

Въ 1911 година сж произведени 9 крепостни и 5 обсадни стрелби. Задачитъ бѣха: първитъ отъ отбранително положение, последнитъ — съ преминаване въ нападателни действия и атака на участъкъ отъ 2-а отбранителна позиция. Организираще се работата по превозването, направа и въоръжение на батареитъ, изборъ мѣстата на батареитъ, наблюдателни пунктове, организиране службитъ въ батареитъ, секторитъ на стрелбата. Стрелбитъ отъ голѣмитъ калибри се произведоха отъ маскирани или закрити позиции противъ закрити цели, съ наблюдаване отъ далечни странични пунктове.

Характеристика за подготовката и извършване стрелбитъ, по последното наставление, въ полската артилерия. Зимнитъ артилерийски занятия съ офицеритъ презъ последната година, преди мобилизацията, траяха отъ началото на октомврий 1910 г. до края на априлъ 1911 г., въ който периодъ се премина следния материалъ: а) прегледъ на наставлението за стрелбата, инструкцията за употреблението въ боя на с. с. полска артилерия и практически упражнениа за тѣхното прилагане; б) упражнение върху далечното и близко разузнаване; в) упражнения за определяне точкитъ на паданията и прѣсканията при стрелба на време и на ударъ; г) определяне разстоянията съ далекомѣръ и на око при разни случаи и при седмичнитъ артилерийски занятия. Тактическитъ усѣти и писменни занятия се завършваха повечето пжти съ по-

дробно разглеждане действията на артилерията. д) беседи по артилерийската частъ имаше на следнитъ теми: действия на руската артилерия при Ляоянъ и други боеве въ Манджурия 1904/1905 г.; върху далечното и близко разузнаване въ разни случаи презъ време на война; ролята на тежката артилерия въ полския бой и принципитъ за нейното употребление; конкретенъ случай за приложението на уставитъ при действията на една дивизия въ настъпателенъ и отбранителенъ бой и специално действията на артилерията — както и други по добни теми.

При седмичнитъ строеви поездки въ полето съ тактическа целъ, офицеритъ по редъ решаваха тактико-артилерийски задачи; разгледваха най-характернитъ случаи при атаката и отбраната, като се настояваше въ артилерийско отношение върху бързото насочване на орждията отъ закрити позиции.

Въ гарнизоннитъ събрания имаше занятия съ решаване устни и писменни задачи и военна игра; на офицеритъ-артилеристи се даваха за командване части споредъ чина и длъжността имъ.*)

Лътнитъ занятия се почнаха въ срѣдата на май и се продължиха до свършване практическитъ стрелби. Преминаваха се:

а) Действие при орждията всѣкидневно по два часа, при което единъ день презъ недѣлята съ нескорострелнитъ 8.7 см. орждия, а останалитъ дни съ с. с. орждия; при това офицеритъ решаваха всички видове задачи по стрелбата и по насочване орждията;

б) Уставни и тактически конни учения произвеждаше срѣдно всѣка батарея по 12, а артилерийско отдѣление — 5. Батареята запрѣгаше 4 орждия и 4 зарядни кола, а отдѣлението — 3 такива батареи съ съответнитъ органи. Задачитъ, които решаваха офицеритъ при тия занятия, се отнасяха до употреблението, управлението и воденето на огъня, до функционарането разнитъ органи и елементи въ батареитъ и отдѣлението и най-после решаване разни въпроси относно насочването на орждията отъ закрити позиции и стрелбитъ отъ тѣхъ.

в) Упражнения по измѣрване разстоянията и опредѣляне височинитъ на шрапнелнитъ прѣскания по единъ пътъ въ седмицата — специално и изобщо, когато имаше действие при орждията.

г) Специални занятия по пристрелката, ръководени отъ командиритъ на отдѣленията, всѣка срѣда следъ обѣдъ и при действие съ орждията въ съставъ на отдѣление.

*) За участието на артилерията въ голѣмитъ маневри е изложено въ находящитъ се „материали за историята“ въ в. историч. комисия отъ сѣщия авторъ А. А.

д) Имаше курсъ по телефонното дѣло, състоящъ се отъ 3 беседи за запознаване специално съ устройството, функционирането и поправкитъ на микротелефонитъ.

Съ подофицеритъ имаше зиме занятия по стрелбата, съгласно наставлението. Въ другитъ занятия използваха се всички случаи за подготвяне подофицера по службитъ въ полето за всички специалности.

Стрелбитъ се разпредѣляха, споредъ наставлението за стрелбата, и всѣкога се изхождаше отъ едно тактическо задание на дадена мѣстностъ. Избираше се такава, която да имѣа култури, за да не се прѣчи маневрирането и стрелбата, а такива мѣста се намираха близо или по-далечъ отъ мѣстоквартироването на полковетъ.

Презъ 1911 г. сж произведени срѣдно взето учебни стрелби отъ 10 до 12 отъ не с.с. батареи, 6—8 отъ скорострелни батареи, една отъ гаубична батарея (въ тритъ полка, които имаха такива); бойни стрелби: 4 отъ с.с. полски батареи и 3 отъ артилерийско отдѣление. Учебнитъ стрелби съ не с.с. батареи се произведоха въ околността. За учебнитъ и бойни стрелби съ с.с. батареи полковетъ формираха по едно отдѣление отъ 3 батареи. Тия стрелби траяха две седмици презъ месецъ августъ, за които полковетъ излѣзоха на бивакъ вънъ отъ околността.

Относително поставянето на мишенитъ за стрелбитъ, може да се каже, че бѣ достигнато изкуството да се изобразяватъ близко до действителността цели, особено противникови батареи. Поражения въ мишенкитъ винаги имаше задоволително количество, както по орждията, тѣй и по прислужницитъ, което свидетелствува, че регулирането висотата на шрапнелнитъ прѣскания въ мирно време бѣ насочено правилно и съ добри резултати.

Планинскитъ отдѣления и батареи се подготвяха по сѣщитъ упътвания и разпредѣляне времето, — разликата състоеше само въ избиране подходяща за тѣхното употребление мѣстностъ. За такава служеха непосредствено до тѣхното мѣстоквартироване планински хребети, каквито бѣха съответно околноститъ на Берковица, Дупница и Станимака. При всичко това и тѣ излизаха за бойнитъ стрелби на бивакъ, съ което привикваха за действие и стрелба въ планинска мѣстностъ, дето пресмѣтанието въ горението на запалкитъ искаше по-тънки съображения. Самото маневриране и походи се извършваха успѣшно, понеже мѣстнитъ коне бѣха привикнали за катерене и слизание по стръмнитъ.

Последни занятия преди Балканската война. Въ полската артилерия за упражнение съ „поставката“ въ парка бѣха дадени отначало металически учебни патрони съ тежестъ на бойнитъ, но за да не се развалятъ изхвъргачитъ и да се

упражни бързото пълнение въ действие при орждията, снаря-
дътъ, който се постави въ гилзата, се замѣни съ дървенъ.

Последнитѣ 2—3 години офицеритѣ, освенъ учения съ
кадри, се занимаваха усилено съ измѣрване и опредѣляне
разстоянията, наблюдение за прѣсканията, разузнавателна и
охранителна сжужби, което даваше резултати, безъ офицеритѣ
за тѣзи занятия да се отнематъ отъ правото имъ назначение—
обучение на войницитѣ.

Въ планинската артилерия се направи пробна мобилиза-
ция въ всѣки полкъ по една батарея и зимна ескурзия съ
продължителностъ 6 дни, съ стрелба по снѣгъ и въ планинска
мѣстностъ, при бойна обстановка. Въобще, службата въ пла-
нинската артилерия трѣбваше да се носи въ планинска мѣст-
ностъ както лѣте, тъй и зиме. Така се упражняваха планин-
скитѣ артилериисти.

Последната 1912 г. времето за занятията бѣ разпредѣ-
лено така: 1) отъ 3. I. до 1. VI. единично обучение на младитѣ
войници; 2) отъ 1. VI. до 1. VII. домашенъ отпускъ на войни-
цитѣ въ две смѣни по 15 дена; 3) отъ 1. VII. до 1. IX. уставни,
тактически учения и стрелби. Тѣкмо въ тоя периодъ бѣха по-
викани на двумесечно обучение зап. подпоручици въ полската
артилерия 51 души, въ крепостната 17 и въ планинската
16 души.

Отъ 20 августъ бѣ разпоредено да отиде при всѣки пе-
хотенъ полкъ по една полска или планинска батарея. Въ на-
чалото на септемврий се почнаха крепостнитѣ маневри при
Шуменъ. Въ Шуменския крепостенъ батальонъ бѣха повикани
5 запасни офицери, а въ артилерийскитѣ полкове общо 78
подпоручици на 3 недѣлно обучение. Съ тия маневри се це-
лѣше да се обучатъ войскитѣ за действия около крепоститѣ.*)

*) Презъ време на тия маневри се използва случаятъ да се
изпратятъ отъ Софийския огнестреленъ складъ не само халостни па-
трони за маневритѣ въ Шуменъ, но и бойни припаси за разходнитѣ
огнестрелни складове на указаната база отъ щаба на армията и
предъ видъ на близката мобилизация. Това изпращане ставаше тайно
нощемъ съ по нѣколко вагона по треноветѣ — на юго-истокъ.

ОТДѢЛЪ III.

Артилерийска снабдителна служба.

ГЛАВА I.

МИРНОВРЕМЕННАТА ОРГАНИЗАЦИЯ НА АРТИЛЕРИЙСКАТА СНАБДИТЕЛНА СЛУЖБА ВЪ НАДВЕЧЕРИЕТО НА МОБИЛИЗАЦИЯТА ПРЕЗЪ 1912 ГОД.

1. ОРГАНИЗАЦИЯТА НА АРТИЛЕРИЙСКАТА ИНСПЕКЦИЯ.

Артилерийска инспекция. Главниятъ органъ на Воен-
ното министерство за снабдяване армията съ оржжие и бойни
припаси и за тѣхното разпредѣление въ частитѣ, както и за
подържането имъ въ изправностъ, бѣше Артилерийската ин-
спекция. Въ 1910 год. тя съставяше отдѣлъ отъ Военното ми-
нистерство, съ главенъ началникъ „Инспекторъ на артилерията“,
генералъ-майоръ, подчиненъ непосредствено на Военния ми-
нистеръ. Инспекторътъ на артилерията имаше помощникъ единъ
полковникъ. По важнитѣ въпроси, засѣгащи въоръжението на
армията, Инспекторътъ трѣбваше предварително да ориентира
Началника на щаба на армията и да вземе въ съображение и
неговото мнение, когато ще докладва на Военния министеръ,
за да се вземе решение.

Артилерийската инспекция имаше три отдѣления: а) Тех-
ническо отдѣление. б) Строево-домакинско отдѣление и в) Ин-
спекторство по въоръжението.

Техническото отдѣление бѣ раздѣлено на две секции:
оржжейна и огнестрелна. Началникътъ на отдѣлението и на-
чалницитѣ на секциитѣ бѣха офицери съ висше артилерийско
образование (артилерийски инженери), систематично служили
въ строевитѣ части и въ артилерийския арсеналъ и притежа-
ващи солидна и обширна практика въ артилерийското дѣло
изобщо. Въ това отдѣление бѣше съсредоточено проучването
на всички технически въпроси: 1) Избиране ново оржжие и
бойни припаси; 2) Изработване псемни условия за доставкитѣ
на разнитѣ видове артилерийско и ржчно оржжие, разнитѣ
видове барути, оптически прибори и всички други принадлеж-
ности, засѣгащи стрелбата съ оржжието; 3) Организиране кон-
трола на фабрикацията на разнитѣ артилерийски материяли
въ фабрицитѣ и изпитанията за тѣхното окончателно приемане;

4) Поправяне повреденото оръжие. Понеже въ страната нѣмаше фабрики за пълно изработване оръжия, пушки и артилерийски снаряди, то техническото отдѣление не бѣше организирано за изработване собствени проекти за подобни артилерийски материали.

Строево-домакинското отдѣление имаше две секции: строева и домакинска. Въ домакинската секция бѣше съсредоточена дейността по отпускане суми за доставката на артилерийски материали и до разходването на тѣзи суми; въ това отношение Артилерийската инспекция бѣше тѣсно свързана съ Главното интенданство при Военното министерство, презъ което Интенданство ставаше окончателното ликвидирание на тѣзи сдѣлки. Въ строевата секция се получаваха резултатитѣ отъ произведенитѣ въ артилерийскитѣ части практически стрелби, измѣненията, които следваше да се правятъ въ уставитѣ и наставленията за стрелбитѣ. Съставянето проекти за нови наставления и устави сжщо бѣше съсредоточено въ тая секция.

Въ Инспекторството по въоръжението бѣше съсредоточена всичката отчетностъ за прихода и разхода на оръжието въ изправностъ. Имаше двама инспектори по въоръжението съ чинъ полковникъ; тѣ лично преглеждаха оръжието въ частитѣ и складовѣтѣ и вземаха мѣрки, за да се поддържа то въ постоянната изправностъ.

Изобщо, личниятъ съставъ на Артилерийската инспекция се състоеше отъ: 1 генералъ, 5 полковници, 2 майори и 3 капитани, 1 поручикъ и 4 чиновници.

Този личенъ съставъ бѣше едвамъ достатъченъ, за да се извърши на време всичката техническа работа за избиране, поръчване въ странство, контролиране фабрикацията и приемане поръчанитѣ материали за въоръжението, защото Артилерийската инспекция, вънъ отъ тази конструктивно-техническа работа, се грижеше още и за строевата подготовка на артилерийскитѣ части, а сжщо и за тѣхната мирновременна и бойна организация.

Артилерийски комитетъ. При извършването на конструктивно-техническата работа въ Артилерийската инспекция, важенъ помощенъ нейнъ органъ бѣше Артилерийскиятъ комитетъ.

Той не бѣше постоянно учреждение при Артилерийската инспекция, съ постояненъ личенъ съставъ, а бѣше единъ видъ временна комисия, която се събираше на заседание по разпореждането на Инспектора на артилерията. Въ Артилерийския комитетъ влизаха: Инспекторътъ на артилерията, неговиятъ помощникъ, началникътъ на отдѣленията въ Артил. инспекция, Началникътъ на крепостната артилерия, Началникътъ на арсенала, Началникътъ на Софийския огнестреленъ складъ и командиритѣ на строевитѣ артилерийски части въ София. Такъвъ бѣше постоянниятъ съставъ на комитета. Този съставъ можеше да бѣде засиленъ и съ други артилерийски офицери, по разпореждане отъ Инспектора на артилерията, когато доследни

намѣри това за необходимо. Председателъ на Артилерийския комитетъ бѣше Инспекторътъ на артилерията, а секретарското мѣсто се заемаше отъ съответния началникъ на отдѣление на Артилерийската Инспекция, споредъ естеството на въпроса, който бѣ туренъ на разискване. Въпроситѣ се внасяха въ Артилерийския комитетъ отъ Инспектора на артилерията. Всѣки единъ отъ членоветѣ на комитета имаше право, съ рапортъ до Инспектора, да предлага въпроси за разглеждане, които се внасяха въ комитета, следъ одобрението имъ отъ Инспектора. Решенията на комитета се вземаха съ болшинство, но всѣки отъ членоветѣ имаше право да формулира отдѣлно и обстойно свое мнение, което се прилагаше къмъ протокола на комитета. За разискванията и решенията на комитета се държаха протоколи, които се подписваха отъ всички членове. Решенията на Артилерийския комитетъ по разни внесени въ него въпроси имаха значение на съвещателенъ гласъ както за Инспектора на артилерията, така и за Министъра на войната. Инспекторътъ на артилерията имаше право да одобри протокола и да го докладва на Министъра на войната, или да не стори това. По всички по-важни въпроси, обаче, протоколитѣ баваха докладвани на министъра на войната. —*)

Редъ за извършване доставкитѣ. — Когато се явяваше необходимостъ да се доставятъ известни артилерийски материали, Инспекторътъ на артилерията заповѣдаше на Началника на техническото отдѣление въ Инспекцията и съответниятъ Началникъ на секцията отъ това отдѣление да проучатъ въпроса за доставката и да събератъ всички необходими сведения за нея; за тази целъ често пжти се изпращаха въ фабричитѣ особени комисии отъ артилерийски офицери, които на мѣстото проучваха въпросътъ и събираха нуждитѣ данни, като извършваха сами и необходимитѣ опити. Следъ това основно проучване, въпросътъ се внасяше въ артилерийския комитетъ, дето се вземаше решение да се достави единъ или другъ отъ изпитанитѣ образци въ такъвъ видъ, въ какъвто ги е изпитвала комисията, или пъкъ се предлагаше да се направятъ нѣкои подобрения въ изпитания образецъ и следъ това да се направи поръчката. Протоколътъ на артилерийския комитетъ, одобренъ отъ Инспектора на артилерията, се докладваше на Министъра на войната и ако последния го утвърди и заповѣда да се направи доставката, почваше се изпълнителната работа, която състоеше въ следното:

1) Прави се докладъ отъ Министъра на войната до Министерския Съветъ, да се разреши възлагане доставката на

*) За артилерийското снабдяване и доставкитѣ отъ 1887 до 1910 год. подробно бѣ изложено въ „материалитѣ за историята“ и пр. въ Артилерийски прегледъ 1933 год.

избраната фирма и да се похарчи необходимата точно определена парична сума, като се определи и отъ где тя да се вземе.

2) Следъ като се получи постановление отъ Министерския съветъ за извършване доставката, Артилерийската инспекция влиза въ търговски преговори съ съответната фирма за сключаване договоръ (контрактъ). Чисто търговската частъ на договора се извършва отъ домакинското отделение на Артилерийската инспекция, въ съгласие съ Главното интенданство при Военното министерство, а техническата частъ (поемнитъ условия и техническитъ описания) се изработватъ отъ техническото отделение.

3) Контролирането на фабрикацията и приемането на готовитъ материали се урежда въ техническото отделение. За тази целъ, въ повечето случаи, се пращаха при фабрикуитъ подготвени артилерийски офицери, които съставяха контролнитъ органи и приемни комисии на Артилерийската Инспекция.

4) Изплащането на приетитъ материали се урежда отъ домакинското отделение на Артилерийската инспекция, въ съгласие съ Главното интенданство.

Този редъ за извършване артилерийскитъ доставки бѣше изобщо добъръ. Недоброкачественитъ материали всѣкога биваха бракувани още на самото мѣсто въ фабриката. Артилерийската инспекция бѣше всѣкога добре информирана за съвременното състояние на разнитъ видове оръжие и бойни припаси и своевременно вземаше мѣрки, што по вида и качеството на оръжието нашата армия да стои на равно съ най-добре организирани армии. Въпрѣки това, обаче, презъ войната 1912—13 год., както ще се види, нашата армия чувствуваше недостигъ отъ оръжие и не бѣше цѣлата въоръжена съ модерно оръжие, а една голѣма частъ отъ оръжието и бѣше отъ доста остарялъ вече образецъ; причината за това бѣше липсата на една вѣрна преценка по въпроса за въоръжението отъ висшитъ ръководни държавни органи, вследствие на което необходимитъ кредити се отпущаха не своевременно и всѣкога въ твърде недостатъченъ размѣръ. Това потвърждаватъ следующитъ по-важни факти:

1) Презъ януарий 1910 г.*) Инспекторътъ на артилерията, като излага въ писменъ докладъ подробно състоянието и количеството на оръжието и бойнитъ припаси въ армията, изтъква предъ Министѣра на войната, че за попълване на въоръжението сж твърде необходими и трѣбва веднага да се поръчатъ: а) 21. 754 Манлихерови пушки, б) 9,070 Манлихерови карабини, в) 91,555,862 Манлихерови патрони, за да се допълни количеството на патронитъ за всѣка пушка до 1000 и за всѣки

*) Докладъ № 108 отъ 22. I. 1910 год. Инспекторъ на артилерията бѣше генералъ-майоръ Цѣновъ, а н-къ на техническото отделение арт. инж. полковникъ Н. Цвѣтковъ.

карабина до 500 патрона, г) 2,954,994 патрона за пушкитъ Берданъ, за да има по 500 патрона на пушка, д) 100,000 бойни заряди отъ бездименъ барутъ, за да се замѣнятъ останалитъ заряди отъ черъ барутъ, за 8.7 см. и 7.5 см. не с.с. полски оръдия, е) по особна ведомостъ бойни припаси за крепостната артилерия, за да се допълни числото на изстрелитъ до 1000 за всѣко скорострелно оръдие и до 500 за всѣко не скорострелно, ж) по особена ведомостъ бойни припаси за флота, з) 16 картечници за 4 конни полка и 72 картечници за 18 резервни пех. полка, за да иматъ и тѣ по 4 картечници, както и другитъ пехотни полкове.

Този докладъ бѣше задържанъ отъ Министѣра на войната, генералъ Николаевъ, и презъ 1910 год. нищо отъ исканитъ материали не бѣше доставено, макаръ исканата сума да не надминаваше 22 милиона лева.

2) Презъ априлъ 1910 год. Инспекторътъ на артилерията*) докладва, че въ армията има два вида манлихерови пушки: пушка образецъ 1888 год., която стреля съ начална скоростъ 530 метра и съ патрони съ черъ барутъ и пушка образецъ 1895 год., стреляща съ начална скоростъ 620 метра и съ бездименъ барутъ. Количеството на пушкитъ отъ едина и отъ другия видъ е почти еднакво. Мѣрницитъ на всѣки видъ пушка сж направени за съответната начална скоростъ, гѣй че невъзможно е патронитъ, приготвени за едната пушка да се стрелятъ безъ неудобства и съ другата; освенъ това черниятъ (димниятъ) барутъ бѣше вече огдавна изхвърленъ отъ употребление отъ пушкитъ почти въ всички армии, включително и въ турската. Като докладваше за всичко това и като изтъкваше, че въпросътъ, за поправянето на мѣрницитъ на пушкитъ обр. 1888 г. и за преснарядването на патронитъ съ бездименъ барутъ за начална скоростъ 620 метра, е окончателно проученъ и може да се извърши у насъ всичката работа, Инспекторътъ на артилерията молѣше веднага да се отпусне сумата 2,682,780 лева, за да се преправятъ мѣрницитъ на 138,477 манлихерови пушки обр. 1888 год. и да се преснаредятъ 71,219,661 патрони. Министѣрътъ на войната заповѣдва да се направи докладъ до Министерския съветъ и да се иска сумата. Докладътъ бѣше направенъ, но сумата не се отпусна презъ 1910 год. Презъ 1911 год. Инспекторътъ на артилерията поднови искането си предъ новодошлия Министѣръ на войната, генералъ-лейтенантъ Н. Никифоровъ, но то пакъ не бѣше удовлетворено**) и затова нашата пехота води войната презъ 1912—13 год. съ манлихерови пушки, отъ които половината стреляха съ патрони съ начална скоростъ 530 м., една голѣма

*) Докладъ № 634 отъ 14. IV. 1910 год. на генералъ Цѣновъ до Министѣра на войната.

**) Докладъ № 697 отъ 14. IV. 1911 год.

часть отъ които бѣха съ черъ барутъ, а другата половина стреляха съ патрони съ бездименъ барутъ и съ начална скоростъ 620 м., което вънъ отъ тактическитѣ незгоди, които бѣха присъщи на димния барутъ, твърде много затрудняваше правилния вървежъ на снабдяването частитѣ съ патрони въ боя и не бѣше изключена възможността да се объркатъ патрони съ различни начални скорости. Отъ гледна точка за снабдяването на пехотата съ патрони, този въпросъ бѣше отъ първостепенна важностъ. Сумата, която бѣше необходима за неговото правилно разрешение, не бѣше вънъ отъ нашитѣ финансови сили. Време за извършване на работата имаше предостатъчно, защото тя можеше да се почне още въ началото на 1910 год. Въпросътъ остана неразрешенъ, защото Министерскиятъ съветъ не оцени правилно неговата важностъ и защото висшитѣ военни органи не положили необходимитѣ усилия да убедятъ Министерския съветъ въ тази важностъ.

3) Презъ 1911 год. Инспекторътъ на артилерията повторно поиска да бждатъ поржчени 72 картечници, за да се снабдятъ съ по 4 картечници всѣки единъ отъ 18-тѣ резервни полкове, които бѣха безъ такива. Доставени бѣха и 16 картечници за конницата—по 4 картечници на 4 конни полка. По този важенъ въпросъ наново се прави докладъ до Министерския съветъ и следъ дълго протакане, едвамъ презъ мартъ 1911 год. се сключи контрактъ за доставянето на тѣзи картечници, които се дадохъ въ частитѣ не много време преди началото на войната, вследствие на което частитѣ, които ги получиха, не бѣха подготвени, както трѣбва, да действуватъ съ тяхъ.

4) По-късно, презъ априлъ 1911 год., Инспекторътъ на артилерията докладва,*^{*)} че отъ имащитѣ се въ армията разни видове бездимни барути, главно за пушкитѣ, около 90,000 кгр., даватъ признаци на не стабилностъ и не сигурно действие и трѣбва да се замѣнятъ съ новъ барутъ, за което е нужна сумата 990,000 лева. По заповѣдъ на Министъра на войната, направи се докладъ до Министерския съветъ да се отпусне тази сума, но тя не бѣ отпусната до началото на войната и не сигурнитѣ по стабилностъ барути останаха въ складоветѣ, съ рискъ да се самозапалятъ и да унищожатъ голѣма часть отъ бойнитѣ припаси.**)

5. На 14. априлъ 1911 год., Инспекторътъ на артилерията докладва на Министъра на войната, че Министерския съветъ въ продължение на цѣла година почти нищо не е отпусналъ

*) Докладъ № 619 отъ 1. априлъ 1911 год.

**) За да се отстрани тази опасностъ, една часть отъ тѣзи барути бѣше унищожена, а друга бѣше изолирана въ особни барутни погребѣ, което стана причина да се стѣсни разположението на другитѣ материали и нѣкои отъ тяхъ да се изложатъ на разваляне.

отъ исканото съ доклада на Инспектора на артилерията № 108 отъ 22. януарий 1910 год. той повторно докадва, че: а) По щатоветѣ за военно време се полагатъ 24,500 карабини, а има само 9,405, които не сж достатъчни даже за мирновременното обучение на войницитѣ, които сж въоръжени съ карабини. б) По щатоветѣ за военно време, за конницата и за артилерията, недостигатъ 15,000 сабли и 7 хиляди пистолети. Въ цѣлата армия има всичко 1,531 стари револвери, отъ които голѣмата часть сж негодни. г) Пехотни пушки трѣбва всичко 337,774, а има: Манлихерови 269,096 и Берданови 51,373 или всичко 320,469 а недостигатъ 17,275, безъ да се смѣта, че трѣбва да има и най-малко 10% запасъ за попълване на разваленитѣ и изгубенитѣ, съ който запасъ недостигътъ се по-качва на 51,049 пушки. Освенъ това на Бердановитѣ пушки не би трѣбвало да се разчита, защото сж износени и стрелятъ съ черъ барутъ. Тѣй че необходимото количество Манлихерови пушки стига до 102,500, които трѣбва веднага да се доставятъ. д) За да има за всѣка пушка по 1000 патрона, за карабина по 500 и за картечница по 36,000, като се има предъ видъ само имащето се на лице оръжие и поржчанитѣ 88 картечници, необходими сж 282,143,500 манлихерови патрони, а има само 189,088,243; следователно не достигатъ 93,055,257, които трѣбва веднага да се доставятъ. е) За да има за полскитѣ оръжия поне по 1000 изстрела за скорострелно оръжие и по 500 за нескорострелно, недостигатъ 15,841; обаче нормата, къмъ която трѣбва да се стремимъ е 2,000 изстрела за скорострелно оръжие и тогава недостигътъ става много по-голямъ. Въ този докладъ, Инспекторътъ на артилерията обстойно и убедително подкрепи необходимостта отъ всичко, което той иска, но и новиятъ Министъръ на войната, Генералъ-Лейтенантъ Никифоровъ, задържа доклада у себе си и презъ цѣлата 1911 година отъ това, което искаше Инспекторътъ на артилерията съ този докладъ, се поржчаха само 24 милиона Манлихерови патрони, и то едвамъ въ края на годината*) и 10,500 универсални изстрели за полски с. с. оръжия, 7,700 изстрела за планинскитѣ с. с. оръжия и 1,100 за 12 с/м гаубици.**)

И презъ първата половина на 1912 год. не се направи по този докладъ никакви поржчки, макаръ че правителството въ друго отношение се готвѣше и почти окончателно бѣше взело решение да воюва съ Турция.

Поржчка на бойни материяли следъ войната. Едвамъ презъ втората половина на 1912 год., главно следъ като се обяви мобилизацията на армията, правителството направи следующитѣ поржчки:

*) Съ контрактъ отъ 8. XII. 1911 год.

**) Съ контрактъ отъ 30. XII. 1911 год.

1. Презъ октомврий 1912 год. въ три австрийски и една германска фабрика се поржчаха 40 милиона Манлихерови патрони. Други 500 хиляди Манлихерови патрони се поржчаха въ Франция, съ контрактъ отъ 25. октомврий 1912 год. За снабдяването на всички тѣзи манлихерови патрони се поржчаха въ Германия съ нѣколко контракта (отъ 7. Септемврий до 17. ноемврий 1912 год.) 220 хиляди кгр. бездименъ барутъ.

2. Презъ октомврий и ноемврий 1912 год. се поржчаха въ Германия: 50 хиляди изстрела съ универсални снаряди за полскитѣ скорострелни орждия; 10 хиляди за планинскитѣ и 23 хиляди шрапнелни изстрела за полскитѣ скорострелни орждия.

3. Презъ юлий 1912 год. бѣха поржчани 5000 сабли.

4. Презъ ноемврий 1912 год. бѣха поржчани въ Германия 260 пистолети Парабелумъ и 50 хиляди патрони за тѣхъ.

5. Чрезъ лични преговори на генералъ майоръ Цѣновъ съ представители на австрийското Военно министерство, въ началото на октомврий 1912 г. се уговори доставката на 50 хиляди пушки манлихеръ отъ стария образецъ (1888/90 год.) и 50 милиона патрони за тѣхъ. По сѣщия начинъ се поржчаха отъ Русия 50,000 трилинейни пушки съ 50 милиона патрони и 25 хиляди Берданови пушки съ 22¹/₂ милиона патрони.

6. Въпросътъ за въвеждането въ нашата армия на универсалния снарядъ въ полската артилерия бѣше своевременно и обстойно проученъ отъ Артилерийската инспекция и теоритически и практически. Бѣха правени подробни изпитания отъ наши комисии презъ 1909—1910 год. при фабрикуитѣ въ Германия и Франция и у насъ въ София, съ които голѣмитѣ преимущества на този снарядъ предъ шрапнела и гранатата бѣха положително установени и за това Артилерийскиятъ комитетъ презъ 1911 год. бѣше решилъ, щото за напредъ за полската и планинската артилерия да се доставятъ само универсални снаряди, вмѣсто шрапнели и гранати. Това решение бѣше одобрено отъ Военния министъръ, но привеждането му въ изпълнение се забави твърде много по липса на кредити. Въ края на 1911 год. се поржчаха само едно малко количество такива снаряди; тѣ пристигнаха въ България едвамъ въ началото на 1913 год. и можаха да се употребятъ презъ втория периодъ на войната (следъ първото примирие), гдето и се видѣха на дѣло тѣхнитѣ добри качества. Ако поржчката на такива снаряди бѣ направена по-рано и въ по-голѣмо количество, нашата армия щѣше да има на своя страна едно голѣмо техническо преимущество, защото турцитѣ нѣмаха такива снаряди.

Направенитѣ по-горе изброени поржчки презъ втората половина на 1912 год. (следъ обявяването на мобилизацията) трѣбваше да бждатъ извършени въ кжси срокове, почти безъ конкуренция и затова ценитѣ на материалитѣ бѣха значително

по-високи отъ ония, които бѣха въ нормално време. Независимо отъ това, материалитѣ трѣбваше да минаватъ презъ чужди територии и сигурността на тѣхния превозъ зависѣше напълно отъ благоволенieto на тѣзи държави.

Колкото и да се мжчеше Министерството на войната да получи по-кжси срокове за доставката и превоза на поржчанитѣ материяли, пакъ по-голѣмата частъ отъ тѣхъ пристигнаха доста късно въ България и можаха да се използватъ едвамъ презъ втория периодъ и въ края на войната. Тѣй напримѣръ: а) манлихеровитѣ пушки и поржчанитѣ за тѣхъ патрони пристигнаха въ България къмъ срѣдата на м. Ноемврий 1912 г.; б) Рускитѣ Трилинейни и Берданови пушки почнаха да пристигатъ въ България въ началото на 1913 год. заедно за поржчанитѣ за тѣхъ патрони; в) Поржчанитѣ 40 милона манлихерови патрони почнаха да пристигатъ въ България по части въ края на м. Ноемвий 1912 год. При това тѣ пристигнаха не снаряжени, а снаряждането имъ трѣбваше да става въ Соф. арт. Арсеналъ който можеше да снаряждава по единъ милионъ и двесте хиляди патрона въ деконошье; г) Поржчанитѣ въ края на 1911 год. универсални изстрели за полскитѣ и планинскитѣ с.с. орждия и за 12 с.м. сс. гаубици почнаха да пристигатъ въ България въ началото на 1913 год. д) Поржчанитѣ 5000 сабли пристигнаха въ началото на 1913 год. е) Поржчанитѣ презъ м. октомврий и ноемврий 1912 год. 83 хиляди изстрели за полскитѣ и планинскитѣ скорострелни орждия почнаха да пристигатъ въ България следъ свършването на войната съ Турция. До почнането на междусъюзническата война (съ Сърбия и Гърция—16. юний 1913 год.) отъ тѣхъ бѣха пристигнали само 5000 изстрела за планинскитѣ с.с. орждия; превозътъ на останалото количество изстрели се прекрати, защото нѣмаше отъ где да се вкаратъ въ България. Едно значително количество отъ тѣзи изстрели остана складирано въ Германия и въ Буда-Пеща и по причина на развитиѣ се презъ 1914 и 1915 год. политически и военни събития, тѣзи бойни припаси можаха да влѣзатъ въ България едвамъ въ края на 1915 год.

Всички видове оржжие и бойни припаси трѣбваше да се доставятъ отъ странство, главно отъ Германия, Франция и Австро-Унгария. Въ страната ни нѣмаше никжде фабрика за такива материяли. Вътре въ страната за снабдителната служба въ армията, Артилерийската инспекция разполагаше само съ Соф. артилер. арсеналъ и съ огнестрелнитѣ складове. Софийскиятъ артилерийски арсеналъ бѣше нагоденъ само за поправки на оржжието. Въ него можеха да се фабрикуватъ само патрони за пушкитѣ Манлихеръ, но необходимитѣ за това материяли: барутъ, капсули, латунъ, олово, мелхиоръ, трѣбваше да се доставятъ пакъ отъ странство. Въ страната имаше 2—3 свършено малки работилници за приготвяне черъ барутъ (въ Русе и Габрово) за употребяване въ минитѣ и каменнитѣ

кариери, но тѣ нѣможеха да приготвятъ боенъ барутъ. Имаше въ страната и нѣколко частни по-голѣми работилници за жѣлѣзни издѣлия, които биха могли да помогнатъ на Соф. арт. арсеналъ при поправката на оржжието, но за тази цель трѣбваше още въ мирно време да се обмисли и уреди тѣхното мобилизиране, въ време на война; това не бѣше направено, навѣрно, поради тѣхната твърде малка производителностъ. Освенъ поправка на оржжие, въ Соф. арт. арсеналъ можеха да се изработватъ: обозни кола, бойни колела, походни ковачници и всѣкакъвъ видъ конска зброя. Огнестрелни складове имаше три, по единъ въ София, Шуменъ и Търново. Последниятъ току-що бѣше формиранъ презъ 1912 год. и едва бѣше почналъ да функционира. Складовѣтъ служеха главно за пазене на бойнитѣ припаси и за извършване обикновенитѣ лабораторни работи; въ тѣхъ нищо не се фабрикуваше.*)

Глава II-a

СОФИЙСКИ АРТИЛЕРИЙСКИ АРСЕНАЛЪ.

Формиране. Родоначалникъ на Софийския артилерийски арсеналъ бѣше Русенската постоянна оржжейна работилница, формирана заедно съ формирането на българската армия следъ освобождението. Въ 1882 год. такива работилници имаше четири: въ Русе, Шуменъ, Плѣвенъ и София; отъ тѣхъ сравнително по-добре бѣше уредена Русенската, която се наричаше неофициално „Русенски арсеналъ“. Въ 1888 год. вмѣсто горнитѣ 4 оржженни работилници се формираха въ Разградъ и въ София по единъ огнестреленъ „складъ“. Всѣки единъ отъ тѣзи складове имаше: едно огнестрелно отдѣление, едно артилерийско-оржжейно отдѣление, единъ запасенъ подвиженъ паркъ и една запрегната батарея. Назначението на всѣки единъ отъ тѣзи складове бѣше: а) да пази оржжието и бойнитѣ припаси, които не сж дадени за употребяване въ частитѣ; б) да поправа повреденото оржжие и в) да подготвя кадъръ отъ хора и коне за артилерийскитѣ огнестрелни паркове на армията въ време на война. Споредъ тази организация, бившата русенска оржжейна работилница влѣзе въ състава на Разградския огнестреленъ складъ и образува неговото артилерийско-оржжейно отдѣление. Частъ отъ машинитѣ на тази работилница бѣха пренесени въ Разградъ, а друга частъ — въ Соф. огнестреленъ складъ Плѣвенската оржжейна работилница влѣзе въ състава на Соф. Огнестреленъ складъ.

Въ 1893 год. артилерийско-оржжейнитѣ отдѣления се отдѣлиха отъ огнестрелнитѣ складове и образуваха самостоятелни учреждения съ название: „Софийски артилерийски ар-

*) Може да се направи обща бележка по артил. снабдяване, че не се набавиха достатъчно тежки съвременни орждия, а полски имаша скорострелни и не с.с. — голѣмъ недостатъкъ, отвенъ това патронитѣ бѣха съ бездименъ и съ черъ барутъ.

сеналъ“ и „Разградски артилерийски арсеналъ“. Въ 1897 год. Разградския артилерийски арсеналъ се слѣ съ Софийския; една частъ отъ машинитѣ му се пренесоха въ София, а съ останалата частъ се образува Разградската артилерийска работилница, която бѣше частъ отъ Софийския артилерийски арсеналъ; по-късно, презъ 1904 год., тази работилница се премѣсти въ гр. Шуменъ и получи името „Шуменска артилерийска работилница“ отъ Софийския артилерийски арсеналъ.

Въ началото на своето сществуване (въ 1893 год.) Софийския артилерийски арсеналъ бѣше една малка работилница, съ нѣколко десетки работници и служеше само за поправка на оржжието. Разширяването на тази работилница ставаше много бавно, защото малко срѣдства се отпущаха за тази цель. Презъ 1912 год. Софийскиятъ артилерийски арсеналъ се състоеше отъ: 1) Артилерийско отдѣление, 2) Оржжейно отдѣление, 3) Механическо отдѣление, 4) Патронно отдѣление, 5) Снаряжателно отдѣление, 6) Главенъ магазинъ, 7) Химическа лаборатория, 8) Стрелбище, 9) Арсенална рота, 10) Пожарна команда, 11) Обозна команда и 12) Шуменска артилерийска работилница.*)

Управлението (щаба) на Софийския артилерийски арсеналъ се състоеше отъ единъ началникъ на арсенала — полковникъ, единъ неговъ помощникъ-подполковникъ, единъ домакинъ-майоръ, единъ медицински лѣкаръ — санитаренъ капитанъ, 7 чиновници, 8 свѣрхсрочно-служащи подофицери и 5 служители. Отдѣленията се завеждаха отъ арт. инженери капитани и помощници техници или оржжейници.

Производителностъ на арсенала. Изобщо цѣлия личенъ съставъ на арсенала, заедно съ шуменската артилерийска работилница, се състоеше отъ: 11 офицери 26 чиновници и техници, 19 свѣрхсрочни подофицери, 93 срочно служащи войници и 768 цивилни работници, отъ които около 100 постоянни, а останалитѣ временни. По голѣмата частъ отъ офицеритѣ бѣха артилерийски инженери. Почти всички чиновници — техници и оржжейници бѣха българи и бѣха изучили своята специалностъ въ арсенала, следъ което почти всички бѣха ходили въ командировки по контролиране и приемане разни военни материали въ чуждестраннитѣ фабрики, гдето имаха възможностъ да се усвѣршенствуватъ по специалността си. Съ малко изключение, цивилнитѣ работници бѣха българи учили занятията си или въ арсенала или въ частни работилници у насъ. Постояннитѣ работници бѣха слаби по специалността си. Около десетина много добри майстори чужденци

*) Подробни сведения за устройството на всички тия подѣления съ изброяване машинитѣ въ тѣхъ и работата имъ, сж изложени отъ сщия авторъ А. А. въ „материали за историята на б. артил.“ находящи се въ военно-историческата комисия.

бъха се задържали на служба от дълго време въ арсенала и тѣ съставяха главната му техническо работническа сила.

От самата организация на арсенала се вижда, че работата въ него бѣше извънмѣрно разнообразна; въ него се извършваха всѣкакви поправки по оржиято и бойнитѣ припаси, работѣха се обозни и други видове коли, поправяше се и се правѣше на ново всѣкакъв вид конска збруя. Изработваха се предмети отъ войнишкото снаряжение: раници, патронни чанти и пр. Приготвяше се упаковаченъ материялъ за разнитѣ видове бойни припаси. Изработваха се елементи за пехотни патрони и се снаряждаха. Извършваха се разни балистически и химически изпитания. Поправяха се разни видове мѣрителни прибори и оптически инструменти. Изобщо, Арсеналътъ бѣше една универсална работилница за поправка почти на всички предмети, които се употребяваха за въоръжението на армията. Тази универсалност на работата налагаше: Арсеналътъ да се състои отъ множество отдѣлни малки работилници, всѣка една отъ които не можеше да има голѣма производителност, нито пъкъ бѣше възможно да се установи въ тѣзи малки работилници единъ опредѣленъ фабриченъ режимъ въ производството. Често пжти се случваше, една отъ работилницитѣ да бжде претрупана съ работа, а друга да бездействува; всичко зависѣше отъ нуждитѣ въ дадено време. Понеже всѣка отъ работилницитѣ бѣше малка и по числото на машинитѣ и по мѣстото, съ което разполагаше, поржчикитѣ се изпълняваха въ голѣми скокове. При всичко това, Арсеналътъ успѣваше да задоволи най-необходимитѣ нужди на армията въ мирно време, относно подържането въ изправностъ оржиято, бойнитѣ припаси, конската збруя и обоза. Сравнително по-стабилизирано и по-опредѣлено отъ гледна точка на фабричното производство, бѣха организирани: патронното отдѣление, снаряжателното отдѣление и дърводѣлската (коларската) работилница отъ артилерийското отдѣление. Максималното производство на патронното отдѣление бѣше: 200 хиляди комплектни пехотни патрони въ елементи (гилзи и куршуми) въ едно денонощие. Въ снаряжателното отдѣление можаха да бждатъ снаряжени най-много единъ милионъ и двесте хиляди пехотни патрони въ едно денонощие, а коларската работилница можеше да изкара най-много по три обозни кола въ денонощие. За да се достигнатъ тѣзи максимални граници на производството, грѣбваше да се работи най-малко съ две пълни смѣни работници, което въ мирно време никога не се практикуваше.

Военна фабрика за бойни припаси. Въ разни времена, преди 1912 година се е повдигалъ въпросътъ да се устрои у насъ една комплектна фабрика за изработване по 1000 артилерийски снаряди въ день (12 часа) и друга една за фабрикуване на необходимитѣ за тѣхъ и за пехотни патрони бездименъ барутъ, та по този начинъ, ар-

мията да не бжде въ толкова голѣма зависимостъ отъ чуждестраннитѣ фабрики относително бойнитѣ припаси. Този въпросъ, обаче, не можа да бжде разрешенъ въ положителенъ смисълъ, главно поради чисто икономически причини. И действително, построяването на тѣзи две фабрики можеше да стане или непосредствено отъ самата държава или посредствомъ концесия. Стойността на фабричитѣ, по ценитѣ презъ 1911 г., възлизаше общо на около 20 милиона златни лева, при предположение, че суровитѣ материали нѣма да се добиватъ у насъ, а своевременно и въ доста голѣмо количество ще се доставляватъ отъ странство. Явиха се нѣколко чужди фирми, между които бѣха и фирмитѣ: Фр. Крупъ отъ Германия и Шнайдеръ отъ Франция, които предлагаха да построятъ фабричитѣ на концесионни начала, като поставяха като главни условия: а) срокъ на концесията около 50 години и б) държавата да ги осигури, че ще копува отъ тѣхъ всѣка година най-малко за 20 милиона лева материали, т. е. около 200 хиляда комплектни артилерийски изстрели за разнитѣ артилерийски оржия у насъ. Срѣдниятъ годишенъ разходъ за практическитѣ стрелби въ артилерията у насъ не бѣше по голѣмъ отъ 20 хиляди артилерийски изстрели; следователно, държавата трѣбваше да купува ежегодно отъ фабричитѣ по около 20 хиляди изстрели за попълване на годишния разходъ и 180 хиляди изстрели за образуване на бойния си запасъ. Този запасъ възлизаше презъ 1911 год. на около единъ милионъ и 800 хиляди артилерийски изстрели, като се смѣтатъ срѣдно, споредъ съществуващитѣ тогава норми, по 1000 изстрела на оржие за имащитѣ се тогава около 1000 разни оржия въ армията; така той щѣше да бжде попълненъ въ единъ периодъ отъ десетъ години. Следъ това, ние щѣхме да имаме нужда само отъ 20 хиляди артилер. изстрели годишно за попълване на годишния разходъ, а това е твърде малко, за да може да се поддържа съществуването на фабричитѣ. Да се направятъ фабричитѣ много по-малки, на примѣръ, за едно производство отъ 200 изстрела въ день, т. е. петъ пжти по-малко, бѣше почти безцелно, защото такава една фабрика въ време на война ще бжде почти безъ значение, тъй като даже и да удвои производството си чрезъ денонощно работение, до 400 изстрели въ 24 часа, пакъ това производство ще бжде нищожно сравнително голѣмия срѣденъ ежедневенъ разходъ, който ще правятъ въпроснитѣ 1000 оржия; фабричитѣ нѣма да могатъ да доставятъ даже по единъ изстрелъ на день за всѣко оржие. Освенъ това и срокътъ за образуването на необходимия боенъ запасъ ще се продължи и ще стане 50 години, което сжщо така е недопустимо. По тѣзи причини, направата на фабричитѣ по концесионенъ начинъ не можеше да стане.

Оставаше другият начинъ, а именно: държавата да даде необходимитъ 20 милиона лева, за да се построятъ фабрикитъ за дневно производство 1000 изстрела, което при усилена работа въ време на война, можеше да бжде докарано до 2000 изстрела въ денонощието. Въ този случай, презъ мирното време, фабричитъ щѣха да могатъ да работятъ въ продължение на първитъ 10 години почти крѣгла година, а следъ това трѣбваше да работятъ съ намаленъ ходъ само около 1—2 месеца въ годината, за изработване на годишния разходъ, следъ което би трѣбвало да прекратятъ работата. При тѣзи условия, разбира се, че вложениятъ отъ държавата капиталъ нѣмаше да ѝ дава никаква рента, подържането на специалиститъ работници щѣше да струва много скъпо и изобщо цената на единъ изстрелъ, фабрикуванъ у насъ, се получаваше много по голѣма отъ оная, по която той можеше да бжде доставенъ отъ странство. Срещу тази икономическа незгода щѣхме да имаме, разбира се, преимуществото да бждемъ поне отчасти независими отъ чужденцитъ относително снабдяването на армията съ бойни припаси, и една значителна частъ отъ стойността на тѣзи припаси щѣше да остава въ страната, а не да се изнася въ странство. Макаръ, че количеството 2000 изстрела въ денонощие не е голѣмо, като се има предъ видъ срѣдния дневенъ разходъ отъ едно орѣжие въ време на война, все пакъ едно производство отъ 2000 изстрела въ денонощие е отъ голѣмо значение за една армия, съседитъ на която нѣмаха и това производство. Предъ видъ, обаче, на постоянно-стѣснителното положение, въ което се намѣрваше държавата въ финансово отношение, тя не намѣри възможностъ да даде за тази целъ необходимитъ 20 милиона лева и въпросътъ за направата на фабричитъ остана неразрешенъ. Неговото разрешение се наложи едва слѣдъ Голѣмата война.

Глава III.

ОГНЕСТРЕЛНИ СКЛАДОВЕ.

Формиране. Видѣхме, че въ 1888 год. въ Разградъ и въ София бѣха формираны по единъ огнестреленъ складъ. Тѣзи складове не бѣха само огнестрелни, а служеха и като единъ видъ малки арсенали. Въ 1893 год. орѣжеино-артилерийскитъ отдѣления т. е. арсеналнитъ части, се отдѣлиха отъ тѣзи складове; въ сѣщото време се отдѣлиха отъ тѣхъ запасниятъ подвиженъ паркъ и батареята, така че огнестрелнитъ складове останаха да функциониратъ като отдѣлни артилерийски учреждения съ точно опредѣлена целъ: а) да пазятъ орѣжието, бойнитъ припаси и разнитъ видове масла за чистене на орѣжието, които не бѣха дадени въ частитъ, б) да извършватъ всички лабо-

раторни работи, за подържането въ бойна готовность и исправность всички видове барути и други бойни припаси, които имъ се предаватъ за пазене и в) да приготвятъ необходимия кадѣръ за формирането нуждитъ за време на война, базисни, разходни и др. складове въ армията. Въ огнестрелнитъ складове се изработваха по нѣкога освѣтлителни ракети и разни видове бенгалски огньове за освѣтление при нѣкои празненства. Понеже въ София се съсрѣдоточаваше по голѣмата частъ отъ бойния запасъ на армията отъ орѣжие и бойни припаси, то Софийскитъ огнестреленъ складъ е билъ всѣкога развитъ въ значително по голѣмъ размѣръ отъ Разградскитъ. По-късно Разградскитъ огнестреленъ складъ постепенно се пренесе въ гр. Шуменъ и доби името: „Шуменски огнестреленъ складъ“.

Въ началото на 1912 год. се почна формирането на единъ новъ огнестреленъ складъ въ гр. Търново, съ название: „Търновски огнестреленъ складъ“.

Въ Соф. огнестр. складъ се извършваше следната лабораторна работа:

1. Снарядяване неокончателно снаряженитъ снаряди (пълнене съ разпрѣскателенъ зарядъ и поставяне запалкитъ).
2. Приготвяне бойни заряди и шиене торбички за тѣхъ.
3. Съединяване снаряда съ гилзата.
4. Просушаване барутитъ.
5. Прочистване снарядитъ, гилзитъ и запалкитъ.
6. Разредяване патрони и отдѣлни снаряди.
7. Упаковане и отпаковане разни бойни припаси и складирането имъ въ хранилищата.
8. При мобилизация-развърщане и формиране разходни и други огнестр. Складове за разнитъ армии.

Глава IV.

СНАБДИТЕЛНАТА СЛУЖБА ВЪ ОТДѢЛНИТЪ АРМИИ И ДИВИЗИИТЪ ЗА ВОЕННО ВРЕМЕ.

Огнестрелни складове при мобилизация. За военно време армията се снабдяваше съ бойни припаси на основание „временното положение за полеовото управление на Армията и за устройство на тила“. При мобилизацията отъ артилерийската инспекция се издаде и специална инструкция. Снабдяването съ бойни припаси, орѣжие и масла за чистене орѣжието и конската збруя, въ време на военнитъ действия, бѣше уредено така:

- а) Сжществувашитъ въ мирно време огнестрелни складове (Софийскитъ и Шуменскитъ) трѣбваше да служатъ като общъ резервуаръ, отъ гдето ще се снабдява действа-

щата армия и частите които остават въ вътрешността на страната. Тъзи складове които въ мирно време сж подчинени на Артилерийската инспекция, след като се мобилизиратъ, получаватъ названието: „Постоянни (резервни) огнестрелни складове“ и минаватъ въ подчинение на Щаба на действащата армия. Сжитѣ складове при мобилизацията формиратъ всички „временни складове (базисни, междинни и разходни). Всички доставени въ време на войната бойни припаси, оръжие и масла за чистене на оръжието и конската збура трѣбваше да постъпватъ въ постоянните складове.

б). За всѣка отдѣлна армия се формиратъ въ време на мобилизацията: 1) по единъ или нѣколко (споредъ разчленението на армията) „Базисни огнестрелни складове.“ Мѣстата на тѣзи складове се опредѣляха въ мобилизационния планъ на Инспектора на артилерията. Тѣ се подчиняваха на Началника на артилерията въ Щаба на действащата армия. 2) Нѣколко „Разходни огнестрелни складове“, обикновено по единъ за всѣка дивизия въ Армията. Точното имъ число въ началото на войната трѣбваше да бжде опредѣлено въ мобилизационния планъ на Инспектора на артилерията; презъ време на войната това число можеше да бжде измѣнено отъ Началника на Артилерията въ всѣка отдѣлна армия. Разходните складове бѣха подчинени на началника на Артилерията въ отдѣлната армия. 3) Когато разстоянието между базисния и разходния складъ бжде голѣмо и превозването на материалитѣ отъ първия направо въ втория бжде затруднено, тогава между тѣзи два склада трѣбваше да се постави единъ „Междиненъ огнестреленъ;“ той бѣше подчиненъ на Началника на артилерията въ Щаба на действащата армия, сжщо както и безисните складове.

в) Въ всѣки укрепенъ пунктъ трѣбваше да има по единъ Огнестреленъ складъ, носящъ името на укрепления пунктъ и служащъ за базисенъ и за разходенъ на укрепления пунктъ. Подчиняваше се на Началника на артилерията въ пункта.

г) Въ всѣка дивизия трѣбваше да има по единъ Дивизионенъ огнестреленъ паркъ, съставенъ отъ конски кола и съ назначение да превозва бойните припаси за всички родове войски въ дивизията отъ Разходния огнестр. складъ до бойните обози на частите.

Всички Базисни, Междинни и Разходни складове за Действащата Армия и за Укрепените пунктове, трѣбваше да се формиратъ въ време на мобилизацията отъ Софийския и Шуменския постоянни огнестрелни складове. Въ мирно време за временните складове (базисни, разходни и междинни) не се държеше специаленъ кадъръ; тѣ трѣбваше да се формиратъ съ една много малка частъ отъ мирновременния съставъ на постоянните складове и главно съ хора отъ запаса на армията а съ коне и кола чрезъ реквизиция отъ населението.

Щабътъ на Дивизионния огнестреленъ паркъ и цѣлата паркова батарея се формираха отъ Щаба на артилерийския полкъ въ дивизията, а останалите части отъ парка се формираха при щабовете на пехотните полкове. Въ мирно време, за частите отъ Дивизионния огнестреленъ паркъ не се държаха никакви кадри отъ хора и коне. При всѣка отдѣлна войскава частъ имаше едно твърде ограничено число обикновени кола, назначени за Дивиз. огнестреленъ паркъ и носящи името „патронни“ кола. Въ артилерийските полкове имаше твърде ограничено количество патронни кола, специално направени за возене патрони въ сандъци за полските скорострелни оръдия. Тѣзи кола бѣха добри за специалното имъ назначение, но въ тѣхъ не можеше да се вози нищо друго, освенъ патрони въ специалните за тѣхъ сандъци; това обстоятелство ограничаваше твърде много тѣхното употребление и затова тѣ постепенно бѣха замѣнени презъ войната съ обикновените конски кола.

Както се вижда, въ всички складове имаше транспортно отдѣление, но то се състоеше само отъ единъ началникъ, старши подофицеръ, 4 младши подофицери и 20 бомбардири и канонири, безъ никакви превозни сръдства. Тѣзи последните трѣбваше да се поискатъ споредъ нуждата, следъ като складътъ бжде на бойното си мѣсто, отъ Тилового управление на отдѣлната армия, което трѣбваше да ги намѣри чрезъ реквизиция и щѣха да се състоятъ почти изключително отъ селски волски и биволски кола.

Дивизионенъ огнестреленъ паркъ. Когато въ състава на дивизията влиза и гаубично отдѣление, тогава къмъ Дивизионния огнестреленъ паркъ се придаваше и неговиятъ артилерийски парковъ взводъ, който състоеше отъ: командиръ — Поручикъ; артилерийски майсторъ-техникъ, 12 подофицери, 104 редници, 11 ездитни коне, 160 впрегнати и 76 кола.

Въ планинската артилерия всѣко планинско артилерийско отдѣление имаше: 1) Артилерийски парковъ взводъ и 2) Артилерийски паркъ. Тѣзи паркови части не влизаха въ състава на Див. огн. паркъ, а следваха съ самото планинско артилер. отдѣление. Щабътъ на Артил. парковъ взводъ въ скорострелното отдѣление бѣше: Командиръ — поручикъ, Артилерийски майсторъ-техникъ, 10 подофицери и 288 редници, 10 ездитни коня и 224 товарни. Щабътъ на парк. взводъ за не с. с. пл. отдѣление бѣше: Командиръ — поручикъ, Артилерийски майсторъ-техникъ, 10 подофицери, 200 редници, 10 ездитни и 153 товарни коне.

Щабътъ на артилерийския паркъ за планинско с. с. отдѣление бѣше: Началникъ — Капитанъ, артилерийски майсторъ-техникъ, 13 подофицери, 179 редници и 10 ездитни коня,

Въ дивизионния огнестреленъ паркъ не се предвиждаше специално отдѣление или парковъ взводъ за конницата, нито

пъкът имаше специален огнестрелен парк за конната дивизия. Приемаше се, че конницата ще се снабдява с бойни припаси от оня дивизионен огнестрелен парк, от гдето ѝ бжде най-удобно.

Снабдяване частите с патрони. Въ пехотните полкове патроните се носеха на ржце от войниците и въ патронния обоз на полка. Този патронен обоз се състоеше: а) когато е коларски, от по 4 конски товара на всяка рота и по 2½ конски кола на всяка дружина, или всичко въ патронния обоз на полка: 64 товарни коня, 20 впрегнати коня и 10 кола. б) Когато обозът е коларски-товарен или пък само товарен, тогава десетте кола се замъняват с 40 товара и въ полка стават всичко 104 товарни коне. На всяка кола и на всеки товар и въ двата случая се дава по един обозен войник за колар или за коневод. Вън от това въ картечната рота на полка имаше 24 товара, които носеха патрони специално за картечната рота.

Патронен обоз за опълченските дружини по щата не се предвиждаше.

Патронният обоз на една пионерна дружина състоеше от една двуконна патронна кола за цялата дружина по един товарен кон за всяка пионерна рота.

Въ конницата патронният обоз се състоеше от по една двуконна кола за всеки ескадрон.

Въ полската и планинската артилерия специален боев (патронен) обоз въ полковете или въ отделенията нямаше, или по право казано, този обоз се представляваше от една част от зарядните кола на самите орждия, т. е. от тѣ наречения батареен резерв, въ който влизаха почти половината от зарядните кола въ батареята. Такива зарядни кола имаше всичко: а) въ 7·5 см. с. с. батарея по три на орджие или всичко 12. б) въ нескорострелните полски батареи по една на оржие или всичко 6.

в) Въ планинските батареи по 8 товара (16 снарядни ракли) на орджие или всичко 32 товара (64 ракли).

г) Въ 12 см-те с. с. и не с. с. гаубични батареи по 3 на орджие или всичко 12.

Крепостно-обсадната (тежката) артилерия имаше свои собствени превозни средства за бойните припаси; тѣзи средства не влизаха въ състава на дивизионния огнестрелен парк. Всяка батарея имаше при себе си необходимото количество кола и волове за возене еднодневен запас бойни припаси. Според числото на орждията и калибра имъ числото на колата бѣ от 10 до 20.

Двойно количество кола и волове съставяха парковото отделение на батареята, въ което се возеха двудневен запас бойни припаси. Когато нѣколко батареи се съберат, да действуват въ съставъ на група, тогава тѣхните паркови от-

деления се събираха и образуваха парковъ взводъ на групата. Когато нѣколко групи се събираха да действуват въ съставъ на крепостно-обсадно артилерийско отделение, тогава тѣхните паркови взводове образуваха паркова полубатарея. Две такива полубатареи съставяха парковата батарея на крепостно-обсадния батальонъ, въ която се включаваше още: едно лабораторно отделение, една артилерийска работилница, едно отделение за строителни материали и едно обозно отделение.

Въ състава на парковата батарея влизаха: а) Щабъ: командиръ-оверъ офицеръ, 1 подофицеръ, 5 редници; б) Лабораторно отделение: 1 пиротехникъ, 4 подофицери и 20 редници; в) Артилерийска работилница: 1 артилерийски майсторъ, 5 подофицери и 21 редници; г) Отделение за строителни материали: 2 подофицери и 20 редници; д) Обозно отделение: 4 подофицери, 8 редници-коняри, 3 ездитни и 16 впрегатни коня и 8 кола; е) Парковите взводове на артилерийските групи. Съставът на всеки един от тѣзи взводове бѣше различен, споредъ числото и калибра на орждията въ групата; срѣдната величина на този съставъ бѣше: Командиръ-поручикъ, 8 подофицери, 107 редници, и 7 ездитни коня, 71 кола и 142 вола. (Такъв бѣше съставът на парковия взводъ на една 12-ва Д/28 група от 3 батареи по 4 орджия).

Глава V.

ИНСТРУКЦИЯ ЗА СНАБДЯВАНЕ АРМИЯТА СЪ БОЙНИ ПРИПАСИ.

Количеството на бойните припаси, което се носеше, водеше или складираше въ горепоменатите разни подразделения на снабдителната служба, бѣше определено въ Наставлението за мобилизацията на армията и въ нѣкои специални разпореждания на Артилерийската инспекция.

а) **Патрони складиращи въ огнестрелните складове.** Количеството и видът на патроните въ временните огнестрелни складове трѣбваше да бжде определено от Артилерийската инспекция, съгласно състава на частите, които според мобилизационния планъ на армията трѣбваше да бждат снабдявани от даден Огнестрелен склад.

Тѣзи количества бѣха различни за различните огнестрелни складове. Като срѣдна норма се определяше въ Инструкцията за снабдяването на армията с бойни припаси: от 100 до 250 патрона на пушка въ базисните складове и от 50 до 100 патрона въ разходните. Изобщо, тази инструкция предписваше,

щото въ предѣлитѣ на операционния театъръ на частитѣ (отъ базата до паласкитѣ на войницитѣ включително) за всѣка пушка да има по 500 патрона. За другитѣ видове ръчни оръжия и за картечницитѣ нѣмаше дадени норми.

Всички останали патрони трѣбваше да се пазятъ въ постояннитѣ огнестрелни складове въ София и Шуменъ.

Общото число на всички патрони, които трѣбва да се иматъ въ мирно време, не бѣше точно опредѣлено и бѣше въ зависимостъ отъ финансовитѣ сръдства, които Народното събрание отпускаше на Военното министерство за тази целъ, въ разни времена. Артилерийската инспекция се стремеше да достигне, като единъ задоволителенъ минимумъ, количеството: 1000 патрона на пушка, 500—на карабина и 36,000 патрона на картечница.

(Вж. таблици А, Б и В).

б) Бойни припаси складирани в временните огне-стрелни складове. Инструкцията за снабдяване действащите войски с бойни припаси не определяше точно количеството на бойните припаси в временните складове и оставаше това да се определи, според нуждата, в време на мобилизацията. Като средна норма за това число, инструкцията даваше: а) в базисните складове от 100 до 250 изстрела на оржие. б) в разходните складове от 30 до 50 изстрела на оржие. В случай, че има устроен междинен склад, числото на изстрелите в него се определя, според нуждата, от съответния началник, който е разпоредил за откриването му, като не обходимите за него изстрели се вземат от базисния склад и за негова сметка. Изобщо, инструкцията предписваше, щото в предлите на операционния театър на артилерийските части за всяко оржие да има по 500 изстрела.

Всички останали бойни припаси за артилерията тръбваше да се пазят въ постоянните огнестрелни складове въ София и Шуменъ.

Общото число на изстрелитѣ, които трѣбваше да има въ страната, въ мирно време за всѣко орждие, не бѣше точно опредѣлено; то зависѣше отъ сумитѣ, които Народното събрание въ разни времена отпущаше за тази цель на Военното министерство. Артилерийската инспекция се стремеше да достигне, като задоволителенъ минимумъ по 1000 изстрела за всѣко скорострелно и по 500 изстрела за едно нескорострелно орждие,

в) Състоянието, въ което се пазѣха бойнитѣ припаси на артилерията въ мирно време. Въ мирно време артилерийскитѣ бойни припаси се пазѣха неснарядени, окончателно снарядени и неокончателно снарядени. Снарядѣтъ или патрона е неснаряденъ, когато всички елементи, отъ които той

А. Патрони за рјачното оржје.
Пехотни патрони

Носими отъ войника	Возими въ обоза на полка	Возими въ дивизионния огнестрелен паркъ.
Въ пехотата. На пушка по . . . . . 150 На картечница по . . . . . 14,200 На карабина по . . . . . 40 На револверъ по . . . . . 24 Въ опълч. дружина. На пушка по . . . . . 100 Въ инженер. войски. На пушка или карабина по . . . . . 40 На револверъ по . . . . . 18 Въ конницата. На карабина по . . . . . 60 На револверъ по . . . . . 24 Въ артилерията. На карабина по . . . . . 40 На револверъ по 24	Въ пехотата. На пушка по . . . . . 50 На карабина по . . . . . 10 На револверъ по . . . . . 12 Въ инженер. войски. На пушка по . . . . . 50 На карабина по . . . . . 20 На револверъ по . . . . . 12 Въ конницата. На карабина по . . . . . 50 На револверъ по . . . . . 12 Въ артилерията. На карабина по . . . . . 20 На револверъ по 12	Въ пехотата. На пушка по . . . . . 100 На револверъ по . . . . . 12 На картечница по . . . . . 9,600 За инженер. войски. На пушка по . . . . . 50 На револверъ по 12

Б. Бойни припаси за артилерийскитѣ орждия.
а. Возими при батареитѣ.

Калибъръ и система	Шрапнели	Бризантни гранати	Фугасни гранати	Обикновени чугунени гранати	Картечни гранати	Картечи	Число на оржд. въ бат.	Всичко на едно орждие изстрели.	Всичко снаряди на батарея
7.5 см. полско с. с. орждие	1034	294	—	—	—	—	4	332	1328
7.5 см. планинско с. с. орждие	416	96	—	—	—	—	4	128	512
8.7 см. полско не с. с. орждие	420	—	—	270	—	30	6	120	720
7.5 см. полско не с. с. орждие	540	—	—	324	—	30	6	147	894
7.5 см. планинско не с. с. орждие	320	—	—	192	—	32	4	136	544
12 см. с. с. гаубица	136	—	272	—	—	—	4	102	408
12 см. не с. с. гаубица . .	528	—	288	144	—	—	6	160	960
15 см. обс. гаубица	96	—	192	20	—	—	4	77	308
15 см. Д/30 орждие	168	—	—	72	—	—	4	60	240
12 см. Д/28 орждие	40	—	—	20	—	—	4	60	240
12 см. Д/25 орждие	120	—	—	60	—	—	3	60	180
57 мм. куполно орждие . .	80	—	—	20	—	40	—	140	—
24 фунтово дълго орждие .	—	—	—	80	160	—	4	60	240
24 фунтово кжсо орждие .	—	—	—	120	60	—	3	60	180
6 дюймова мортира	—	—	—	60	—	—	4	60	240
9 фунтово орждие	300	—	—	150	—	30	6	80	480

Забележка Куполнитѣ 57 мм. орждия бѣха въ взводове, по две орждия на взводъ.

В. Бойни припаси возими въ парковата батарея

Калибъръ и система	Шрапнели	Бризантни гранати	Фугасни гранати	Обикновени чугунени гранати	Картечни гранати	Картечи	Всичко на орждие изстрели
7.5 см. полско с. с. орждие	80	20	—	—	—	—	100
7.5 см. планинско с. с. орждие	325	80	—	—	—	—	405
8.7 см. полско не с. с. орждие	60	—	—	38	—	2	100
7.5 см. полско не с. с. орждие	60	—	—	38	—	2	100
7.5 см. планинско не с. с. орждие	186	—	—	41	—	3	230
12 см. с. с. гаубица	44	—	41	—	—	—	85
12 см. не с. с. гаубица . . .	8	—	72	—	—	—	80
15 см. обс. гаубица	30	—	80	12	—	—	122
15 см. Д/30 орждие	84	—	—	36	—	—	120
12 см. Д/28 орждие	80	—	—	40	—	—	120
12 см. Д/25 орждие	80	—	—	40	—	—	120
57 мм. с. с. куполно орждие	160	—	—	40	—	80	280
24 фунтово дълго орждие . .	—	—	—	40	80	—	120
24 фунтово кжсо орждие . .	—	—	—	80	40	—	120
6 дюймова мортира	—	—	—	120	—	—	120
9 фунтово орждие	100	—	—	50	—	10	160

Забележка. За полската артилерия тия снаряди се возятъ въ дивизионния огнестреленъ паркъ, за планинската — въ артилерийския паркъ на планинскитѣ артилерийски отѣленія, а за крепостната артилерия — въ парковата батарея на крепостно-обсаднитѣ батальони.

се състои, се пазят по отдѣлно. Снарядътъ е окончателно снаряженъ, когато съдържа разпрѣскателния си зарядъ, а ударната или дистанционната запалка, заедно съ стѣблото си е завитлена въ гърлото на снаряда, тъй че въ това състояние снарядътъ е свършено готовъ за стрелба. Снарядътъ е неокончателно снаряженъ, когато съдържа разпрѣскателния си зарядъ, но вмѣсто ударна или дистанционна запалка му е завитлена цинкова запушалка. Патронътъ е окончателно снаряженъ, когато съдържа всичкитѣ си елементи събрани (снарядътъ съединенъ съ гилзата, запалката му поставена, а сжщо така и капсулното витло на гилзата поставено).

Бойнитѣ припаси за скорострелнитѣ полски и планински орджия се пазѣха така:

а) Тѣзи, които бѣха въ частитѣ (за батареитѣ и за дивизионния огнестр. складъ) — окончателно снаряжени.

б) Тѣзи, които бѣха въ огнестрелнитѣ складове на Военното министерство — частъ неокончателно снаряжени и частъ неснаряжени.

Бойнитѣ припаси за нескорострелнитѣ полски, планински и крепостнообсаднитѣ орджия се пазѣха: а) По-голѣмата частъ отъ тѣзи които бѣха въ частитѣ — неснаряжени и една малка частъ неокончателно снаряжени, но бойнитѣ заряди за всичкитѣ бѣха окончателно въ готовъ видъ. б) Тѣзи, които бѣха въ складоветѣ на Военното министерство — неснаряжени и бойнитѣ имъ заряди въ неготовъ видъ (барута и торбичкитѣ за него се пазѣха по отдѣлно).

При мобилизацията: всички патрони за скорострелнитѣ орджия, които се намѣрваха въ постояннитѣ огнестрелни складове, трѣбваше окончателно да се снарядятъ и въ такова състояние да се изпратятъ въ временнитѣ складове. Снарядитѣ за нескорострелнитѣ орджия, които бѣха въ частитѣ, окончателно се снаряжаватъ, а ония, които бѣха въ постояннитѣ огнестрелни складове, се снаряждаваха не окончателно и въ такъвъ видъ се пращаха въ временнитѣ складове, гдето трѣбваше окончателно да се снарядятъ, преди да се дадатъ въ частитѣ. Всички бойни заряди трѣбваше да бждатъ приготвени въ окончателно готовъ видъ въ постояннитѣ складове.

г) Начинъ за попълване на бойнитѣ припаси въ боя. Инструкцията за снабдяванетоъ действуващитѣ войски съ бойни припаси, съставляща частъ отъ „временното положение за тилового управление на армията“ определяше какъ да става попълването. Къмъ тази Инструкция въ време на мобилизацията се издаде отъ Началника на артилерията въ Щаба на действащата армия една допълнителна инструкция. Споредъ тази инструкция снабдяванетоъ трѣбваше да става по следващия начинъ:

Попълването на преднитѣ пехотни части отъ полковия обозъ и на батареитѣ отъ батареитѣ резерви ставаше съответно

отъ парковата рота или отъ парковата батарея на Дивизионния огнестреленъ паркъ. За тази цель, колата отъ полковия обозъ или заряднитѣ ракли отъ батареитѣ резерви трѣбваше да отиватъ назадъ до дивизионния огнестреленъ паркъ, който се разполагаше на разстояние 6 — 7 километра отъ линията на огъня. Попълването отъ Дивиз. огнестр. паркъ ставаше чрезъ претоваряне на бойнитѣ припаси. Изпразденитѣ кола отъ дивизионния огнестр. паркъ веднага се пращаха за попълване отъ разходния огнестреленъ складъ. Ако разстояето до този складъ не е по-големо отъ 50 километра, то трѣбваше да се измине *въ единъ преходъ безъ спиране за нощуване*. Следъ пристигане на колата при разходния огнестреленъ складъ се дава *почивка не повече отъ 6 часа*, въ което време колата трѣбваше да се натоварятъ и следъ това да тръгнатъ обратно, като се движатъ съ промѣнливъ алжуръ до пристигането на предишното си мѣсто или до като настигнатъ дивизията. По този начинъ, Инструкцията искаше отъ колата на Дивизионния огнестреленъ паркъ да направятъ около 100 километра за около 30 часа.

Разходниятъ огнестреленъ складъ не разполагаше съ никакви транспортни срѣдства, затова той не бѣше длъженъ и нѣмаше възможность да праща свои транспорти напредъ за пресрещане колата отъ Дивизионния огнестр. паркъ, щомъ разстоянието между него и парка не бѣше по-голѣмо отъ 50 километра. Когато това разстояние бжде по-голѣмо, тогава, по разпореждането на Началника на артилерията въ отдѣлната армия или дивизията, до началника на Тилового управление въ отдѣлната армия, отъ този последния трѣбваше да бждатъ отпуснати на Разходния огнестр. складъ необходимото количество кола, хора и впрегатенъ добитѣкъ, за да бжде образуванъ *времененъ транспортъ* отъ огнестрелния складъ за изпращане да посрещне колата на Дивизионния огнестр. паркъ.

Разходнитѣ огнестрелни складове се попълваха отъ базиснитѣ. Послениитѣ бѣха длъжни да изпращатъ бойнитѣ припаси въ разходнитѣ по разпореждане на началника на артилерията въ частната армия или по желѣзопѣжната линия, когато има такава, или съ временно формиранъ транспортъ отъ волски кола, защото базиснитѣ огнестрелни складове нѣмаха по щата си постояненъ транспортъ.

Базиснитѣ огнестрелни складове се попълваха по разпореждане на началника на артилерията въ Действащата армия отъ постояннитѣ (резервни) огнестрелни складове въ вътрешността на страната, като презоването на бойнитѣ припаси се извършваше главно съ желѣзница.

д) Разнообразие въ патронитѣ и другитѣ бойни припаси. Понеже имаше голѣмъ недостигъ отъ оружие отъ единъ даденъ образецъ, въ армията имаше нѣколко вида пехотни пушки и нѣколко вида патрони за тѣхъ. Сжщото разнообразие сжществуваше и въ артилерията. Затова въ всѣки

единъ отъ подвижнитъ огнестрелни складове трѣбваше да се държи много точна смѣтка за вида на оржжието, съ което сж въоръжени частитъ, които дадения складъ ще снабдява въ опредѣлено време. За тази цѣль трѣбваше да се има предъ видъ следното:

1) Стрелятъ съ пехотни патрони съ начална скоростъ 620 м. дивизиитъ: 1., 2., 7., 8., три полка отъ 3. дивизия и два отъ 10.

2) Стрелятъ съ пехотни патрони съ начална скоростъ 530 м. дивизиитъ: 4., 5., 6., 9., три полка отъ 3., два отъ 10., всички пионерни дружини, всичката конница и въобще всички хора, които сж въоръжени съ карабини.

3) Само въ случай на крайна нужда могатъ да се отпушатъ патрони съ начална скоростъ 620 метра вмѣсто 530 или обратно.

4) Патрони съ дименъ барутъ да се даватъ само тогава, когато е невъзможно да се намѣрятъ на време такива съ бездименъ.

5) Всички нескорострелни артилерийски полкове сж въоръжени съ 8·7 с. м. нескорострелни орждия, освенъ едно отдѣление отъ 7. нескоростр. артил. полкъ което е въоръжено съ 7·5 с. м. нескоростр. орждия и нескорострелнитъ полски батареи отъ крепостнитъ батальони които, сж въоръжени съ 7·5 с. м. нескорострелни орждия.

6) Планинскитъ 7·5 с. с. орждия система „Шнайдеръ“ и система „Крупъ“, стрелятъ нормално всѣко съ свой особенъ патронъ, специално означенъ. Само въ краенъ случай се допуска да се смѣняватъ патронитъ имъ, като при стрелбата се държи смѣтка съгласно даннитъ въ таблицата за стрелбата, за различната начална скоростъ, която тѣзи патрони даватъ въ дветъ разни системи орждия.

7) Планинскитъ нескоростр. 7·5 с. м. орждия, система „Шнайдеръ“ и система „Крупъ“ стрелятъ съ еднакви снаряди, но съ различни бойни заряди, специално отбелязани. Размѣстване или смѣняване на тѣзи заряди не трѣбва да се допуска.

8) Патронитъ за картечницитъ сж кернирани и сж поставени въ специални за тѣхъ сандъчета. Само въ случай на голѣма необходимостъ за картечницата могатъ да се допускатъ и обикновени пехотни патрони т. е. некернирани.

ОБЩО ЗАКЛЮЧЕНИЕ НА ОТД. I, II и III.

Следъ превъоръжаването, българската артилерия се сдобила съ едно модерно сс. оржие. Техниката, обаче, безъ участието на една съзнателна ръководяща воля, не може да постигне резултати. Затова виждаме, че когато на върха на военното управление сж стояли интелигентни и волеви военни министри или инспектори на артилерията, биле сж добре организирани и снабдени частитъ съ всичко необходимо и обратно. Съвременната война се води, наистина, отъ орждия или машини, но управлявани отъ хора. Артилерията, за да бжде полезна, изисква просвѣтени, дисциплинирани, съ високъ духъ и моралъ офицери. Усвѣршенствуването на орждията не може да ползува никого, ако не върви паралелно и усвѣршенствуването на артилерийскитъ войници, въ чийто ръце и услуги се поставя новата материална частъ. Духътъ на армията, подготовката и развитието на офицери и войници—артилеристи, служеха като крепка материална защита на българския народъ. Оржието, човѣка и тогавашнитъ възгледи по военното дѣло опредѣлятъ състоянието на българското военно изкуство. Така щото, освенъ материалнитъ сръдства и техническата организация, се вършеше целесъобразна и неотслабна подготовка на артилерията за предстоящата война. Защото всѣка техническа организация, която не е одухотворена отъ една висша целъ, е мъртва сила. Целта бѣше победа за обединение на българското племе, затова трѣбваше да се жертвуватъ сръдства за доброто ни въоръжение.

Българската артилерия, покрай заемането много идеи и ръководящи начала отъ западно-европейския и руския печатъ, създаваше и свои похвати за действие и се развиваше самостоятелно. Още въ устава за строевата служба (1901 г.), взводнитъ колони отъ строеветъ на батареята сж премахнати. Тази идея се яви като първа въ българската артилерия и се възприе и въ уставитъ на други артилерии, първоначално въ японскитъ (1903 г.). Следъ това, въ 1905/1906 г., се възприе и въ други европейски уставы, които, обаче, казватъ, че я възприематъ като японска, само защото Япония бѣше воювала. Тѣй бѣ и съ 15 см. гаубица на полски лафетъ, която се изиска и наложи, въпрѣки заявления на французката фабрика Шнайдеръ, че такова оржие не съществувало никжде и че е почти неосъществимо. Следъ въвеждането ѝ въ българската обсадна

артилерия, европейският сжщо я възприеа като най-важно оръдие на тежката полска артилерия.

Тъй сжщо въ България най-напредъ бойниятъ артилерийски стрелби се свързаха напълно съ тактиката и се почна тяхното произваждане не на полигонни начала, както другаде, а чисто на бйни начала и то на неизвестна мѣстностъ. Това въ българската артилерия започна въ 1897 год., а въ другитъ артилерии се въведе едва въ 1905 г., и французитъ като испанцитъ мислѣха, че първи сж въвели тоя начинъ на стрелби.

Отъ организационнитъ въпроси, българската артилерия разреши оригиналното съставяне на отдѣлението отъ две батареи въ мирно време, а третия имаше само материална часть, което много облекчи бюджета и ускори мобилизацията.

Така щото, доста български артилерийски инициативи си пробиватъ пжтъ и въ чужди армии, по околентъ пжтъ, но за българската артилерия остава съзнанието, че има собствена мисълъ, която може да бжде полезна и за други.

И тъй, българската артилерия следъ Сръбско-българската война (1885 г.) до началото на Балканската война (1912 г.), т. е въ единъ периодъ отъ 26 години, следъ систематичната организация и подготовка, достигна желанитъ резултати. *Подвижността* ѝ бѣ осигурена съ обучени ездачи и подобрене расата на конетъ въ страната, съ каквито се попълни при мобилизацията. *Могъществеността* ѝ бѣ въ добрия изборъ на материална часть, съ която се запознаха основателно всички чинове. Тя имаше достигнатата до тогава отъ техниката скорострелностъ, далекобойностъ, разрушително действие и точностъ на стрелбата. Остана слабостъ само че редомъ съ с. с. имаше и не с. с. оръдия.

Организацията на батареята и артилерийското отдѣление бѣше свършенна, особено що се отнася до скорострелната артилерия. Единъ единственъ недостатъкъ имаше въ организацията на по-голѣмитъ части, именно че освенъ скорострелнитъ имаше и нескорострелни батареи, отдѣления, полкове и групи, значи недостигае с. с. материална часть. Обсадениятъ паркъ, освенъ това, не бѣше изцѣло съ модерни тежки оръдия и гаубици и бѣше недостатъченъ, за което причина бѣше не отпусането пари за снабдяването на българската артилерия съ такива материали. Поради сжщата оскъждностъ половината артилерия остана не с. с., а пушкитъ съ две разни начални скорости, защото имаха бездиментъ и черъ барутъ.

Снаряжението: Лично, конско и батареино, бѣше пълно, или тамъ дето недостигае, се попълни при мобилизацията. Обаче снаряжението въ ракетитъ, предницитъ, наблюдателни прибори, шанцовъ инструментъ и др. споредъ щатното имущество бѣше комплектно.

Въоръжението сжщо: ездачитъ имаха сабли, подофицеритъ — револвери и сабли; сжщо тъй водачи, ключари, тръ-

бачи и разузнавачи бѣха въоръжени и снабдени съ всичко необходимо.

Възпитанието въ чувството на дългъ, спокойствие, търпение, честностъ, решителностъ, постоянство, предприемчивостъ съобразителностъ и съзнание за превъзходство въ оръдието и върата въ силата на това оръжие бѣха внушени и придобити отъ добрата, доста дълга и целесъобразна служба въ българската артилерия. *)

Обучението въ развиване силитъ и износливостта на войницитъ и офицеритъ, въ действие при оръдията, ездата, както и по специалнитъ служби на ония, които трѣбваше да бждатъ обучени въ разузнавателна, ординарческа и наблюдателна служи, достигна желаната висота.

Затова въ *зимния периодъ* се занимаваха войницитъ съ стоежъ, обръщания, движение, гимнастика; по материалната часть, мѣрение, езда, а офицеритъ — съ тактически и артилерийски задачи; подофицеритъ — съ специална подготовка за разнитъ назначения, които ще имъ се възлагатъ въ военно време. Въ *лѣтния периодъ*: действие при оръдието, занятия съ мѣрачитъ, съ разузнавачи, ординарци, наблюдатели, лаборатористи и занятия по спомагателнитъ действия. Уставни и тактически учения отъ батарея и отдѣление. Тукъ не се отиваше по-нататкъ до учение съ полкъ и по-голѣми единици, понеже конскиятъ съставъ бѣше недостатъченъ; това бѣ, разбира се, единъ минусъ, който неможеше да не се отрази въ войната при употребление на артилерията въ масса. По-нататкъ, *стрелбитъ*, на които особено внимание се отдаваше въ всички видове артилерия, занятия съвмѣсто съ други родове войски и маневри. Макаръ и не систематично, но произвеждаха се упражнения отъ тритъ рода войски съ бойни патрони и снаряди.

За инспектирането на артилерийската подготовка, по спазване въоръжението и за артилерийската снабдителна служба въ мирно и военно време, се бдѣше непрестанно отъ доброто устройство на Артилерийската инспекция; може да се каже, че и въ това отношение българската артилерия бѣше успѣла да се организира най-целосъобразно.

*) Много отъ подобренята и опростяванията на скорострелното оръдие се дължатъ на българскитъ артилерийски инженери отъ арт. инспекция и като офицеръ-контрольори при фабриката Шнайдеръ (въ Крезо). Затова нашето полско оръдие издържа всички походи на всѣкаква мѣстностъ и усиленна стрелба въ войнитъ 1912—1918 г.

Отдѣлъ IV.

МОБИЛИЗАЦИЯ, ИЗВОДИ И ПОУКИ ОТЪ ВОЙНИТЪ.

Глава 1.

МОБИЛИЗАЦИОННА ЗАПИСКА.

Общо по мобилизацията на артилерийскитѣ части.

По мирния щатъ, единъ полски артилерийски полкъ имаше: 1 щабъ на полка, три щаба на артилерийски отдѣления, шесть запрегнати четири орждейни с.с. батареи, единъ парковъ взводъ, една медицинска лѣчебница и единъ ветеринаренъ лазаретъ, всичко по предвидения въ бюджета за 1912 год. съставъ.

При мобилизация, всѣки артилерийски полкъ формираше споредъ тайнитѣ щатове за воено време отъ 1910 г. и наставлението за мобилизацията: два щаба на полкове съ нестроеви взводове и санитаренъ персоналъ, петъ щаба на артилерийски отдѣления, деветъ скорострелни четири орждейни батареи, шесть нескорострелни шесть орждейни батареи, една артилерийска паркова батарея съ петъ взвода, единъ щабъ на огнестреленъ паркъ, два продоволствени взвода и една допълняваща батарея. Освенъ това, 4., 5. и 8. артилерийски полкове развърщаха гаубичнитѣ си батареи всѣка въ по едно гаубично с.с. отдѣление отъ три батареи и две не с.с. гаубични батареи — въ 4. и 5. артилер. полкове, а въ 8. — една не с.с. гаубична батарея; последната се придаде впоследствие къмъ не с.с. гаубично отдѣление на 4. артилерийски полкъ.

Планинскитѣ артилерийски полкове се развърщаха отъ мирновременнитѣ си две отдѣления отъ по две с.с. батареи всѣки въ по три скорострелни и едно не с.с. отдѣление. съ батареи Шнайдерови или Круповски, споредъ това каква материална частъ имаше въ полковетѣ.

Мобилизиранитѣ два артилерийски полка носѣха № на мирновременния си полкъ съ съответно название — скоростреленъ или нескоростреленъ. Отдѣленията се именоваха: 1-о, 2-о, 3-о, с.с. и 1-о и 2-о не с.с. отдѣления. Батареитѣ се именоваха: 1-а, 2-а, 3-а, 4-а, 5-а, 6-а, 7-а, 8-а, и 9-а с.с. и 1-а, 2-а, 3-а, 4-а, 5-а и 6-а не с.с. батареи.

Личниятъ съставъ отъ запаса бѣ разпределенъ съответно подготовката, едни за с.с. батареи, а други за не с.с. батареи. За да се ускори мобилизацията на с.с. батареи, цѣлиятъ съставъ на кадѣра бѣ предназначенъ за тѣхъ. За всѣка не с.с. батарея се даваха само по единъ свѣрхсроченъ и по двама младши подофицери.

Съ облѣкло, обозни кола и др. принадлежности се попълваха по-напредъ с.с., а следъ това се отдѣляше и за не с.с. батареи.

Понеже въ мирновременнатѣ артилерийски отдѣления имаше само по две батареи, третата батарея се формира, като се отдѣли за нея по $\frac{1}{3}$ отъ кадѣра на съществуващитѣ две батареи. Преди разпредѣляне кадѣра, всѣко отдѣление бѣ опредѣлило 2 свѣрхсрочни и 4 младши подофицери за кадѣръ на не с.с. полкъ. Болнитѣ или слаботѣлесни подофицери се отдѣлиха за кадѣръ на допълняващата батарея. Парковиятъ взводъ се развърна въ 5 взвода—по единъ за всѣко артилерийско отдѣление, които носѣха № съответенъ на отдѣленията си. Заведващиятъ парковото имущество въ полка формираше парковата батарея и биваше назначенъ или за началникъ на дивизионния огнестреленъ паркъ, или за командиръ на батарея, споредъ старшинството си и съображенията на полковия командиръ.

Заведващиятъ прехранването формира продоволствения взводъ. Адютантътъ на полка формира нестроевия взводъ и ставаше неговъ командиръ. Въ тоя взводъ се зачислиха войницитѣ отъ щаба на полка и санитарния персоналъ.

Личниятъ, конскиятъ съставъ и колата на щабоветѣ на артилерийскитѣ отдѣления се стѣмняваха при първитѣ свои батареи.

Допълняващата батарея се формира отъ назначения за неинъ командиръ-запасенъ офицеръ.

За извършване мобилизацията на офицеритѣ се дадоха предварително подготвенитѣ папки съ дневникъ за предстоящата работа и всички необходими сведения. За подѣленията на не с.с. полкъ съответнитѣ папки се пазѣха у помощникъ командира на полка, който поемаше командването на този полкъ.

Въ заповѣдта по полка бѣ обявено какъ се развърща полка и мобилизационното назначение на офицеритѣ. Обяви се списъкъ на хората отъ кадѣра и конетѣ, които отъ следния день се зачислиха по списъцитѣ и на доволствие при новформируемитѣ части.

Кадритѣ за щабоветѣ, батареитѣ и други части, още на другия день заеха предназначенитѣ имъ по планъ помѣщения, имущества и другата материална частъ.

Разквартирувание. Мирновременнитѣ казармени помѣщения, прибраха само хората отъ действителна служба. За всѣка батарея имаше по едно или две помѣщения, конюшна

и канцелария; освенъ това обща кухня и столова. Артилерийскитѣ материали, обозни кола, вещици имуществъ, амуницията и бойнитѣ припаси за всѣка батарея се помѣщаваха въ отдѣлни навеси и складове. Материалната частъ, имуществото и бойнитѣ припаси на батареитѣ, които се формираха при мобилизацията, се завеждаха отъ офицери, които бѣха предвидени да ги мобилизиратъ, а общитѣ полкови материали — отъ домакина и заведващия парковото имущество.

За разквартируването при мобилизация бѣ предвиденъ планъ, по който една частъ отъ войницитѣ заемаха помѣщенията на батареитѣ, които попълваха, а за останалитѣ се предвиждаха квартири отъ съответния районъ на града. Имаше скица за разпредѣляне двора на казармения районъ. Всички орждия и кола при мобилизацията бѣха извадени отъ парковетѣ и складоветѣ. Орждията се наредиха въ паркъ; заряднитѣ кола се откараха при складоветѣ за напълняването имъ съ бойни припаси; обознитѣ кола бѣха извадени отъ парка за стѣмвяване.

Пристигащитѣ въ батареитѣ коне се настаняваха въ конюшнитѣ при карамата, въ оборитѣ изъ градскитѣ участъци и на коновързитѣ въ казармения районъ.

Батареинитѣ квартириери (по 1 подофицеръ и 3 канонири) приемаха опредѣленитѣ имъ улици, квартири и конюшни, въ които разпредѣляха хората, споредъ приготвената ведомостъ; квартири, дето е имало болни хора, не се заемаха. За отопление, освѣтление и постилочни принадлежности се грижеха стопанитѣ, освенъ беднитѣ, на които слама, газъ и дърва отпущаше заведващъ прехраната, получаваши чрезъ реквизиционната комисиия.

Нѣкои батареи бѣха на бивакъ въ казармения районъ.

Отъ първия день на мобилизацията, всѣкой офицеръ и подофицеръ получи назначение споредъ плана и се почна водене дневника за военнитѣ действия за всѣка батарея, щаба и други подѣления — по отдѣлно.

Шивачницитѣ, сарачницитѣ, ковачницитѣ и слесарнитѣ работилници останаха да функциониратъ до тръгването въ походъ, когато нѣкои отъ тѣхнитѣ войници специалисти тръгнаха съ нестроевитѣ взводове, а една частъ останаха въ допълняващитѣ батареи, за да продължатъ работата си.

Реквизиционнитѣ коне отъ населението се докарваха въ полка отъ водачи, изпратени отъ общината, съгласно правилника за провѣрка на конетѣ и реквизирането имъ (изд. 1904 година). Повечето отъ конетѣ се докарваха съ юларъ, чулъ, коланъ за зобъ, а за неимеющитѣ такива се съобщаваше на съответната реквизиционна комисиия да ги достави. На водача се даваше разписка, подписана отъ приемната комисиия. За подковаването на конетѣ се назначиха за всѣка батарея по 3—4 ковачи, които се редуваха подъ надзора на ветеринарни

лѣкарь и старшия ковачъ. Запасъ подкови и гвоздеи бѣ приготвенъ отъ мирно време. На полкъ срѣдно трѣбваша около 12 хиляди подкови и 65 хиляди гвоздеи.

Прехрана. За прехранването на хората, още първия мобилизационенъ день, се поставиха походнитѣ кухни за готвене по батареино, а въ общата кухня се готвѣше за останалитѣ подѣления — не входящи въ строевитѣ батареи. Заведващъ прехранването направи смѣтка по колко хлѣба трѣбва да получава отъ гарнизоннитѣ или реквизиранитѣ фурни; сжщиятъ раздаде непрвкосновения ранцевъ запасъ, — двудневна дажба на хората и тридневна дажба на конетѣ, возими въ полковия обозъ. Освенъ това се отдѣлиха хранителнитѣ припаси и фуражъ — четиридневната дажба — за продоволствения взводъ. Полковетѣ пазеха въ мирно време четири дневенъ запасъ сухари, който се раздаде за ранцевъ запасъ на 5-и — мобилизационенъ день.

Размѣритѣ на дажбата за конетѣ въ време на мобилизацията бѣше сѣно по 3 кгр., ечмикъ по 5 кгр. За воловетѣ ярма или трици по 4 кгр. и сѣно или слама по 8 кгр. Фуражътъ се получаваше отъ реквизиционната комисиия и отъ доставения по рано отъ предприемачи. Еднодневната дажба фуражъ се возѣше съ батареята, тридневната — въ полковия обозъ и четиридневна — въ продоволствения взводъ.

Облѣкло и снаряжение. Облѣклото, както и другитѣ вещи отъ снаряжението и амуницията, бѣха по отдѣлно за сс. и не сс. батареи.

За недостигащитѣ вещи и материали бѣ даденъ нарядъ отъ щаба на дивизионната областъ въ реквизиционната комисиия.

Усили се работата въ работилницитѣ за ушиване готовитѣ материали както по облѣклото, тъй и по снаряжението и амуницията. Взети бѣха мѣрки, щото всѣки войникъ да има поне шинелъ, фуражка и поясъ, при все това, много войници, особено въ парковата и допълняваща батареи, останаха съ собствено облѣкло.

Понеже частъ отъ вещитѣ и материалитѣ се доставиха отъ реквизиционната комисиия, следъ заминаване полковетѣ въ походъ, допълняващата батарея ги приемаше, съшиваше и съобщаваше на своята частъ какво е получено и приготвено, като очакваше нареждане за изпращането имъ.

Бойни припаси. За изваждане бойнитѣ припаси, всѣка батарея се яви съ нуждното число работници, които искараха и складираха сандѣцитѣ и снарядитѣ не далечъ отъ складоветѣ и после ги пренасяха на мѣстата, гдето се снарядяваха окончателно. На патронитѣ за скорострелнитѣ орждия се завитлиха запалкитѣ въ снарядитѣ, и капсулнитѣ витла — въ дъното на гилзитѣ. За тази лабораторна работа бѣха разплатени палатки съ нужднитѣ бризенти и инструменти.

За парковата батарея патронитѣ оставаха въ сжщитѣ сандѣци, въ които се пазѣха и така се товарѣха на парковитѣ кола и се покриваха съ бризенти.

Обозъ. Специални кола за ковачницата, лазаретна линейка, аптечна и канцеларска кола, полковетѣ имаха отъ мирно време. Колата за парковата батарея и за останалия обозъ на батареитѣ не бѣха готови, освенъ една частъ отъ общинскитѣ коли правени въ 1888 год. Всѣка батарея имаше по 3 кола за багажни и други нужди, затова по реквизиция се получиха разни образци коли отъ населението, за да се товарятъ споредъ полагаемитѣ се щатове. Колитѣ се изпращаха отъ общинитѣ съ водачъ, комуто се предаваше квитанция за получената кола. На тѣхъ се поставиха надписи за принадлежността къмъ частъта и за назначението имъ.

Колитѣ се стѣмваха и товарѣха подъ ръководството на съответния началникъ, споредъ таблицитѣ за военно време.

Амунция за обознитѣ коне имаше въ батареитѣ. Недостигащата или неприлегающата се уши и приготви въ сарачницата или се достави по реквизиция. Седлата, хамутитѣ и други части отъ амунцията, които не можаха да се изкърпятъ въ батареитѣ, се поправиха и стѣмвиха въ сарачницата.

Парично доволствие. Всички офицери, състоящи на действителна служба и дошли отъ запаса, получиха едновременно пособие въ размѣръ на двумесечна заплата, споредъ временното положение за паричното доволствие отъ 1903 год., а разходитѣ се оправдаваха съгласно „положението за произвеждане разходитѣ за военно време“.

По дисциплината. Пристигналитѣ отъ запаса хора се запознаха съ началницитѣ, подъ командата на които ще действувать, чрезъ разкази за биографията на началницитѣ, по начинъ да вджхнатъ довѣрие къмъ съответния командиръ. Даде се понятие на войницитѣ за състава на по-голѣмитѣ единици, въ състава на които влиза артилерийскиятъ полкъ.

Разказаха се на войницитѣ нѣкои отъ славнитѣ моменти изъ старата българска история; припомниха имъ се дисциплинарнитѣ и другарски задължения, а сжщо така отговорноститѣ, които водѣха следъ себе си разнитѣ престжпления въ военно време, споредъ „Военно наказателния законъ“, и наградитѣ за подвижитѣ на храбритѣ и отличилитѣ се военни чинове. Значението на батареята и орждието въ боя, ролята на войника, когато остане безъ началникъ, присжтствието на духа, волята и разпоредителността на всѣки войникъ, особено при трудна обстановка.

ОСОБЕНОСТИ ПРИ МОБИЛИЗАЦИЯТА.

Полски артилерийски полкове. Командиритѣ на полковетѣ получиха заповѣдь за мобилизацията на 17 септемврий 1912 год. въ разнитѣ гарнизони между 5 и 6 часа сл. пл.; веднага наредиха да се събератъ офицеритѣ въ Щаба на полка, дето имъ прочетоха тая заповѣдь и едновременно раздадоха мобилизационнитѣ папки на съответнитѣ командири.

Батарейнитѣ командири, щомъ се върнаха въ казармитѣ, направиха разчетъ на хората отъ кадѣра, отъ който отдѣлиха по една трета за новормиранитѣ с.с. батареи въ артилерийското имъ отдѣление (7. 8. и 9. — по една батарея въ всѣко отдѣление). Сжщо така назначиха по единъ свѣрхсроченъ и двама младши подофицери за нескорострелнитѣ батареи.

На 18. септемврий, батареитѣ отдѣлиха $\frac{1}{3}$ отъ конетѣ, облѣклото, снаряжението и ржчното оржжие за новитѣ с.с. батареи. Артилерийската материална частъ и амунцията се пазѣха въ парка и въ съответния амуничникъ за всѣка батарея подъ надзоръ отъ командира на отдѣлението, а за не с.с. батареи — отъ помощникъ командира на полка. Сжщиятъ день се почна прегледа и стѣмвяването на материалната частъ и пренасяне снарядитѣ и патронитѣ отъ складоветѣ за окончателното имъ лабориране на съответно мѣсто, за всѣка батарея по отдѣлно.

Полковиятъ командиръ между това разпредѣляше запаснитѣ войници, които почнаха да пристигатъ, като гледаше да се даватъ на батареитѣ пропорционално по набори, по специалностъ и по чинъ. По-младитѣ набори се даваха въ скорострелнитѣ батареи, а по-старитѣ — въ не с.с. и въ парковата батарея.

На 20. сжщи почнаха да пристигатъ реквизиционнитѣ коне и кола, които се разпредѣляха между батареитѣ. Почна се подковаването на конетѣ. Конетѣ пристигаха отначало погодни за запрягане, а после захванаха да идватъ и съвсемъ малки коне, които се даваха за обоза. Стана затова нужда да се намали числото на запрегнатитѣ ракли въ нѣкои батареи отъ 12 на 8, при което снарядитѣ за останалитѣ четири ракли оставаха въ сандѣцитѣ си; така се товареха на паркови кола, возени отъ по малки коне.

На 21. септемврий почна обличането на запаснитѣ войници, което ставаше нередовно, имаше случаи да се разграбва облѣклото, затова едни получаваха повече, а други недополучаваха, което трѣбва.

Въ нѣкои полкове бѣха съобразили да поставятъ „указки“ за мѣстото, дето да се събиратъ запаснитѣ войници, на които бѣ означенъ №-ра на батареята.

Следъ общия разчетъ на хората и получаването и разпредѣлението на конетъ на 22., се приготви амуницията и окончателно се установи, кой конь за каква служба е годенъ.

Едновременно съ това, прислугата лаборира окончателно бойнитъ припаси, които поставиха въ заряднитъ кола и предницитъ, а на орждията се поставиха бойнитъ спирачи.

Имаше случаи, по заповѣдь сжиятъ день вечерята (23-и септемврий) да заминатъ въ походъ нѣкои батареи, както на пр. въ 4. артилерийски полкъ две с. с. отдѣления, по-рано отъ разписанието заминаха за границата, като се попълниха съ всичко потрѣбно отъ останалитъ батареи, което наруши правилниятъ вървежъ на мобилизацията. Всички недостигащи коне се взеха отъ останалитъ батареи (на 3-о с. с. отдѣление и отъ гауб. отдѣление), затова 3-о арт. отдѣление се попълни съ реквизиционни коне отъ Варненско, Ямболско и Бургаско, почнали да пристигатъ на 24. септемврий.

Въ 3. артилерийски полкъ трѣбваше две батареи да заминатъ съ единъ день по-рано отъ разписанието и макаръ да не достигаха 20—30 коня на батарея, заминаващитъ батареи се достѣкмиха съ взети отъ обоза коне.

За не с. с. батареи се отдѣлиха само по 5—6 коня. Много отъ запаснитъ войници бѣха изгубили мобилизационнитъ си съобщения, дето бѣ означена категорията, службата и батареята, затова въ такива случаи полковитъ командири наново ги разпредѣляха. Навсѣкжде облѣклото и снаряжението не достигахе, затова парковитъ и продоволственитъ взводове, както и запаснитъ отъ допълняващитъ батареи останаха съ собствено облѣкло, като получаваха само по една фуражка, калпакъ или шинелъ — кждето каквото имаше.

За нескорострелнитъ полкове освенъ облѣклото, недостигаха навсѣкжде платнища, телефони, царвули и раници. Въ повечето артилерийски полкове запасни войници идваха достатъчно за попълване предвиденитъ по щата, освенъ въ 1. артилерийски полкъ, въ който не достигаха по 30—40 человекъ на батарея — една частъ отъ запаснитъ не сж били пристигнали отъ странство, като градинари, затова впоследствие се попълниха батареитъ, като най-първо на скорострелнитъ се дадоха отъ не с. с. — тѣ, а тия следъ нѣколко дена по пжтя се попълниха. Въ много полкове недостигаха ездачитъ, които се замѣстиха съ запасни, служили въ конницата, но поради не обучаването имъ въ запряжка, много коне, особено първия день на похода, бѣха набити.

Подковитъ, които полковетъ имаха въ запасъ, бѣха голѣми за мѣстнитъ коне, та трѣбваше нови да се изковаватъ въ време на мобилизацията. Конетъ не пристигаха редовно, защото не всички общини имаха правилни съобщения.

Санитарниятъ и ветеринарниятъ персоналъ въ повечето полкове недостигахе за попълване по щатотетъ.

При приемането, запаснитъ войници бѣха преглеждани отъ лѣкаръ, а тамъ дето липсваше такъвъ — отъ фелдшери. Сжщото ставаше съ конетъ — отъ ветеринарниятъ персоналъ.

Въ повечето полкове сполучливо се замѣстваха липсващитъ брезенти съ чергила надъ колата.

Градоветъ, които имаха коне въ пожарната команда, предадоха ги въ съответния артилерийски полкъ; особено това помогна на 4. артилерийски полкъ въ София. Не с. с. артилерийски полкове получиха мѣстни реквизиционни коне. Ремонтни коне отъ странство пристигнаха късно. Изобщо, конетъ не бѣха втегнати и даже при преминаването въ града и при товаренето се плешеа, още повече, че и ездачитъ не бѣха опитни.

До тръгването въ походъ, прислугата не успѣ напълно да научи командитъ и нововъведенията въ уставитъ, понеже имаше запасни, служили въ пехотата, но съ течение на времето и това се углади.

Огнестрелни паркове. Изобщо, парковата батарея формира 5 взвода — по единъ за всѣко артилерийско отдѣление на с. с. и не с. с. полкъ. Разполагаше се съ по около 20 кола на взводъ за с. с. отдѣления; останалитъ 12 кола се очакваха по реквизиция. Кадъръ имаше само 1 човѣкъ на взводъ; всички войници се назначаваха отъ запаснитъ, сжщо и взводнитъ подофицери. Назначенитъ хора бѣха неслуживши или служили кратъкъ срокъ, но не въ артилерията. Конете се отдѣляха отъ реквизиционнитъ. Облѣкло за войницитъ нѣмаше, тѣ трѣгнаха съ собствено такова.

Двата взвода (4-и и 5-и) за не с. с. полкъ до цѣла седмица нѣмаха нито хора, нито коне, освенъ по единъ запасенъ подпоручикъ, или по единъ подофицеръ на взводъ. Допълняващата батарея ги попълни съ хора, които бѣха отъ излишъцитъ на батареята. Конете се даваха отъ негоднитъ за батареитъ. За тия взводове кола нѣмаше — всички реквизиранни бѣха дадени въ батареитъ и за нестроевитъ взводове на двата полка. Следъ редъ постѣпки, едва на 1. октомврий взѣха да пристигатъ коли и коне отъ разни околии. Въ началото на октомврий, последнитъ два взвода бѣха вече стѣкмени съ най-разновидни коли, слаба амуниция и безъ брезенти за покриване зарядитъ и снарядитъ; такива най-после се намѣриха отъ желѣзнопжтното ведомство или по реквизиция. На нѣкои паркови коли се приспособиха чергила.

Мирновременнитъ заведващи парковото имущество офицери бѣха назначени или за батареини командири, или за командири на дивизионния огнестреленъ паркъ. Тѣ, преди всичко, трѣбваше да се грижатъ за мобилизиране на полковетъ и за попълване усилениятъ нарядъ въ полковитъ работилници и за бойнитъ припаси. Конетъ пристигаха късно и недостатъчно, затова частъ отъ колата въ нѣкои артилерийски пол-

кове се запрегнаха съ волове. Колитѣ бѣха частъ отъ изработенитѣ въ Арсенала, частъ отъ стария общински обозъ, а останалитѣ — реквизиционни.

Пехотнитѣ паркови взводове се мобилизираха при пехотнитѣ полкове, тѣ имаха достатъчно хора, облѣкло за тѣхъ, сѣщо и коне, частъ отъ които бѣха товарни, но нѣмаха достатъчно конска сбруя.

Планинска артилерия. Въ 1. планински артилерийски полкъ облѣклото и снаряжението не бѣше достатъчно за пристигналитѣ запасни войници. Понеже времето на 18. септемврий въ Берковица бѣше дъждовно, запаснитѣ, които дойдоха наведнажъ, неможаха да заематъ до вечерята квартирнитѣ си райони, а се настаниха гжсто въ казармитѣ. Липсваха много офицери за разврѣщането на полка въ 4 отдѣления; сѣщо тѣй не достигаха подофицеритѣ и специалисти, като: мѣрачи, лаборатористи и санитаренъ персоналъ.

Конетѣ пристигаха отъ Шуменско и Разградско, безъ нуждитѣ списъци. Самаритѣ бѣха голѣми за мѣстнитѣ коне. Круповскитѣ запалки неможаха да се поставятъ съ Шнайдеровия поставачъ, та трѣбваше да се поправи.

Изобщо, имаше доста затруднения за бързото мобилизиране, което можа да се привърши едва на 13-я день и батареитѣ да трѣгнатъ въ походъ. Парковитѣ взводове твърде трудно се стѣкмиха и едва дветѣ отдѣления трѣгнаха всѣко съ парковия си взводъ, а другитѣ два паркови взвода се мобилизираха следъ заминаването на всички батареи.

Въ 2. (Дупница) и 3. (Станимжа) планински артилерийски полкове мобилизацията стана последователно. По три батареи въ двата полка се мобилизираха ускорено и заминаха съ пехотата за прикриване мобилизацията на армията, въ съответния районъ. Запаснитѣ войници се явяваха въ мирновременнитѣ батареи, дето се отбелязваше въ списъка кой за коя батарея се назначава, като се отдѣляха по младитѣ набори за с. с., а по-старитѣ за не с. с. батареи. Конетѣ се явяваха по общини; комисии бракуваха негоднитѣ, а на приетитѣ се връзваха на шийтѣ тенекени таблички, съ обозначение № по списъка. Недостигащето облѣкло се шиеше въ реквизирани шивачници, понеже планинскитѣ полкове неотдавна бѣха формирани и държаха не голѣмъ запасъ облѣкло.

Сандѣци за снарядитѣ на не с. с. орджия не достигаха, поправяха отъ ония, които имаха и нови сглобяваха отъ реквизирани дѣски. Покривки за товаритѣ се направиха отъ коженъ материалъ или отъ брезенти. Сѣщо тѣй отъ кожа се изготвиха въ сарачницата кобури за пистолетитѣ и чанти за канцеларски книжа и за санитарни потрѣби.

Тежка полска артилерия. Гаубични полски батареи имаха 4. 5. и 8. артилерийски полкове. Всѣка една отъ тия 12 см. с.с. батареи се разви въ гаубично отдѣление отъ три

четириорждейни батареи. Сѣщитѣ мобилизираха въ 4. и 5. артилерийски полкове и по две не с.с. гаубични 6 орждейни батареи въ по едно отдѣление съ парковъ взводъ, а 8. артилерийски полкъ — една не с.с. гаубична батарея, която впоследствие придадоха на отдѣлението мобилизирано въ 4. артилерийски полкъ.

Гаубичнитѣ с.с. отдѣления получиха №№: онова на 4. артилерийски полкъ № 1. въ 8. артил. полкъ № 2 и въ 5. артилер. полкъ № 3. Офицери недостигаха за тия батареи, затова фелдфебели, назначени отъ мирновременнитѣ гаубични батареи, мобилизираха нѣкои отъ тѣхъ. Мирновременнитѣ батареи бѣха отдѣлили за не с.с. гаубични батареи само по двама подофицери. Запаснитѣ войници бѣха отъ служилитѣ въ крепостната артилерия или въ конницата — стари набори.

Облѣкло имаха само войницитѣ отъ кадѣра, запаснитѣ получиха нѣкои фуражки, други куртка или шинелъ; всичко недостигаеше. Едва следъ попѣлване полскитѣ батареи съ коне, дойдоха такива за гаубичнитѣ батареи, за първо гаубично отдѣление — следъ пристигането му въ Търново-Сейменъ, а не с.с. батареи получиха волове едва при Одринъ. По-лесно сравнително се снабди съ коне въ Шуменъ 3-о с.с. гаубично отдѣление. Нескорострелното отдѣление тамъ закъсня и се мобилизира съ дребни мѣстни коне, сѣщо отъ Шуменъ, отгдето презъ Преславъ премина Балкана, тамъ се почувствува слабостта на конетѣ. Това, последното отдѣление се забави съ мобилизацията и неможа да достигне III-а отдѣлна армия, за да вземе участие въ голѣмитѣ боеве презъ октомврий.

Крепостна артилерия. Едната крепостно-обсадна група мобилизира щабъ на леко отдѣление и батареитѣ въ него съ по малка тежестъ, именно въ Софийския и Шуменския крепостни баталиони по 3 гаубични 15 см. батареи съ парковъ взводъ и по три 12 см. Д/28 батареи по 4 орджия съ парковъ взводъ, а другата група мобилизира щабъ на тежко отдѣление съ по три 15 см. Д/30 и по две 12 см. Д/30 батареи съ съответнитѣ паркови взводове. Сѣщитѣ две мирновременни групи мобилизираха останалата материална частъ, именно 7.5 см. не с.с. батареи и куполнитѣ 57 м.м. взводове. Видинскитѣ крепостенъ батальонъ мобилизира 3 отдѣления съ щабове и и всѣко по две 24 фн. батареи и по 4 батареи съ 9 фн. орджия; сѣщо тѣй 4 взвода съ 57 м.м. куполни орджия, една 6 дм. мортирна батарея и нѣколко стари картечници 10 и 6 цевни. Едното му отдѣление се мобилизира въ Бѣлоградчикъ, гдето квартироваше едната крепостно-обсадна група, а другата мобилизира поддѣленията на дветѣ отдѣления въ Видинъ, отъ кждето всички трѣгнаха по назначението си.

Шуменскитѣ батальонъ бѣше мобилизиранъ по съставъ и материална частъ както Софийския безъ 12 см. Д/25 батареи, каквито 6 орджия имаше само въ последния батальонъ.

Крепостните батальони мобилизираха парковите взводове на групите от еднороден калибър в една обща паркова батарея, а продоволствени взводове отделно за всяко крепостно обсадно отделение. Формира се и по една допълняваща батарея в всякой батальон, която остана на постоянното място-квартиране.

За мобилизиране на батальоните беше даден срок 10 дена. Най-напред и с по-млади набори се мобилизираха по-леките крепостно-обсадни батареи, а после по-тежките.

За запасните войници облеклото не достигна; даде им се по една фуражка, а повечето останаха с собственото си облекло; някои получиха по един шинел; по-късно прислугата се снабди с военна униформа, а коларите останаха до края на войната с собственото си облекло. Батареите от Шуменския крепостен батальон се попълниха с волове и пжуваха през Балкана с тях, а в Софийския само едното обсадно отделение (лекото) се попълни изцяло с волове, с които тръгна с трена за Ямбол, а тежкото отделение тръгна в влак с малка част добитък и такъв допълнително получи реквизиран в Търново-сейменския укрепен пункт.

Местни артилерийски учреждения. Артилерийската инспекция при мобилизацията остави заместници на известни длъжности в Военното Министерство, а титулярните мирно-временни началници заеха длъжности при Щаба на Действащата армия или в артилерийските части, както е показано в списъка на офицерите в артилерия през Балканската война 1912 год.

За началник на артилерията в Щаба на Действащата армия бѣ назначен до тогавашния инспектор генерал-майор Ценов, а за негов заместник в Военното министерство бѣ повикан от запаса генерал-майор Балабанов. Началникът на планинската артилерия полковник Тангилов бѣ назначен за началник на артилерията в III. отделна армия, началникът на крепостната артилерия полковник Загорски — за н-к на обсадната артилерия в II. армия, за началник на артилерията в I армия — полковник Перниклийски — до тогаваш командир на 4. артилерийски полк, а него замести началникът на строево-домакинското отделение в инспекцията, полковн. В. Вазов. Инспекторът на въоръжение то, полковник Кушев бѣ назначен, в началото, за началник на артилерията в II., а после на IV. армия. Техническото отделение остана в Инспекцията, а другите длъжности се заеха според щабовите за военно време, както в Щаба на Действащата армия, в щабовите на отделните армии, тъй и в Артилерийската инспекция при Военното министерство.

На 15. октомври с. г. бѣха свикани новобранците от набора 1912 година. Според заповѣдта по артилерията*)

*) Зап. № 46 от 12. X. 1912 год.

в тоя ден се почна обучението им в „допълняващите батареи“ на артилерийските части, които бѣха местни военни учреждения. Срок за подготовката по единичното обучение се даде 2 месеца, от 15. октомври до 15. декември с. г. вследствие на което се организира съкратен ред за подготовката, при съобразяване с инструкцията на младите войници, съответно в полската, планинската и крепостната артилерия. Целта бѣше да се изкарат дисциплинирани войници, затова се обръщаше внимание на нравственото възпитание и на гарнизонната служба. Войниците се запознаха с материалната част, която бѣше на лице, с учебните бойни припаси и с действие при орждията, при какъвто калибър и система бѣха останали в допълняващите батареи.

Арсеналъ. Въ управлението на Софийския артилерийски арсеналъ стана промѣна: началникът му подполковник Шойлеков получи назначение в Търново-Сейменския укрепен пункт, а полковник Бѣлов от артилерийската инспекция, който непрекъснато 14 години бѣше началник на Арсенала, получи веднага при мобилизацията старата си длъжност. Другият технически персонал си запази длъжностите, дойдоха и няколко техници от запаса. Работниците бѣха усилены с назначените от запаса служили по-рано в арсенала като специалисти, така щото достигна се постепенно в патронното отделение максималното производство — около 200 хиляди патронни елементи в денонощие и в снаряжателното — сглобяване до 1 милион патрони в денонощие. Другите отделения усилиха дейността си, защото в първите дни трѣбваше да се поправи всичката налична в арсенала материална част и се изпрати по артилерийските части, изработиха се нови комплекти амуниции за попълване недостига, както за полската, тъй и за планинската артилерия. Особено се усили производството на обозни и други коли, ошиновката на колелата, правене сабли и разни части от войнишкото и конско снаряжение. Това максимално производство се постигна, като се попълни арсенала с работници за две пълни смѣни.

В 1912 г. в арсеналната рота и в другите подѣления на арсенала, военнослужащи имаше всичко: 8 фелдфебели, 5 старши, 1 младши подофицери, 7 ефрейтори, 72 редници и 27 ученици-доброволци (за 4 годишна служба); освен това в арсенала служеха 18 техници (артилерийски и оржжейни), механици, инструменталчици и машинисти, 1 книговодител, 1 чертежник, 1 магазинер и 2 младши майстори. Числото на волнонаемните работници бѣше промѣнливо — според наряда на работата в разните работилници.

Според общият мобилизационен план, Арсеналът трѣбваше да формира две подвижни армейски работилници, обаче в време на мобилизацията се стѣкми само една такава, която почна да се мобилизира на 10. септември и на 11.

октомври бѣ готова въ съставъ: 1 офицеръ, 2 чиновници и 88 войници. Въ сѣщия день тая подвижна работилница замина за Ст. Загора, по-късно бѣ пренесена въ Лозенградъ.

Щатъ за работилницата въ Лозенградъ бѣ определенъ така: заведващъ — капитанъ, единъ артилерийски техникъ, двама техници-оръжейници, единъ младши офицеръ и необходимитѣ писари и ординарци. Въ занаятчийската команда на работилницата: 2 стругари, 25 слесари, 24 оръжейници, 15 ковачи и налбанти, 15 дърводѣлци, 7 сараши, 2 бояджии, 5 те-некеджии и бакърджии, 10 лаборатористи и 51 обозни войници. Въ оръжейната команда: 1 старши-подофицеръ, 3 младши-подофицери и 150 редници. Въ артилерийската команда: 3 старши, 3 младши-подофицери и 154 редници.

Работилницитѣ имаха назначение да поправятъ материалната частъ и обоза на действащата армия, — за онова, което не искаше голѣма арсенална поправка. Вадене задрѣстени снаряди отъ канала на оръжията, шлифоване и обтягане прѣстени на оръжия развалени отъ стрелбата и др. подобни технически работи, които въ батареитѣ не могатъ да се извършатъ. Най-после, привеждане въ редъ взети трофеи: оръжия, пушки и други части отъ вжоръжението.

Едва на 7-и ноември се приготви втора армейска подвижна работилница въ съставъ: 2 техници, 43 долни чиновци, 36 биволи, 1 конь и 14 кола, и въ сѣщия день тя се отправи за Търново-Сейменъ, а презъ мартъ 1913 г. — въ Одринъ.

Огнестрелни складове. Споредъ „Наставлението за устройството тила на армията“, относително снабдяването ѝ съ бойни припаси, Артилерийската инспекция бѣше изработила подробенъ планъ за разходнитѣ, базиснитѣ и други огнестрелни складове, които съ обявяване мобилизацията трѣбваше да се формиратъ отъ мирновременнитѣ Софийски и Шуменски огнестрелни складове. Мѣстоназначението на тия новоформирани складове бѣ посочено отъ Шаба на армията, който указа и числото на пушкитѣ и оръжията, които трѣбва да питае всѣки отъ тия складове. Даде се отъ Шаба на армията и разписание за превоза на бойнитѣ припаси по желѣзницата за разнитѣ пунктове, гдето трѣбваше да се разположатъ съответнитѣ складове.*)

До началницитѣ на мирновременнитѣ огнестрелни складове бѣше предписано отъ Артилерийската инспекция колко и каква категория складове ще формиратъ и попълнятъ съ бойни припаси при мобилизацията. Тѣ попълниха съ личенъ и

*) Всичко подробно бѣше разработено въ мобилизационната папка на Артилерийската инспекция. За да не стане закъснение въ превоза на голѣмитѣ тяжести бойни припаси за временитѣ огнестрелни складове, презъ време на Шуменскитѣ маневри се отпуснаха тайно тренове или вагони за превозване до базата въ тила на армийтѣ.

конски съставъ както и съ обозни кола тия разходни, междинни и базисни огнестрелни складове. Отъ Софийския и Шуменския складове тѣй сѣщо се попълниха съ бойни припаси укрепенитѣ пунктове, съ особени транспорти.

Мѣстата на складовѣтѣ и укрепенитѣ пунктове, както и маршрута за превозването на бойнитѣ припаси, бѣха указани въ отдѣленъ запечатанъ пликъ, който началницитѣ на двата огнестрелни склада отвориха само при обявяване мобилизацията на 17. септември. За мѣстото имъ — вж. схемата.

За всѣка група бойни припаси бѣше приготвенъ нужниятъ опаковаченъ материалъ и всички подготвителни работи, за да стане веднага снаряжаването, укорпката и изпращането по назначение бойнитѣ припаси. Патронитѣ за с.с. оръжия се превозваха безъ запалки и капсулни витла, които се завитляха въ разходнитѣ огнестрелни складове.

Всичкиятъ личенъ съставъ за складовѣтѣ на 18. септември почна да се явява въ Софийския и Шуменския огнестрелни складове, които развърнаха показанитѣ въ схемата складове, споредъ щатовѣтѣ.

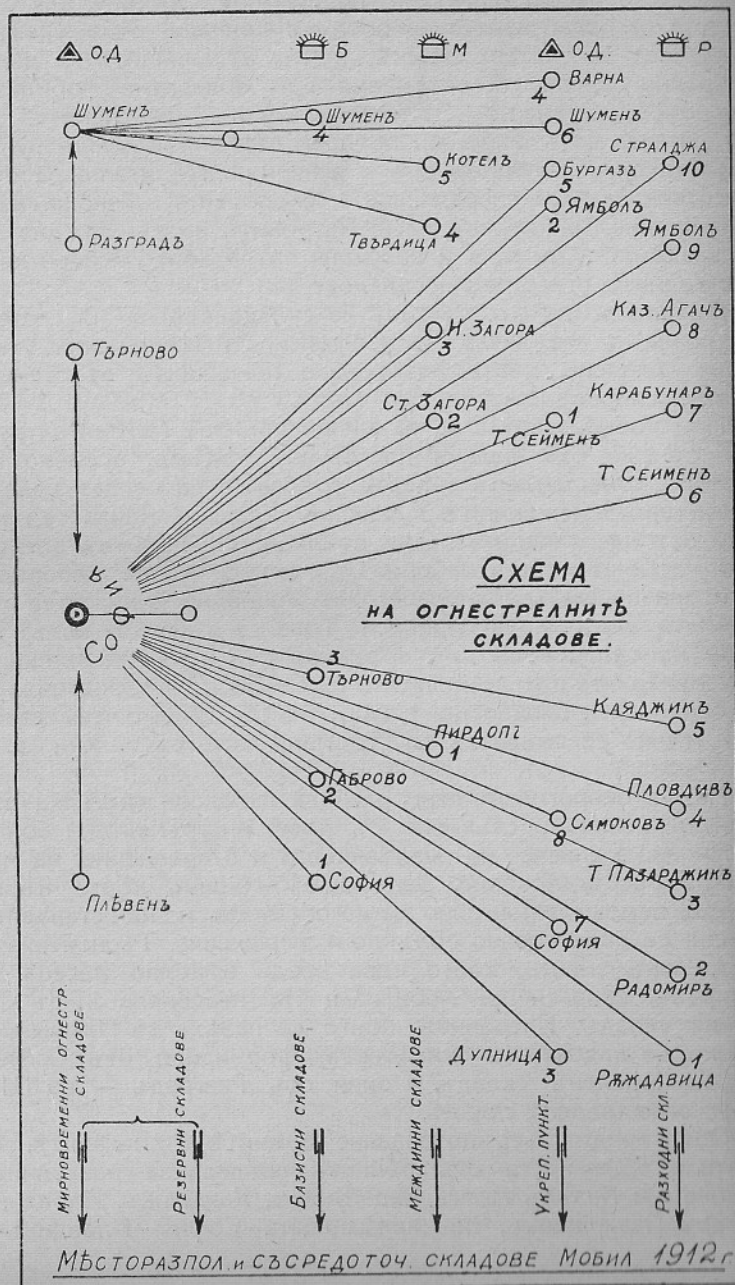
При мобилизацията на складовѣтѣ имаше голѣми затруднения, понеже отъ малкия постояненъ кадъръ, особено въ Софийския огнестреленъ складъ, трѣбваше да се развърнатъ 10 разходни, 3 междинни и 3 базисни складове. Явиха се тамъ повече отъ две хиляди запасни войници, служили въ всевъзможни части отъ стари набори. Съ тѣхъ се почна лаборирането и опаковката (амбалирането) на грамадни количества отъ всѣкаквъ видъ бойни припаси. Това се вършеше както въ района на складовѣтѣ при арсенала, тѣй и въ хранилищата при Семинарията и Драгалевското шосе. Въ Шуменския складъ всичко се извършваше на Илчовъ-байръ, отдето тяжеститѣ много мжно се смѣкваха по стрѣмния пѣтъ съ волски кола къмъ гарата.

На 5-я оперативенъ день, разнитѣ складове трѣгнаха отъ Софийския складъ, стѣкмени съ хора, инструменти и бойни припаси за товарене на желѣзницата и отправление на мѣстото за съсрѣдоточение. Запаснитѣ войници, които първи трѣгнаха, неможаха напълно да се облѣкатъ, но на останалитѣ по-късно се даде военно облѣкло и снаряжение. Търновскитѣ огнестреленъ складъ, който едва преди нѣколко месеца бѣ формиранъ, изпрати при мобилизацията персонала си въ Софийския складъ. Патронитѣ, които се пазѣха въ Плѣвенъ и Търново, се дадоха въ складовѣтѣ, формирани отъ Софийския огнестреленъ складъ, а ония отъ Разградъ — на Шуменския огнестреленъ складъ.

Още преди съсрѣдоточаване армийтѣ и дивизийтѣ, се изпратиха една частъ отъ бойнитѣ припаси за разходнитѣ складове въ: Казлъ Агачъ, Карабунаръ, Каяджикъ, Пловдивъ и Татаръ Пазарджикъ, по желѣзницата София—Пловдивъ—

СХЕМА

за мѣсторазположението на огнестрелнитѣ складове при мобилизацията и съсредоточението въ 1912 г.

СВЕДЕНИЕ за бойните припаси, които имаха разнитѣ огнестрелни складове при мобилизацията и съсрѣ-
доточението въ 1912 г.

№	Категория на склада	Манлихеръ	Карабини	Берданки	Патрони за картечици	Снаряди (патрони) за с.с. орджия	Снаряди и снаряди за не с.с. орджия
1	Въ <i>разходниятъ складове</i> всѣки складъ ще доволствува опредѣлено число пушки и орджия . . . . . За всѣка пушка патрони . . . . . За всѣко орджие бойни припаси . . . . . Въ <i>мджиджинитъ складове</i> за пушки За орджия . . . . . За всѣка пушка патрони . . . . . За всѣко орджие бойни припаси . . . . . Въ <i>базиснитъ складове</i> за пушки За орджия . . . . . На всѣка пушка патрони . . . . . На всѣко орджие бойни припаси . . . . . Въ <i>Укрепенитъ пунктове</i> за пушки и орджия	20—40,000 100 — 16—40,000 — 150 — 40—50,000 — 300 — —	до 2,000 50 — 2—5,000 — 50 — Отъ 2—4,000 — 100 —	2—3,000 100 — 1100—5,000 — 100 — 2—7,000 — 200 — Отъ 3—6,000	За 40 карт. 3,000 — Отъ 16—40 хилйади — 4,000 — 56—80,000 — 4,000 —	За 30—72 ор. — 100 Отъ 36—72 — 150 — 72—96 — 200 1,500 за 12 с.с. кудолни 57 м.м. ор.	За 36 пол. 18 план. и 12 гаубици — 50 Отъ 36—72 — 100 — 72—108 — 100 Отъ 100—300
2							
3							
4							

Въ резервниятъ складове останаха всички неизпратени бойни припаси и новопристигащитъ патрони и снаряди отъ Арсенала и отъ странство -- за полъване базиснитъ складове.

Ямболъ. А следъ съсрѣдоточението се превозваха бойнитѣ припаси за останалитѣ складове по желѣзницата София—Габрово и отъ тамъ съ транспорти до Тулово, отъ дето пакъ по желѣзницата — до пунктоветѣ на складоветѣ.

Глава 3.

СЪСРѢДОТОЧЕНИЕ въ 1912 г.

Разпредѣляне артилерията въ армиитѣ. Освенъ полската артилерия, която още отъ мирно време органически принадлежеше къмъ пехотнитѣ дивизии, разпредѣлянето на останалата артилерия, въ отдѣлнитѣ армии: планинска, тежко-полска и крепостно обсадна, по плана за мобилизацията и за водене войната, не бѣше мотивирано.

Споредъ оперативния планъ на българскитѣ армии се възлагаха следнитѣ задачи: II. армия да заслонява укрепления градъ Одринъ; I. армия да се ангажира по-рано, за да уясни обстановката; III. армия да нанесе удара къмъ Лозенградъ; конната дивизия да прикрива останалата въ отстъпъ III. армия и да разузнава предъ фронта на I. и III. армии.

Пехотнитѣ дивизии, които влизаха въ състава на тритѣ армии, имаха своята полска артилерия. II. армия имаше въ състава си 8. и 9. артилерийски с. с. полкове — входящи въ 8 а и 9 а п. дивизии: 72 с. с. полски орджия и 102 полски не с. с. орджия, къмъ нея бѣ придадена тежка полска артилерия отъ 12 с. с. и 18 не с. с. 12 см. гаубици, частъ отъ които поради закъсняване въ мобилизацията пристигнаха на мѣстоназначението си следъ преминаване границата.

I. армия имаше само полската артилерия на 1-а, 3-а и 10-а дивизии, всичко 60 с. с. и 108 не с. с. полски орджия.

III. армия имаше полската артилерия на входящитѣ въ състава ѝ 4-а, 5 а и 6-а дивизии, всичко 106 с. с. и 72 не с. с. полски орджия. Къмъ тази армия бѣ придадено едно гаубично 12 см. с. с. отдѣление (12 гаубици), а следъ боеветѣ при Лозенградъ влѣзоха въ състава на армията едно планинско с. с. отдѣление (12 орджия) и едно планинско не с. с. отдѣление (18 орджия).

По голѣмата частъ планинска артилерия — останалитѣ 8 с. с. и 2 не с. с. отдѣления — бѣ разпредѣлена въ отрядитѣ действащи презъ Родопитѣ и въ 7-а дивизия — въ Македония, заедно съ полската артилерия съответно на 2-а и 7-а пехотни дивизии.

На кавалерийската дивизия не бѣ придадена артилерия.

Единъ строго опредѣленъ планъ за разпредѣляне артилерията*), споредъ задачитѣ на армиитѣ нѣмаше. Затова крепо-

*) Подробно разпредѣление на артилерията има показано въ библиотеката на в. историч. комисия отъ А. А. „История на българската артилерия“.

стно обсадната артилерия — мобилизирана бавно въ крепостнитѣ батальони — следъ съсрѣдоточението на армиитѣ, бѣ разпредѣлена между укрепенитѣ пунктове: Търново-Сейменъ, Ямболъ, Бургасъ, Варна, Шуменъ, Дупница и София. Едва въ срѣдата на октомврий, Шуменскиятъ и Софийскиятъ крепостни батальони се придадоха къмъ II. армия и то съ цель да съдействуватъ при отбрана на войскитѣ отъ обложението. Въ плана на главното командване не е имало идея за атакуване Одринската крепостъ отъ II. армия, въ началото на войната. Тази армия трѣбваше да настѣпва срещу Одринската крепостъ, само съ цель да състави обсервационенъ корпусъ около този укрепенъ пунктъ. Затова не бѣ предвидено бързо мобилизиране крепостно-обсадната артилерия и придаването ѝ въ състава на сѣщата армия, още при съсрѣдоточаването ѝ къмъ границата.

За рационалното разпредѣляне планинската и тежко-полската артилерия между армиитѣ и придаване полска артилерия къмъ конната дивизия не бѣ съставенъ предварителенъ планъ — съобразно свойствата на тия видове артилерии и назначението на армиитѣ, отрядитѣ и при конницата. За такова разпредѣляне на артилерията нѣма подробности въ мобилизационната записка, нито въ плановетѣ за войната се срещатъ нѣкакви мотиви, за онова, което е мислено да се прави съ употреблението въ войната разнитѣ родове артилерия. За превоза по желѣзницитѣ въ мобилизационния планъ бѣ казано, че готовността на полскитѣ и планинскитѣ артилерийски части трѣбва да бѣде на 7-ия оперативенъ день, крепостната артилерия на 11-ия, артилерийския обсаденъ паркъ — на 16-ия оперативни дни.

Отъ придаването на по-голѣмата частъ планинска артилерия въ Родопския и Хасковския отряди се вижда, че планинската мѣстностъ въ района на тѣхнитѣ действия е предизвикала това назначение. Действието на III. армия презъ Сакаръ планина е наложило придаването къмъ нея две планински артилерийски отдѣления, но бѣха назначени отдѣления отъ 1. планински артилерийски полкъ, квартируващъ въ Берковица, отдалеченъ отъ желѣзопѣжната линия и бавно мобилизиранъ. Затова планинскитѣ батареи не успѣха да се присѣдинятъ къмъ тази армия при съсрѣдоточаването ѝ, и неможаха да взематъ участие въ първитѣ боеве.

Отъ тежко-полската артилерия едно гаубично 12 см. с. с. отдѣление трѣгна сѣщо съ закъснение за съсрѣдоточаване съ частитѣ отъ III. армия. Закъсня и гаубичното отдѣление, мобилизирано при 4. артилерийски полкъ (София), защото конетѣ му бѣха взети за полскитѣ батареи и то не можа своевременно да влѣзе въ състава на II. армия.

Преувеличаването силата на Одринската крепостъ не даде размахъ на идеята да се атакува тя съ открита сила още въ началото на военнитѣ действия, като се придадатъ всички кре-

постно-обсадни и тежки батареи към II. армия, своевременно мобилизирани и съсредоточени; този пропускъ затъгна съ нѣколко месеца войната срещу Турция. Българският обсаденъ артилерийски паркъ, макаръ не снабденъ по количество и качество съ материална частъ, споредъ последната дума на артилерийската техника, бѣше добре подготвенъ за действия и стрелба въ мирно време и щѣше да помогне ефикасно за една атака по ускорения способъ на фонъ Зауеръ, което той действително извърши при атаката презъ мартъ 1913 год.

Превозване по желѣзницитѣ. За пѣтуване до мѣстосъсредоточението, артилерията имаше разписание за превозване по желѣзницитѣ, което се извършваша споредъ „Наставлението за превозване войски по желѣзницитѣ въ мирно и военно време“, изд. 1908 год и „Таблицитѣ за съставяне на военнитѣ влакове въ военно време“, изд. 1907 год. Отъ Щаба на действащата армия бѣха дадени графици за превозване частитѣ по желѣзницитѣ.

Съ заповѣдь по частъта бѣ обявено разписание за превозване батареитѣ и другитѣ подѣления. Разпредѣлението на ешалонитѣ по вагонитѣ ставаше така:

1. *Хора.* Офицеритѣ се превозваха въ класни вагони ВС. Подофицеритѣ и редницитѣ — въ вагони III кл., въ закрити товарни вагони, а въ краенъ случай войници се превозваха и въ открити вагони. Офицерскитѣ ординарци, караула и затворенитѣ се помѣстваха въ близкитѣ до офицеритѣ вагони. Числото на офицеритѣ и войницитѣ, които се помѣстваха въ всѣки вагонъ, бѣ написано съ кредна на всѣки вагонъ; често, обаче, ставаше нужда това число да се увеличава и войницитѣ се качваха и надъ покрива на вагонитѣ, безъ смѣтка.

2. *Додитѣкъ.* Конетѣ и воловетѣ се натоварваха въ закрити товарни вагони, а при недостигъ на такава — въ открити вагони (Д и Н) съ високи бортове. При това, ездитнитѣ коне биваха заседлавани или не — споредъ нуждата, сжщо тѣй и впрегателнитѣ коне — съ хомутитѣ или безъ тѣхъ. Товарнитѣ коне — безъ товаритѣ, които се размѣстваха при конетѣ или подъ колата, а планинската материална частъ — въ специални товарни вагони. Фуражътъ, въ количество необходимъ за презъ време на превозването, се размѣстваше въ вагонитѣ при добитѣка, за който бѣ предназначенъ. Овесътъ — въ човали, а сѣното и сламата — на снопове. Обикновено седлата и самаритѣ снети се нареждаха въ вагонитѣ при конетѣ. Числото на конетѣ, воловетѣ и мулетата, помѣстени въ всѣки вагонъ, бѣ написано съ кредна на самия вагонъ (отъ 6—8) при крайна нужда то се увеличаваше.

3. *Орждия и кола.* Орждията съ предницитѣ и заряднитѣ кола се превозваха на открити вагони — платформи (M₁₈ или M₁₀), обознитѣ и други кола сжщо въ такива, а при краенъ случай — въ товарни закрити вагони. Коннитѣ кола — сгло-

бени и напълно стѣкмени за пѣтъ, волскитѣ — разглобени по колесари. Товарътъ на волскитѣ кола се размѣстваше споредъ възможността, или на сжщитѣ платформи, дето сж колата, или пѣкъ въ отдѣлни вагони. Понѣкога, за да се спести мѣсто и коннитѣ се разглобяха и се товарѣха въ два етажа.

Нареждания за товаренето и превозването. Още въ мирно време бѣха взети мѣрки за упражнение хората и конетѣ за товарене въ вагони. Въ самия дворъ на нѣкои артилерийски казарми бѣ направенъ единъ дървенъ вагонъ съ рампа, дето сегизъ-тогисъ се завеждаха конетѣ за вкарването имъ въ вагона, за да се навикнатъ както тѣ, тѣй и ездачитѣ въ товаренето.

При мобилизацията, въ всѣка частъ съ заповѣдь бѣ назначенъ „заведващъ превозването“ офицеръ, такъвъ, който разбираше тая служба, той влизаше въ сношение съ коменданта (началника) на станцията, комуто даваше сведение съ точни цифри за състава и числото на ешалонитѣ (хора, добитѣкъ, орждия и коли). Комендантътъ даваше указания за мѣстата на товарене ешалонитѣ и началото на товаренето и свършването на всѣки ешалонъ. Сжщо тѣй, заведващиятъ превозването вземаше сведения за необходимитѣ подвижни рампи, подвижни мостчета, дървени клинове, гвоздеи, чукове, вжжя и пр. и какви особени приспособления частъта трѣбваше да вземе, за да се осигури навременното натоварване. Тия сведения заведващиятъ превозването докладваше на командираси, който даваше своитѣ указания за изпълнение товаренето и мѣрките за разтоварването. За това се отдаваше съответна заповѣдь по частъта, въ която освенъ горнитѣ сведения се даваха указания за прехранването и водопоя презъ време на движението, мѣрки за освѣтяване вагонитѣ и се означаваше ешалона, съ който ще пѣтува началникътъ на частъта. Превозваната частъ се снабдяваше съ слама за постилка на добитѣка, като се пресмѣташе по 2 клг. на глава, за приготвяне снопчета, които предпазватъ седлата отъ удари и смачкване, за постилка подоветѣ на товарнитѣ вагони, особено при студено време. За всѣки ешалонъ се назначаваше началникъ, който поставя караулъ за пазене реда при товаренето, въ време на движението, при спиранията и при разтоварването ешалона. Караулътъ поставяше часови въ товарнитѣ и разтоварни станции и се товарѣше последенъ.

Въ всѣки ешалонъ се поставяше дежуренъ и неговъ помощникъ, единъ дежуренъ сигналистъ, по двама дневални въ вагонитѣ, натоварени съ хора и коне и по четирма въ вагонитѣ — съ орждия и кола. При спиранията изъ пѣтя, дневалнитѣ на поста стояха до отворената врата на вагона, за пазене реда и вещитѣ.

Ешалонътъ, който се товари, отиваше на гарата два часа преди опредѣленото за трѣгване на влака време и си чакаше

реда за товаренето. Често се случваше, че ешалонитъ се заварваха на гарата или чакаха дълго време натоварени, защото графика за движението не можеше да се приложи въ точностъ.

Товарене. Батарейнитъ и други групи кола, които се товарѣха на една рампа, подъ командата на началницитъ си отъ работни команди, се откарваха съ процепнитъ коне срещу рампата или вагонитъ и се нареждаха споредъ мѣстнитъ условия за натоварване. Разпрегнатитъ коне и волове се отвеждаха при своитъ групи. На вагона, на който се товарѣха орждия или кола, се снемаше борта, или се отваряше вратата откъмъ рампата. На всѣко колело се хващаха по двама работника и на процепа — единъ. Други двама работника държаха по единъ клинъ или греда, съ който заклинваха колелата, за да не се връща колата назадъ. Колата се подтикваха съ задния ходъ напредъ съ ржце, а дето рампата не позволяваше се издърпваха съ вжжета, които се теглѣха отъ войници, качени на вагона. Орждията и заряднитъ кола се товарѣха откачени. Волскитъ кола, преди да се качатъ на вагонитъ, се освобождаваха отъ товара си и се разглобяваха по колесари, тогава колата се натоварваха отдѣлно, а снарядитъ — въ сандъци, които возѣха — на отдѣлни вагони, но когато вида на другъ товаръ позволяваше, той се товарѣше въ сжщия вагонъ съ колата си. На конскитъ коли, следъ натоварването, се снемаха процепитъ и се слагаха до тѣхъ. При натоварване колитъ и другитъ тяжести се обръщаше особено внимание, щото тѣ да бждатъ здраво закрепени и да не мърдатъ при движението на влака, затова колелата се завързваха едно за друго, а подъ орждейнитъ се заковаха на пода на вагона дървени клинове или греди.

Тамъ, дето постоянната рампа бѣше малка и отъ нея не можеше да се товари повече отъ единъ вагонъ, или дето имаше само подвижни рампи, за да се ускори товаренето на колата, вагонитъ, назначени за коли, се раздѣляха на групи; вагонитъ въ всѣка група се свързваха на кжситъ си страни чрезъ отваряне кжситъ имъ бортове, или пѣкъ съ подвижни мостчета и рампички. Рампата се поставяше на единъ отъ вагонитъ на групата, дето бѣ най сгодно и вагонитъ се товарѣха последователно, като се почваше отъ крайнитъ. Следъ натоварване орждията и колитъ, свободното мѣсто на пода на вагона и между колелетата се използваше за размѣстване разни тяжести. Възпламенителнитъ вещества (заряди, запалки и пр.) се товарѣха въ закрити вагони, или биваха покривани отгоре съ брезенти и човали.

Ездитнитъ и товарни коне се разседлаваха, седлата и самаритъ се слагаха отзадъ, за товарене следъ конетъ, които оставаха заюздани, ако разстоянието за превозването не бѣ голямо. Впрегатнитъ коне нѣкжде оставаха съ хамутитъ си, а на повечето части тѣ се снемаха въ време на движението и се поставяха, когато наближи станцията на разтоварването.

Въ вагонитъ се приготвяха мѣста за връзване добитѣка, напрѣчни вжжета, пѣрти или халки. Вратитъ и прозорчетата на противоположната, на рампата страна, на вагона се затваряха и тамъ презъ нощта се окачваше запаленъ фенеръ. По пода на вагона и на летящото мостче (сѣдиняващо вагона съ рампата) се настилаше слама, а по рампата и мостчето се насипваше малко пѣськъ или прѣстъ. Отъ страни на мостчето войници наблюдаваха, щото добитѣка да не стѣпи на праздно. Ездачитъ вървѣха безъ да гледатъ добитѣка, като държеха за юздитъ или оглавника, близо до устата; при влизане въ вагона навеждаха му главата, за да не се удари. Щомъ добитѣкътъ влѣзе въ вагона, водачътъ го възвива и прилепя до стената откъмъ рампата, съ главата къмъ срѣдата на вагона. Когато половината вагонъ се изпълни, добитѣкътъ се връзва нажсо за напрѣчния прѣтъ, вжже или халки; по сжщия начинъ се натоварва следъ това и другата половина на вагона. Въ последния се внасяха: овеса, торбитъ на конетъ, нуждното количество сѣно и слама и платнянитъ кофи пълни съ вода. Седлата (самаритъ) се нареждаха въ двареда на празното мѣсто; тѣ се поставяха върху сѣното, сламата или овеса. Отваряха следъ това прозорчетата, а се затваряше вратата на вагона. Юздитъ се снемаха следъ тръгването на влака, когато се успокои добитѣкътъ, което лесно ставаше, щомъ му се дадѣше малко фуражъ.

Следъ натоварване орждията, колитъ и конетъ или воловетъ, войницитъ се построяваха за качване въ вагонитъ. Освенъ въ класнитъ вагони, които не достигаха, войницитъ сѣдаха на пода на товарнитъ вагони. Раницитъ си разкопчваха и ги оставяха задъ гърбоветъ си. Ония, които имаха пушки, държаха ги между краката си; прозорчетата на вагонитъ се отваряха. Дневалнитъ въ вагонитъ съ орждия, кола и добитѣкъ се разполагаха, както имъ е по-удобно, като оставаше по единъ на постъ за наблюдение порядѣка въ вагона. Тѣ се научаваха на станцията, какъ се отварятъ и затварятъ вратитъ и прозорцитъ.

За освѣтляване вагонитъ се употребяваха фенери съ свѣщи. Въ товарнитъ вагони имше кофи, пълни съ вода и по единъ вълненъ парцалъ, натопенъ въ кофата, готовъ за гасене случаенъ пожаръ. Преди тръгването на влака, всички началстващи лица преглеждаха готовността на вагонитъ и реда въ тѣхъ. Сжщитъ следѣха за реда и дисциплината въ време на движението. На станцитъ съ продължително спиране, не по-малко отъ единъ часъ, началницитъ слизаха и се даваха сигналъ за слизание, наблюдаваше се реда, за да не се пречи на желѣзопѣтния персоналъ и при чешмитъ, кладенцитъ и кръчмитъ, при които се поставяше подофицеръ, за да бди. Сигналътъ „по караулитъ“ служеше за знакъ на качване въ

вагонитѣ. Дежурнитѣ презъ това време смѣняха дневалнитѣ и преглеждаха товарнитѣ вагони. На предвиденитѣ за водопой станции, устройваше се верига отъ чешмитѣ или кацитѣ до вагонитѣ; хората си подаваха отъ ржка на ржка пълнитѣ, както и празнитѣ кофи.

Повечето батареи и други подѣления, преди товаренето войницитѣ, се нахранваха съ топла храна и си напълваха матаритѣ съ вода, а добитѣкѣтъ се напояваше. Презъ време на движението всички имаха суха храна. Една станция преди разтоварването се предупреждаваха хората да се приготвятъ, а дневалнитѣ да заюздатъ конетѣ и поставятъ хамутитѣ, на които сж снети. Слизането на хората ставаше по реда на качването и се построяваха. Назначенитѣ за разтоварване хора подъ командата на старши пристѣпваха къмъ тази работа. Поставяха се подвижни рампи, стоварваха се товаритѣ; добитѣкѣтъ, конетѣ и колата се извеждаха по обратния на товаренето редъ, орждията, предницитѣ и раклитѣ винаги се разтоварваха съ вжжета, клинове и греди. Взетитѣ отъ станциитѣ предмети следъ това се предаваха на персонала имъ отъ дежурнитѣ, които съ началника на влака обикаляха изпразденитѣ вагони, за да прегледатъ нѣщо да не е забравено.

Батареитѣ и другитѣ подѣления се стѣкмяваха на съответно мѣсто за по-нататъшно движение по пжтищата, назначени за съсрѣдоточение на по-голѣмитѣ войскови единици, въ състава на които влизаха.

Число на вагонитѣ за превозване на артилерията.)*
За единъ щабъ на артилерийски полкъ, състоящъ отъ 7 офицери, 16 подофицери, и ординарци, 8 редници, 26 коня и 6 кола, всичко на тежестъ около 20 тона, споредъ упоменатитѣ „таблици“, нуждни бѣха: 1 вагонъ В С за хората, 4 вагона F — за конетѣ, две платформи (една M_{15} и една M_{10}) и единъ вагонъ Д, или всичко 8 вагони съ тара 80 тона, или обща тежестъ заедно съ тарата 100 тона. Тамъ, дето съ щаба на полка се товарѣше и щаба на едно артилерийско отдѣление, тоя товаръ се увеличаваше повече отъ двойно, така щото нуженъ бѣ единъ влакъ отъ 26 вагона.

Натоварването една с. с. батарея, състояща се отъ 3 офицера, 41 подофицери и ординарци, 141 редници, 4 орждия съ предници, 12 зарядни кола съ предници и 149 коня, изискваше 1 вагонъ В С, два вагона F за войницитѣ, 4 платформи (M_{15}) за материалната частъ, 20 вагона F — за конетѣ и единъ вагонъ Д — за колата, или единъ влакъ съ 20 вагона за превозване тежестъ отъ 118 тона, или заедно съ тарата 400 тона.

За планинска с. с. батарея, състояща се отъ 3 офицери, 24 подофицери и ординарци, 153 редници, 4 орждия, 65 товари и 107 коня, трѣбваша: 1 вагонъ В С, единъ вагонъ F или С за войницитѣ, 2 вагона F за материалната частъ, 14 вагона F за конетѣ и единъ вагонъ Д за колата, общо 21 вагони съ

*) Показанитѣ цифри за числото на хората, конетѣ и добитѣкѣтъ бѣха щатнитѣ такива за военное време.

тежестъ всичко 293 тона, а като се прибавятъ и 4 вагона за щаба на едно планинско артилерийско отдѣление, съставя се единъ влакъ съ обща тежестъ около 300 тона. Приблизително сжщитѣ цифри важатъ и за не с. с. батарея и щабоветѣ на не с. с. отдѣление и полкъ.

Такава смѣтка се правѣше и за тежкитѣ батареи, т. е. по единъ влакъ за батарея съ 25 — 30 вагони и за щабоветѣ на крепостенъ батальонъ заедно съ продоволственъ взводъ — единъ влакъ отъ 26 вагони.

Артилерийска паркова батарея отъ 2 офицера, 4 подофицери, 78 редници, 7 коня и 98 вола и 43 кола се товарѣше на 1 вагонъ В С, 1 вагонъ F, 13 вагона Н, 11 платформи и единъ вагонъ Д, всичко въ 27 вагони или въ единъ влакъ (353 тона).

Така щото, за превозването на едно артилерийско отдѣление отъ 3 батареи съ парковъ взводъ, бѣха нуждни 5 влака, а за единъ артилерийски полкъ отъ 3 с. с. отдѣления съ щабоветѣ и парковата рота — 18 влака.

Пжтуване до пунктоветѣ на съсрѣдоточението. Не всички артилерийски части се превозваха по желѣзница до пунктоветѣ на съсрѣдоточението, предъ видъ на недостигающия подвиженъ съставъ на желѣзницитѣ,

Отъ *I. армия*: а) 4. артилерийски с. с. полкъ отпжтува въ съставъ на две артилерийски отдѣления по шосето за Нови-Ханъ — Т. Пазарджикъ, отъ последния пунктъ се на товари на желѣзницата и отпжтува за Ямболъ. Отъ тамъ по обикновенъ пжтъ трѣгна за границата (с. Попово), дето достигна на 29-и септемврий. 4. артилерийски не с. с. полкъ трѣгна натоваренъ отъ София на вагони едва на 30-и септемврий и стигна на 2. октомврий въ Ямболъ и отъ тамъ на границата — на 4. сжщи.

б) 10-и артилерийски полкъ, съставенъ отъ 1-о и 2-о не с. с. отдѣления въ Вратца (2-и артилерийски не с. с. полкъ) и едно с. с. отдѣление отъ 4. артилерийски полкъ (София) пжтува по желѣзницата и се събра на границата (с. Хамбарлий) на 4. октомврий.

в) 6. с. с. и не с. с. артилерийски полкове трѣгнаха по отдѣления въ съставъ на пехотнитѣ бригади отъ 3-а дивизия, които прикриваха съсрѣдоточението и стигнаха на граничитѣ пунктове на 27. септемврий.

Отъ *II. армия*: а) 8. с. с. и не с. с. артилерийски полкове трѣгнаха по обикновенъ пжтъ на 20. септемврий по отдѣления — за прикриване мобилизацията и съсрѣдоточението, заедно съ съответнитѣ части отъ 8-а дивизия и всички бѣха на мѣстосъсрѣдоточенията си на 25. септемврий.

б) 9 и с. с. артилерийски полкъ трѣгна на 22. септемврий отъ Севлиево по обикновенъ пжтъ презъ Габрово — Балкана — Шипка, като припрѣга волове и биволи и на 28. с. пристигна на мѣстосъсрѣдоточението с. Минчево. 9. не с. с. ар-

тилерийски полк по сжщия път тръгна на 23. септемврий и на 29. с. пристигна въ с. Дилджилери.

в) 3-и не с. с. артилерийски полк тръгна на 24-и септемврий по обикновен път за Търново-Сейменъ, дето стигна на 27. с. Едното отдѣление замина за Стралджа, за да влѣзе въ състава на 1. артилерийски не с. с. полк, а другото по-после влѣзе въ състава на 11. не с. с. полк, заедно съ едно отдѣление отъ 1. не с. с. полк, което бѣ закѣсняло съ мобилизирането си.

Отъ 3. с. с. артилерийски полк: 3-о отдѣление замина за Батакъ на 23. септемврий, 2-о отдѣление влѣзе въ състава на Хасковския отрядъ и на сжщата дата замина за с. Каменица, 1-о отдѣление замина на 24. септемврий за Хасково.

Отъ III. армия: а) 5. с. с. артилерийски полк тръгна на 24. септемврий по обикновен път Шуменъ—Върбица—Османъ Пазаръ — презъ Балкана и на 30. пристигна въ Османли. 5. не с. с. артилерийски полк, по сжщия маршрут, тръгна на 25. септемврий, премина Балкана съ припрѣгане на волове отъ полскитѣ болници и стигна на 2. октомврий въ с. Мидирисъ.

б) 1. с. с. и не с. с. артилерийски полкове тръгнаха отъ Разградъ на 24. септемврий, последниятъ въ Ески-Джумая даде половината си коне на скорострелнитѣ батареи, затова остана съ едно не с. с. отдѣление. По-нататкъ четиритѣ отдѣления презъ Котелъ стигнаха с. Ени-махле на 1. октомврий. Останалото не с. с. отдѣление остана въ Е. Джумая за попълване съ хора и коне и впоследствие влѣзе въ състава на 11. не с. с. артилерийски полк, а биде замѣстено отъ едно отдѣление на 3. не с. с. артилерийски полк.

в) 2. с. с. артилерийски полк на 25. и 26. септемврий се натовари въ вагони и отъ Вратца по желѣзницата стигна на два ешалона въ Ески-Джумая, отъ дето по обикновен път презъ Балкана (Котелъ) стигна на 2. и 3. октомврий на мѣстосъсрѣдоточението си с. Зимница — Тюркмени.

Отъ 7. дивизия: едно с. с. артилерийско отдѣление на 7. артилерийски полк тръгна на 21. септемврий за Кадиинъ мостъ — Кюстендилъ, и на 5. октомврий бѣше въ с. Ваксево. Останалитѣ с. с. батареи тръгнаха отъ Самоковъ на 23. септемврий и се прѣснаха по граничните пунктове на 29. септемврий.

7-и не с. с. артилерийски полк тръгна отъ Самоковъ на 24. септемврий презъ Дупница, едното отдѣление стигна на 2. октомврий с. Слатино, другото с. д. — с. Еклемезъ.

Планинската артилерия. 2. и 3. планински артилер. полкове се мобилизираха последователно и заминаваха съответно отъ Дупница и Станимака за границата заедно съ пехотнитѣ части, назначени да прикриватъ мобилизацията. Така, на 21. септемврий една батарея замина отъ Дупница за Кадиинъ мостъ.

друга за с. Блато. Други две отдѣления отъ 2. планински артилерийски полк заминаха на 23. септемврий за Кюстендилъ. Последното отдѣление отъ сжщия полк на 24. септемврий замина за Катрица. Отъ Станимака 3. план. артил. полк изпрати три с. с. батареи за границата на 23. септемврий, на следния день не с. с. отдѣление съ щаба на полка замина за Хвойна. Останалитѣ батареи заминаха съ Хасковския и Родопския отряди въ следнитѣ дни. Само батареитѣ отъ 1. план. артил. полк (Берковица) заминаха едва на 30. септемврий за Мездра, отъ дето се товариха на желѣзницата, така щото две отдѣления заминаха въ състава на III. армия, а другитѣ две — въ отрядитѣ, действащи презъ Родопитѣ.

Тежка полска артилерия. 1-о с. с. гаубично отдѣление, мобилизирано при 4. артил. полк, на 22. септемврий предаде конетѣ си на батареитѣ отъ сжщия полк, а неговата материална част и хората бѣха натоварени на желѣзницата въ София и стоварени въ Търново-Сейменъ, дето едва на 14. октомврий получи реквизиционни коне, затова въ Лозенградската операция това отдѣление не взе участие. Сжщо и не с. с. гаубично 12 см. отдѣление получи волове едва при обложението на Одринъ, къмъ него бѣ придадена и една 12 см. батарея (трета), мобилизирана въ 8. артилерийски полк при Търново-Сейменъ на 25. септемврий превозена отъ Ст. Загора.

2-о с. с. гаубично отдѣление, мобилизирано при 8. артил. полк, успѣ да се съсрѣдоточи едновременно съ батареитѣ отъ сжщия полк въ състава на 8. дивизия.

3-о с. с. гаубично отдѣление, мобилизирано при 5. артил. полк, тръгна отъ Шуменъ на 25. септемврий по обикновен път за Преславъ—Котелъ и влѣзе съ закѣснение въ състава на III. армия. Не с. с. гаубично отдѣление, което мобилизира две батареи при сжщия полк, закѣснѣ съ трѣгването си и поради слабостъ на конетѣ едва премина Балкана, спрѣ въ Ямболъ и не взе участие въ Лозенградската операция и въ сраженията при Бунаръ Хисаръ, но следъ това влѣзе въ състава на III. армия при Чаталджа. Това отдѣление носѣше № 3, а второ не с. с. гаубично отдѣление нѣмаше.

Крепостно-обсадна артилерия. На 28. септемврий лекото обсадно отдѣление отъ Шуменския крепостенъ батальонъ, запрегнато съ волове, замина за Преславъ и презъ Балкана — за Ямболския укрепенъ пунктъ. Тежкото обсадно отдѣление на 1. октомврий бѣ натоварено на желѣзницата въ Шуменъ и замина презъ Габрово за Ямболъ.

Отъ Софийския крепостенъ батальонъ: лекото обсадно отдѣление бѣ натоварено*) заедно съ подвижния волски съставъ на 6. октомврий въ София и на следния день стигна въ Ямболския укрепенъ пунктъ, тежкото отдѣление замина на 8. октомврий за Търново-Сейменския укрепенъ пунктъ, дето по-късно получи биволи и волове за запрягане батареитѣ. Ку-

*) Натоварването въ вагонитѣ ставаше на рампата при крепостния батальонъ.

полнитъ 57 мм. взводове отъ Софийския и Шуменския крепостни батальони бѣха разпредѣлени въ укрепенитѣ пунктове на Царството. Сжщо тѣй батареитѣ и групитѣ отъ Видинския крепостенъ батальонъ, които бѣха превозени по Дунава и по желѣзницитѣ — за разнитѣ укрепени пунктове — въ края на септемврий.

Походи по обикновени пѣтища. Батареитѣ и други по-голѣми артилерийски единици при пѣтуването си по обикновени пѣтища срещнаха затруднения, защото по-голѣмата частъ отъ реквизиранитѣ коне не бѣха привикнали да теглятъ съвмѣстно въ запряжка на нѣколко впряга. На всички походы въ първитѣ дни се стори много труденъ. Хамутитѣ и седлата не бѣха добре премѣрени, затова много коне бѣха набити. При почивкитѣ на първо време липсваха доста много предмети и принадлежности за хората, напр. колчета за палатки. На бивака стигаха следъ дълги преходи късно и оставаха да нощуватъ на открито. Едва на пунктоветѣ на съсрѣдоточението, артилерийскитѣ части при по-дълго задържане на едно мѣсто, използваха квартиро-бивачното разположение. Първитѣ преходи дори при преминаване презъ Балкана бѣха голѣми — 27—30 км., безъ да се държи смѣтка, че трѣбваше въ началото съ малки преходи да се привикнатъ хората и конетѣ да съгласуватъ действията си и следъ това постепенно да се даватъ по-голѣми преходи. Задъ артилерийскитѣ отдѣления вървѣха обикновено резервитѣ и обозитѣ имъ; когато батареитѣ се движеха между пехотнитѣ части, спиранията и задържкитѣ уморяваха конетѣ и хората, обаче пехотата се стараше да освобождава едната частъ на пѣтя за артилерията. Често се забравяше за предварителното артилерийско разузнаване на пѣтищата. Презъ планинскитѣ мѣста, полската артилерия реквизираще волове и биволи за изтегляне орждията и пълнитѣ зарядни кола. Крепостно-обсадната артилерия сравнително по-лесно преодоляваше тия препятствия, понеже бѣше запригната съ биволи и волове, ставаше нужда само да се припргатъ повече впрягове отъ други орждия, които причакваха своя редъ, за да се превозятъ следъ първитѣ преминали на нагорницето. Въобще, за нашитѣ пѣтища и балканскитѣ мѣста, запрегнатитѣ съ волове кола и материална частъ се движеха по-бавно, но сигурно.

Планинската артилерия, натоварена, лесно преодоляваше всѣкакви планински и други препятствия, мѣстнитѣ коне катъритѣ и мулегата бѣха напълно пригодни за подобна мѣстностъ.

Парковетѣ и обозитѣ, които бѣха запрегнати съ сравнително по-слаби коне, по-мъчно се движеха и настигнаха отпосле частитѣ.

Занятия въ очакване обявяването на войната. При похода, артилерийскитѣ части (отдѣления, батареи и др.), се

разполагаха на почивка, повечето пѣти на бивакъ съвмѣстно съ пехотата. Когато частитѣ стигаха на мѣстосъсрѣдоточението имъ, тѣ започваха да поправятъ недостатѣцитѣ си, които се забѣлязваха при движенията: съешване конетѣ, по-добро примѣрване амуницията, набавяне недостигащи вещи и принадлежности. Едновременно съ това се почваха занятия съ разнитѣ специалисти и изучване позициитѣ на границата или предъ селата, дето бѣше съсрѣдоточена частъта; това изучаване ставаше съвмѣстно съ пехотата или отдѣлно за батареитѣ. Занятията се водѣха систематично, като се преминаваше отъ по-простото къмъ по-сложното. Батареини конни учения, означаване и заемане позиции, действие при орждията, а нейде и действие отъ артилерийско отдѣление. Артилерийскитѣ части имаха по нѣколко деня за тия занятия, понеже повечето отъ тѣхъ пристигнаха на мѣстосъсрѣдоточението си между 25-и и 30-и септемврий. Тая седмица, която батареитѣ имаха на разположение, доста помогна за втягане персонала, за опознаването му и за обучение, особено на специалиститѣ, които усвоиха доста нови команди. Защото, мнозина специалисти бѣха назначени отъ запаснитѣ войници, които, като отдавна уволнени отъ служба, бѣха или забравили командитѣ и хваткитѣ, или пъкъ не знаеха длѣжноститѣ си по уставитѣ, наставленията и инструкциитѣ, които въ последнитѣ години бѣха сжществено измѣнени и допълнени.

Огнестрелни паркове. Огнестрелнитѣ паркове пѣтуваха къмъ района на съсрѣдоточаването по взводно, заедно съ частитѣ, при които се мобилизираха парковитѣ взводове. Въ района на съсрѣдоточението се събраха цѣлитѣ огнестрелни паркове на дивизиитѣ.

Отъ I *армия*, парковата батарея при 4 артил. с.с. полкъ (3 взвода) трѣгна на 29. септемврий по шосето и отъ Т.Пазарджикъ се натовари на жемѣзницата и замина за Ямболъ, дето пристигна на 5. октомврий; двата взвода за не с.с. полкъ се натовариха на влака въ София на 8. октомврий и едва на 12. бѣха въ Ямболъ, оттамъ следния день тѣ заминаха за полковетѣ си. Парковата батарея на 10. артилерийски полкъ се събра въ Ямболъ на 4. октомврий и на 6. сжщи бѣше при полка си на границата. При 6. артилерийски полкъ парковата батарея по взводно замина съ отдѣленията си отъ Сливенъ на 28. септемврий и стигна въ Казлъ-Агачъ на 30. септемврий.

Отъ II. *армия*, парковата батарея на 8. с.с. и не с.с. артил. полкове бѣше на 24. въ Търново-Сейменъ, а на 26. въ Харманли. Парковитѣ взводове на 3. и 9. с.с. и не с.с. артил. полкове пѣтуваха съ отдѣленията си.

Отъ III. *армия* парковата батарея на 5. артил. с.с. и не с.с. полкове трѣгна на 25. септемврий отъ Шуменъ презъ Балкана и на 4. октомврий се съсрѣдоточи въ с. Чараганъ на квартири. Парковитѣ взводове на артилерийскитѣ отдѣле-

ния отъ 1. артил. не с.с. и с.с. полкове пжтуваха съ тѣхъ, а парковата батарея на 2. артил. полкъ се формира въ време на движението на полка и тогава се попълни.

Парковитѣ взводове на 7. дивизия, както и ония на планинскитѣ артил. отдѣления, пжтуваха при своитѣ отдѣления.

Сжщо тѣй парковитѣ взводове на полс. гаубични отдѣления.

Парковитѣ батареи на крепостнитѣ батальони се дѣлеха разпредѣлени по групитѣ батареи, а щабоветѣ имъ — съ командиритѣ на батальонитѣ.

Глава 4.

ИЗВОДИ ПО УПОТРЕБЛЕНИЕТО НА АРТИЛЕРИЯТА НИ ВЪ БАЛКАНСКАТА ВОЙНА ПРЕЗЪ 1912/1913 ГОД.*)

Споредъ принципитѣ за употребление артилерията въ боя, изложени въ Устава за полската служба и въ Инструкцията за употреблението въ боя на с.с. артилерия и други упжтвания, схващанията, изложени въ плана за действията за онова време, могатъ да се резюмиратъ въ следнитѣ точки:

Войната ще бжде кжса, съ бързи настѣпвания. Сжщественото въ боя е срещитѣ между пехотата на дветѣ страни, въ които главна роля ще играе маневра и числото на бойцитѣ, а не толкова превъзходство въ материалната частъ и въоръжението. Артилерията е единъ помощенъ родъ войска, нѣмаша друга роля, освенъ да помага атакитѣ на пехотата, но никога да не оставя своята пехота безъ подрѣжката на огъня си. Затова и далечината на изстрела нѣма значение, предпочиташе се скорострелността, защото въ боя ще се явяватъ множество бѣгли цели, които моментално трѣва да се обстрелятъ, обаче, поради липса на достатъчно с.с. ще действува редомъ и не с.с. артилерия. Не се очакваха голѣми фортификационни постройки у турцитѣ, освенъ при Одринъ, затова, макаръ късно, на II. армия се придаде почти всичката тежка артилерия. Другитѣ две армии имаха въ състава си изключително полска артилерия, за да се движи навсѣкжде съ пехотнитѣ части, къмъ които се придаваше.

Една батарея може ефикасно да обстреля единъ фронтъ отъ 200 м., така щото, отдѣление отъ 3 батареи, придадено къмъ пехотна бригада, може да обстреля единъ фронтъ отъ 600—700 м., а дивизията съ единъ с.с. и единъ не с.с. полкъ ще обстреля фронтъ отъ 3—4 км.

Командуването на голѣмитѣ артилерийски маси не бѣше организирано. Въ армиитѣ, началникъ на артилерията се предвидѣ само при мобилизацията, защото нѣмаше отъ мирно

*) За тактическо действие на артилер. части въ състава на дивизиитѣ вж. съответнитѣ книги издадени отъ военно-историческата комисия — щабъ на армията.

време положение, което да урежда правата и длѣжноститѣ му, особено въ боя; това бѣше, може би, една отъ причинитѣ, че тия началници не считаха себе си, освенъ за разпоредители въ щабоветѣ на армиитѣ, повече относно артилерийското снабдяване, отколкото за тактическото употребление на артилерията имъ. За началници на артилерията въ дивизиитѣ сжщо нѣмаше предвидено нищо. Зависѣше отъ началника на дивизията, дали да назначи старшиятъ отъ командиритѣ на двата артилерийски полка, да изпълнява длѣжността „началникъ на артилерията въ дивизията“ и да му възложи тактическото управление на нѣколко артилерийски отдѣления, или полковетѣ и отдѣленията да бждатъ оставени на своя инициатива, тактически подчинени изключително на пехотнитѣ бригадни или полкови командири. Само за крепостно-обсадната артилерия въ II. армия имаше назначенъ общъ началникъ*), който упражни своята длѣжностъ; това се отрази ефикасно за съгласуване действията на масса артилерия при атаката на Одринската крепостъ.

По отношение организацията на артилерията, бѣ усвоенъ принципътъ, възприетъ почти въ всички чужди армии, полската артилерия още отъ мирно време да влиза въ състава на пехотнитѣ дивизии. Последнитѣ въ 3 бригаденъ съставъ трѣбваше да играятъ ролята на турски корпусъ. Добре бѣ това, но ако поне влизашитѣ въ дивизията 72 орджия бѣха всички скорострелни, а не половината стара система — не скорострелни (87 см.) орджия. Това предизвикваше даване на отдѣлнитѣ батареи непосилн задачи: стрелба въ направление, толкова отдалечено отъ директрисата, щото орджията ставаха почти въ тилъ едно на друго. Нѣма съмнение, че често пжти, поради недостигъ отъ с.с. артилерия, възлаганитѣ на последната задачи биваха решавани не на време, поради бързото измѣняване обстановката, скриване целитѣ и пр. При такива условия, по-горниятъ артилерийски началникъ, въобще бѣ лишенъ отъ възможността да има въ даденъ моментъ известно число батареи въ наблюдателно положение, за да се намѣси чрезъ вкарването имъ въ действие. Така че командиритѣ на отдѣленията бѣха сковани и до известна степенъ привързани къмъ своята директриса, а по-горнитѣ артилерийски началници не можѣха да се проявятъ въ боеветѣ.

Въ нѣкои боеве скорострелни отдѣления биваха придавани къмъ нескорострелнитѣ, за да могатъ с.с. батареи да упражнятъ влияние и върху участъци, поставяни подъ наблюдението на с.с. батареи. Несвършенството, главно на мѣрнитѣ прибори у последнитѣ, спѣваше бързината и не бѣ възможно да изпълнятъ задачи, каквито правилницитѣ искаха отъ тѣхъ — като че сж скорострелни. Това намаляваше съгъстването на огъня, освенъ при нѣкои позиции на обхватваща джга, при противникъ въ центъра, както най-релефно това бѣ при Одринъ.

*) А. И. Полковникъ Ст. Загорски.

Въ мирновременната организация бѣ усвоено началото, планинската артилерия да не се придава къмъ дивизиитѣ. Това обстоятелство лишаваше последнитѣ да употребятъ планински батареи за придружаващи пехотната атака, като полски и незабележими отъ неприятеля. Планинската артилерия се считаше главно необходима въ пресѣченитѣ и планински мѣста, затова бѣ придадена почти само къмъ войскитѣ, действащи презъ Родопитѣ и други планини. Придаденитѣ две планински артилерийски отдѣления къмъ III. армия стигнаха късно въ нейния съставъ.

По отношение материалната частъ, биеше въ очи нейната разнотипностъ и разнокалибреностъ. Половината отъ българската артилерия бѣше нескорострелна, което парализираше огневата мощъ за подържане навсѣкжде неударимиятъ стремежъ на пехотата да настѣпва. Турцитѣ, сърбитѣ и гърцитѣ макаръ не изобилно снабдени съ артилерия, имаха само единъ типъ с.с. орджие въ полската си армия. Разнокалибреността и разнотипността имаше за българската артилерия освенъ това и трудности въ снабдяването съ бойни припаси, и за попълване загубитѣ въ личния съставъ.

Голѣмитѣ пехотни началници бѣха слабо запознати даже съ основнитѣ принципи за употребление на артилерията въ боя и съ свойствата на материалната частъ и идеята за поддръжка на пехотата се схващаше често, като необходимостъ отъ присѣствие, отъ придружаване съ материална частъ, а не съ огънь. Чрезъ това, често пехотата се лишаваше отъ ефикасната огнева поддръжка на своята артилерия, тласкана неблагоприятно напредъ, на нѣколко стотинъ крачки. Като че ли облагитѣ отъ спечеленото разстояние изкупуваха мълчанието ѝ въ най-важнитѣ моменти и не се вземаше въ внимание риска за възможни сюрпризи, при честитѣ промѣни на позициитѣ. Пехотата не притежава възможностъ да прояви своята дейностъ чрезъ разстояние, затова нейнитѣ тактически разчленения сѣ свързани съ известно геометрическо положение, избора на което зависи отъ окомѣра и схващане моментитѣ отъ началника, когато пѣкъ артилерията се развърща и действа съ огъня си отдалечъ и не трѣбва да мѣни позициитѣ си, освенъ при необходима голѣма промѣна въ бойното положение на своята пехота. Тия начала много отъ пехотнитѣ началници не схващаха.

Скорострелната артилерия даваше възможностъ да се използватъ закрититѣ позиции, особено за настѣпващитѣ, каквито бѣха българскитѣ армии. Скриването блѣска отъ една страна и намаление мъртвото пространство отъ друга, трѣбваше да се съгласуватъ, за да изпълнятъ батареитѣ тактическото си назначение. Защото открититѣ батареи при съсѣдоточено обстрелване не издържатъ. За жалостъ, и това не само висшитѣ пехотни, но и нѣкои артилерийски началници не

схващаха. А пѣкъ така упѣтваше Инструкцията за употребление с.с. артилерия, но артилерийскитѣ началници забравяха въ тая война да ориентирватъ пехотнитѣ началници до къде тѣ разполагатъ за биене мѣстността съ артилерийски огънь и откъде тя трѣбва да влѣзе въ сферата на пушечния огънь и до коя линия неприятелската линия може да обстрелва нашата настѣпваща пехота. Нѣкои висши началници не бѣха асимилирали идеята за закрити позиции, които даватъ свобода за действие на батареитѣ и на прислугата имъ, защото противникътъ не може по гърмежа да се ориентира за мѣстоположението имъ. Полезно е да се маскира материалната частъ съ храсти, чердаци, посеви, шубръци и др. подобни, което нѣкои батареи прилагаха съ успѣхъ; даже самолета трудно открива подобни батареи.

Необходимо бѣ да се схване, че пехотата трѣбва да бѣде готова да се жертвува за своитѣ орджия, но и артилерията да намѣри куражъ да се жертвува за своята пехота. Затова, трѣбваше не само организационно артилерията да бѣде придадена къмъ пехотата, но още при живота и занятията си въ мирно време, тия два рода войски добре да се познаятъ и въ тънкоститѣ, а началницитѣ имъ да познаватъ стрелбата най-пълно.

Презъ войната, образецъ за методична, планообразна подготовка и отлично изпълнение на разработения планъ имаме въ бойнитѣ действия при обсадата и атаката на Одринската крепостъ (Мартъ 1913 г.). Много помогна за това, целесъобразно употребление на артилерията, примирието отъ н-ври до яри, за да се подвоятъ материалитѣ и бойнитѣ припаси къмъ позициитѣ. Въ всѣки случай, тѣзи артилерийски действия поставятъ исторически българската артилерия, като първа, приложила въ боя „ураганния“ огънь и „огнения ваялъ“, макаръ отъ орджия всевъзможенъ калибъръ и система, каквито имаме.

Собствено, само въоръжението и организацията не характеризиратъ артилерията. Начинътъ за свръзка и наблюдението влияятъ много за нейната стойностъ. За свръзка, батареитѣ и отдѣленията не разполагаха освенъ съ по единъ телефонъ и 200—300 м. жица, а по-голѣмитѣ артилерийски началници не всички имаха и това, като се изключи крепостно-обсадната артилерия, сравнително по-добре снабдена въ това отношение. Това бѣше предизвикала економията и уставнитѣ положения, че за свръзка служатъ: очитѣ, ординарцитѣ и сигнализацията. За наблюдение служеше батареината трѣба, а за по-висшитѣ началници — биноклитѣ, които не бѣха въ достатъчно количество, за да притежава всѣки артилерийски офицеръ и наблюдател този приборъ, който за стрелба до 4000 м. бѣ твърде полезенъ. Въздушно наблюдение българската артилерия не притежаваше. Добри карти сѣщо нѣмаше. Артиле-

рията си служеше съ картата 1/126,000, съ която си служеха и другите части.

През време на Балканската война, никой от воюващите армии нямаше идея за артилерийски резерв. Единствено, българското Висше командване при подготовката за Междусъюзническата война, през май и юни 1913 г., образува почти неподвижен резерв от тежки оръдия и гаубици — запрегани с волове — които бяха разположени на Сливнишката позиция, но до края на тая война не взеха участие в боевете.

Бойните припаси пестяха всички, защото няхме национална индустрия за тях. Изключение направиха турската и българската артилерия при отбраната и атаката на Одринската крепост, где то не се жалеха снарядите в решителния бой на 11/13 март 1913 г., съ благоприятен и отличен за българската III. армия резултат. Обаче, след това, тежките оръдия разполагаха едва съ по 100 изстрела на оръдие, както нашите, тъй и взетите трофеи от турците, така щото за повторна атака на Чаталджа нямаше бойни припаси. Затова и крепостно-обсадната ни артилерия не можеше да вземе участие в Междусъюзническата война, а въ по-голямата си част бяха разположени на позиция при Сливница, като „последен резерв“. През това време, артилерията въ Видинския укрепен пункт, макар състояща от разнообразни системи — стари медни оръдия — имаща изобилно количество бойни припаси, бяха отлично използвана, за отбиване сръбските атаки срещу Видин, през юлий 1913 г.

СПИСЪКЪ

На артилерийските офицери заемащи висшите длъжности през Балканската война въ 1912/13 год. срещу Турция.

Началник на артилерията въ действ. армия генералъ-м. Цѣновъ.

Помощник на н-ка артилер. въ действ. армия А. И. полковникъ К. Найденовъ.

Замѣстник на Инспектора на Артилер. въ В. М. з. генералъ-м. Балабановъ.

Началник на техническото отдѣление А. И. полков. Н. Цвѣтковъ.

Началник на Соф. артил. Арсеналъ А. И. полковникъ Ст. Бѣловъ.

*

Началник на артил. въ I армия (Люле-Бургазъ) полк. Перниклийски.

Командиръ на 4. артил. с.с. полкъ полков. Вл. Вазовъ.

Командиръ на 4. артил. не с.с. полкъ подполков. Пушкарговъ.

К-ръ на 10. артил. полкъ подполков. Хр. Вълчевъ.

*

Началник на артил. въ III армия (Бунар-Хисаръ) полк. П. Танитоловъ.

К-ръ на 1. артил. с.с. полкъ полков. Парасковъ.

К-ръ на 1. артил. не с.с. полкъ полков. Арабовъ.

К-ръ на 5. артил. с.с. полкъ полков. Г. Мановъ.

К-ръ на 5. артил. не с.с. полкъ подполк. Д. Кацаровъ.

К-ръ на 6. артил. с.с. полкъ полков. Вариклечковъ.

К-ръ на 6 артил. не с.с. полкъ подполков. Кутинчевъ.

К-ръ на 9. артил. с.с. полкъ полков. Кадановъ.

К-ръ на 9. артил. не с.с. полкъ подполков, Каменовъ.

*

Н-къ на артил. въ 4-а армия (Булаиръ) полк. Кушевъ.

К-ръ на 7. артил. с.с. полкъ полков. Райновъ.

К-ръ на 7. не с.с. артил. полк. подполков. Проиновъ.

К-ръ на 2. планински с.с. артил. полкъ полков. Босевъ.

*

Началник на артил. въ II армия (Одринъ) А. И. полков. Зогорски.

К-ръ на 8. артил. с.с. полкъ полков. Бъчеваровъ.

К-ръ на 8. артил. не с.с. полкъ подполков. Донковъ.

К-ръ на Соф. Крепостенъ батальонъ А. И. подполков.

С. Славчевъ.

К-ри на обсадни артил. отдѣления майори: Ив. Ватевъ и А. Ангеловъ.

К-ръ на Шумен. крепостенъ батальонъ А. И. подполков. Вълчановъ.

К-ри на обсадни артил. отдѣления майори: Д. Венедиковъ и Константиновъ.

К-ръ на 11. не с.с. артил. полкъ подпол. И. Сирмановъ.

К-ри на 12 см. с.с. Гауб. отдѣления майори: Н. Каблешковъ, В. Славчевъ и Г. Касъровъ.

К-ръ на 12 см. не с.с. гаубично отдѣление майоръ Недѣлчевъ.

К-ръ на Видин. Крепостенъ батальонъ, той и н-къ на артил. въ Видинския укрепенъ пунктъ А. И. подпол. К. Кирковъ.

Въ разгара на Междусъюзнишката война, въ края на юний 1913 г., бѣ издадена отъ н-ка на артил. генералъ-м. Цѣновъ следната

ДОПЪЛНИТЕЛНА ИНСТРУКЦИЯ ЗА УПОТРЕБЛЕНИЕТО НА Артилерийския огънь въ БЖДЕЩИТЪ БОЕВЕ.

Отъ практиката, която имаме до сега при употреблението на артилерийския огънь въ войната съ Турция и, като се взематъ предъ видъ условията, при които се намираме въ сегашната война, съ новитѣ противници, явява се наложително да се дадатъ нѣкои допълнителни правила за използването нашия артилерийски огънь безъ излишно разходване на снаряди.

1) Артилерията да се поставя на закрити позиции не далечъ отъ гребенитѣ и да се окопава и блиндира съ дебели насипи. На самитѣ гребени, всѣка батарея да си построи готови окопи за обстрелване всичката подлежаща мѣстностъ; сигурни съобщения между окопитѣ.

2) На всѣки участъкъ трѣбва да има взводъ или батарея въ преднитѣ си окопи, за обстрелване въ всѣки моментъ всичката подлежаща мѣстностъ.

3) Артилерията да не влиза въ борба съ неприятелската артилерия, а старшитѣ артилерийски началници да наблюдаватъ добре огъня на неприятеля и да опредѣлятъ мѣстата на батареитѣ му. Най-изложениѣ или най-опаснитѣ неприятелски батареи да се обстрелватъ последователно съ ненадеенъ съсредоточенъ ураганенъ огънь за кжсо време отъ 2—3 наши батареи преимуществено, ако не и изключително съ бризантна граната и то, когато неприятелска батарея обстрелва пехотата. Шрапнелитѣ да се пазятъ за противъ пехотата. Бризантната граната да се употребява по-нашироко, безъ ограничение въ разстоянието, при това даже и по живи цели.

4) Въ миналата война много началници, които сж имали въ разпореждане артилерия, сж карали артилерията да отговаря на нѣкои неприятелски артилерийски огънь, или да обстрелва малки групи отъ хора и малки части, неимеючи никакво значение за изхода на боя, а нѣкои артилеристи сж вършили това и сами и при това съ голѣмъ разходъ на снаряди. Това разпиляване на снарядитѣ е престѣпно и абсолютно се запрѣтва.

5) На неприятелския артилерийски огънь да не се отговаря и тогазъ, когато той е насоченъ по нашата пехота, но е недействителенъ.

6) По неприятелската пехота да не се стреля отъ разстояния по-голѣми отъ 1500—2000 метра предъ нашата пехота. По отстъпваючи вериги и малки части да не се стреля. По незастрашителни цели да не се харчатъ много снаряди; най-голѣма сила на огъня да се развива само по пехота, която по своята близость застрашава да завземе наша позиция, или когато се подготвя атака на нѣкоя позиция,

7) Въ най-широкъ размѣръ да се приготвяватъ лъжливи батареи, на страни отъ истинскитѣ, съоржжени съ фалшиви орджия и ако е възможно снабдени съ пламки. Да се заблуждава неприятелската артилерия за посоката и разстоянието до насъ, чрезъ стрелба на едно орджие, поставено въ такава отстранена малко лъжлива батарея, което най-първо открива огънь. Нашитѣ батареи да иматъ по нѣколко окопа и да промѣняватъ ноше мѣстата си, за да не ги намѣрватъ лесно.

8) Въ време на боя, никакви началници на артилерия при щаба на дивизия, бригада и отряда. Командиритѣ на артилерийски полкове и командири на отдѣления да бждатъ при батареитѣ да ржководятъ и управляватъ огъня, да внимаватъ за неприятелската артилерия и нейния огънь, да не допускатъ излишно харчене на снаряди и да насочватъ и премѣстватъ своевременно бойни припаси тамъ, гдето повече се чувствува нужда отъ тѣхъ, като даже понѣкога се прехвърлятъ такива отъ една батарея въ друга.

9) За намаляване разхода на снарядитѣ за пристрелки да се измѣрватъ своевременно и точно разстоянията съ далекомѣри, по карта и пр. до всички по-забележителни премети и мѣста по подлежащата мѣстностъ, които се предполага, че може да бждатъ заети отъ противника и да се изготвяватъ всички данни за стрелбата.

10) Всички началници да се свързватъ съ телефонъ по иерархически редъ съ командира на полка. Въ широкъ размѣръ да се употребяватъ спомателнитѣ наблюдатели, които пренасятъ голѣма полза въ планинска мѣстностъ, особено отъ старшия артилерийски началникъ на всѣка група.

11) Изобщо, всички артилерийски началници да приложатъ всички мѣрки и употребятъ всичкото си старание за намаление разхода на бойни припаси, въ всички случаи безъ решително значение; всѣки хвърленъ снарядъ трѣбва да се оправдава отъ важността на целта и постигания резултатъ за случая.

ИЗВОДИ И ПОУКИ ОТЪ ГОЛЪМАТА ВОИНА отъ 1914—1918 год.

Следъ Балканската война, въ периода 1913—15 година бѣха преработени подъ влиянието на артилерията въ боя, наставлението за действие на артилерията въ боя *) и наставлението за стрелбата **) и успоредно съ изработения новъ уставъ за полската служба и строевитѣ уставы въ всички родове войски. Макаръ, само въ продължение на два лѣтни сезони, както офицеритѣ, тъй и подофицеритѣ и прекаралитѣ нѣколко седмици на обучение запасни, бѣха усвоили доста нововъведения, отъ бойния опитъ.

И въ организацията, както и въ мобилизационнитѣ планове на артилерийскитѣ части, станаха коренни промѣни. Къмъ всѣка пехотна дивизия презъ 1915 год. се мобилизираха по два артилерийски полка, съ по шестъ с. с. батареи, образувачи артил. бригада и по едно отдѣлно артил. не с. с. отдѣление, което презъ време на военнитѣ действия се превъоръжи съ с. с. орджия, отъ взетитѣ отъ сѣрбитѣ и ромънитѣ военни трофеи.

Къмъ конната дивизия бѣ формирано едно артил. отдѣление отъ две конни с. с. батареи. Постепенно, картечницитѣ въ пехотнитѣ и коннитѣ полкове се увеличаваха. Инженернитѣ войски бѣха снабдени съ оръжие и съ инженерно имущество, което не достигаше.

Съ влизането на българскитѣ войски въ контактъ съ Германскитѣ, освенъ че снабдяването ни съ бойни потребности бѣ подобро, но и примѣрътъ, подражанието, сжщо и самоувърнеността на действащата армия бѣ я довело до едно високо морално и материално ниво. Ето единъ отъ факторитѣ за увеличаване стремителната и съпротивителна сила на българската действаща армия, за да победи, въ продължение на нѣколко месеци сръбската армия и да завладѣе цѣла Македония, а следъ това да разгроми и ромънската армия, усилена съ руски войски. Следъ 1½ год. усилен съ германски технически команди и сръдства, българскитѣ армии се противопоставиха и отбиваха още 1½ год. на Южния—Со-

*) Наставлението за действие въ боя на артилерията се преработи въ Артил. инспекция отъ н-ка на строевото отдѣление полковникъ В. Вазовъ, на когото помагаше н-ка на новоформиращата се артилерийска школа А. И. подполковникъ А. Ангеловъ.

**) По указанието на инспектора на Артил. Генер. м. К. Найденовъ, — отъ н-ка на технич. отдѣление А. И. полков. Ст. Славчевъ.

лунски фронтъ съюзенитѣ англо-френски, по-голѣми отъ насъ сили, къмъ които се бѣха присъединили новоформиранитѣ на ос. Корфу 6 сръбски дивизии, освенъ тѣхъ една италиянска бригада, а по-късно и цѣлата Гръцка армия.

Превознитѣ ни сръдства, обаче, все бѣха недостатъчни и примитивни, а пъкъ и пжтищата въ Македония и въ Добруджа бѣха недостатъчни и въ лошо състояние. Още въ началото на войната — презъ ноември 1915 г. множество добитѣкъ измря отъ студъ, така щото транспортитѣ се прекъснаха, до като се установи връзка по желѣзницата — презъ Нишъ и до като се образуватъ нови обози и транспорти. Въ Добруджа, поради липса на вода, презъ време на настѣпленieto ни на северъ, трѣбваше да се формиратъ водни транспорти за возене бѣчи съ вода, за частитѣ далечъ отъ Дунавъ.

Полската ни артилерия бѣ подобрена както по качество, тъй и по количество, но за планинската (товарна) артилерия, особено първитѣ месеци на войната (1915 г.) нѣмаше бойни припаси. Тежката ни артилерия не бѣше подобрена качествено, освенъ съ взетитѣ отъ турцитѣ при Одринъ, 1913 г., нѣколко дълги 10.5 см. с. с. орджия и 15 см. с. с. гаубици, но съ малко снаряди; постепенно се превъоръжиха нѣколко тежки батареи, съ взети трофеи отъ неприятелскитѣ, а къмъ края на войната и съ даденитѣ отъ съюницитѣ ни германци нѣколко батареи 15 см. с. с. гаубици и 10.5 см. с. с. дълги орджия, персональтъ на които бѣ изпратенъ на западния фронтъ.

Липсата на достатъчно бойни припаси, за тежкитѣ батареи, въ 3. тежѣкъ артил. полкъ бѣ причина че тѣ да не могатъ да съдействуватъ на дивизиитѣ ни въ 1915 г. срещу сѣрбитѣ при Тимокъ, Зайчаръ, Пиротъ и Морава, сжщо и на Косово-поле.

Въ боя срещу Тутраканската предмостна укрепена позиция (5 септември 1916 г.) българската атака бѣ подготвена и поддържана въ продължение на 5 часа, отъ изстреленитѣ ок. 4000 тежки снаряди, отъ 12 и 15 см. калибъръ, респ. съ 20 и 40 кг. тежина. отъ батареитѣ на 2. теж. и 3. гауб. артил. полкове. *) Следъ настѣпването ни на северъ, въ Добруджа, превознитѣ сръдства и недостигътъ на бойни припаси почна да се чувства. Следъ три дневния бой при първитѣ Кубадински боеве (17—19 С/ври) старитѣ 15 см. Шнайдерови не с. с. гаубици и нѣкои орджия трѣбваше да се изтеглятъ назадъ, за да се поправятъ бойнитѣ имъ спирачи (изкачаше сгъстения имъ въздухъ) и да се почака пристигането на бойни припаси. Единъ месецъ следъ това, срещу Топрахисаръ-Кубадинъ, въ образувалата се за този бой тежка артилерийска бригада, единиятъ полкъ бѣше германски, батареитѣ на който бѣха изобилно снабдявани съ бойни припаси, по желѣзница и камиони, а българскитѣ тежки батареи едва смогнаха съ своитѣ волски транспорти. Едва при Мачинъ, къмъ края на декември 1916 год. 2. тежѣкъ артил. полкъ получи нѣколко камиона, но базата бѣше далечъ на повече отъ 100 км.

*) Подъ общата команда на к-ръ на 2. теж. артил. полкъ А. И. Полков. А. Ангеловъ.

Българската артилерия, въ началото на Голѣмата война разполагаше съ 240 батареи, а къмъ края на войната — съ 360, въ време на войната сж превъоржжени съ нова материална частъ 50 батареи, а 320 орджия сж подмѣнени съ нови, по причина на повреждане отъ неприятелския или отъ собствения огънь. Добити бѣха отъ трофеи и дадени на въоръжение 300,000 пушки и 30 милиона патрони, последнитѣ въ голѣмата частъ фабрикувани въ Соф. арсеналъ. Формирани бѣха 10 нови артил. полка, отъ които единъ тежъкъ, 13 противовъздушни батареи; картечницитѣ отъ 4 на пех. полкъ, станаха по 32.

Като оставимъ на страна преценката на моралния елементъ*), за атаката и отбраната на Добро поле (15—16 с/ври 1918 г.), ето какво бѣ разпредѣлението на силитѣ, въ което съглашението достигна едно чувствително превъзходство надъ българитѣ въ окончателно избрания за атаката фронтъ. Следното бойно разписание е било остановено отъ Сръбската главна квартира**):

Разписание на воюващитѣ къмъ 15 септември 1918 г.

Срѣдства	Общо на фронта		На избрания за атаката участъкъ	
	Съглашенски и Сръбски войски	Български	Френско-Сръбски войски	Български
Дружини	289	203	75	26
Пушки	177.562	172.200	36.500	11.000
Картечници	2.682	2.063	756	245
Автоматични пушки .	6.434	—	2.610	—
Орджия (безъ 37 мм)	2.069	1.850	580	146
37 мм. орджия	289	—	74	—
Ескадрони	47 ¹ / ₂	26	18	—
Самолети	ок. 200	80	81	24

Заб. Една малка частъ къмъ българскитѣ войски имаше придадени германски технически части и нѣколко голѣми щабове.

*) У българитѣ той бѣ разклатенъ поради недоброто интендантско снабдяване на фронта и по причина на лошото административно управление — въ тила.

**) La Victoire de Macédoine отъ générale J Révol.

Разсждаването по тая таблица показва, какъ генералъ Франше д'Епре благоприятно е разпредѣлилъ силитѣ за своя меневръ. Именно, когато на общия фронтъ, въ Македония, срещу 100 български дружини, съглашенцитѣ разполагаха съ 109, на фронта избранъ за атака, при Доброполе — съ 288,4%. Съ картечници, изобщо на фронта тѣ имаха 130 % по-вече, а на атакувания фронтъ — 308,6%. Орджията съответно бѣха 111,8% и 397,2%; самолети — 250% и 337,5%.

Изобщо, въ картечници и орджия, французитѣ и сърбитѣ достигнаха при атаката едно значително превъзходство, затова имаха успехъ.

*

Особеността (разликата) между условията, при които артилерията действуваше въ боя преди и въ Голѣмата война и ония, при които тя ще действува въ недалечно бъдеще, се състои въ следнитѣ изводи:

1) Батареитѣ въ бъдеще ще стрелятъ почти само отъ дълбоко *закрити позиции*. Стрелбата отъ открита позиция ще бжде изключение. Поразяване на закрити батареи е невъзможно съ предишнитѣ срѣдства за наблюдение. Наблюдателни команди съ усъвършенствувани прибори, както и необходимитѣ за това самолети и балони, ще бждатъ неотдѣлими части на артилерията.

Съвременната *техника* снабди батареитѣ съ такива точни и практични срѣдства за насочване и наблюдение при стрелбата, че, както Голѣмата война показа, нормата въ бъдеще е артилерията да стреля почти винаги отъ *закрити позиции*. За да се отстрани мъртвото пространство, ще се стреля съ *намаленъ зарядъ и отъ дългитѣ орджия, значи тѣ ще иматъ универсална траектория*.

2) Стрелбата отъ *далечни разстояния* отъ всички видове орджия и гаубици бѣше презъ 1915—18 г., а ще бжде и занапредъ нѣщо *нормално*. Затова батареитѣ не ще промѣнятъ позициитѣ си, освенъ на голѣми скокове и ще получаватъ разни задачи, а не строго опредѣлени, както се мислѣше преди Голѣмата война. Всички видове орджия и гаубици ще бждатъ принудени да *стрелятъ* често пжти на *най-големитѣ за тѣхъ разстояния*. Тази стрелба ще бжде по скоро правило, отколкото изключение, затова трѣбва да ѝ се осигури добъръ ефектъ. Колкото орждието или гаубицата сж по-далекобойни, толкова тѣхната производителностъ въ боя е по-голъма.

3. *Разходътъ на бойнитѣ припаси ще бжде по-голъмъ*. За ограничението му трѣбва да се осигури добро наблюдение на стрелбата и точно опредѣляне мѣстото на целта. Ще трѣбва добре да се организира превозътъ за снабдяване съ бойни припаси въ време — на боя.

Разходътъ на бойнитѣ припаси трѣбва да се води споредъ добития опитъ по смѣтка така: За изваждане отъ строя *закрита* неприятелска батарея нуждни сж около 1200 изстрела

отъ едно 7.5 см. с.с. оржие, 600 изстрела отъ 10.5 см. оржие или гаубица и 300 отъ 15 см. гаубица. За да се приготви атаката срещу 100 м. фронтъ укрепление, трѣбватъ около 400 изстрела отъ 15 см. гаубици, които се изстрелватъ въ продължение на 3 часа време. При атаката на Тутраканския тетъ де понъ на 5 с/ври 1916 г. по фронта около 4 клм. на фортоветъ № 6 и 7, се изстреляха отъ 7 до 10 часа около 3000 снаряда отъ 15 см. и 12 см гаубици.

4) *Самолетътъ* доби значение като мощно бойно сръдство, затова трѣбва да се използва отъ нашата артилерия за наблюдение, а сжщо да умѣемъ съ самолета—да се боримъ съ неприятелскитъ въздушни сили. За наблюдение ще се използватъ и вързани балони.

5) *Стрелбата съ граната* на ударъ ще има много по-голъмо значение, отколкото по-рано, а стрелбата „на време“ изгуби доста отъ голѣмото значение, което имаше.

6) *Маневрирането на позицията*, въ връзка съ маскиране батареитъ, е по-удобно и по-сигурно сръдство, отколкото окопаването.

7) *Границата за скорострелността* се поставя отъ нагорещаване оржидята, затова ще бжде направено упростяване въ механизмитъ.

8) Командиритъ на артилерийски отдѣления, полкове и бригади ще трѣбва да познаватъ *всички видове*: лека, тежка, полска и товарна артилерии.

9) Новитъ изкуствени препятствия, самолетитъ и танковетъ, *увеличиха целитъ за артилерията*, а това увеличава значението ѝ въ армиитъ по количество и качество, както и въобще ролята ѝ въ боя.

10) Налага се уреждане *добра връзка* между пехотнитъ и артилерийски командири въ боя.

11) Въ *мирновременното обучение* на артилерията ще се направи измѣнение съответно намалениятъ срокъ на службата, сжщо въ нарежданията за мобилизация.

12) Относително *минохвъргачкитъ* трѣбва да се установи кои да бждатъ като пехотни оржидя, а за останалитъ по добре ще бжде да се придадатъ къмъ артилерията.

13) Бързото движение на *самолетитъ* налага въвеждането на *автоматични малокалибрени оржидя*, съ леки патрони, снарядъ съ чувствителна запалка, особено за стрелба по низколѣтящи самолети.

14) Противъ *танковетъ* ще трѣбва да се въведатъ на въоръжение *автоматични пушки* съ 20—25 мм. калибъръ, съ островръхъ голѣмъ куршумъ, снабденъ съ дънна запалка, за пробиване бронята, за да се прѣска снарядчето-куршумъ въ бойната кола.

СПИСЪКЪ

на офицеритъ заемащи висшитъ длѣжности въ артилерията отъ 1915—1920 год.

Презъ 1913—1915 г. Инспекторъ на артилерията А. И. генер. Найденовъ*).

Презъ войната 1915/1918 г. Началникъ на артил. въ дейст. арм. генер. Ст. Славчевъ.

Презъ войната 1915/1918 г. Замѣст. Инсп. артил. въ В. М. генерал. м. — Ст. Бѣловъ.

Н-къ на технич. отдѣл. въ В. М. А. И. полков. М. Никифоровъ, а къмъ края на войната—А. И. подполков. Стоянчевъ.

Началникъ на главната артил. работилница А. И. подполков. Бѣлковски.

I а армия:

Началникъ на артилерията полковникъ Кушевъ, после — генер. Г. Мановъ.

К-ръ на 1-а артил. бригада полк. Д. Кацаровъ, после полк. Първановъ.

К-ръ на 6-а арт. бригада полков. Хр. Вълчевъ, а после полк. Тр. Пѣевъ.

К-ръ на 8 а артил. бригада полков. Русчевъ, а после полк. Ив. Ватевъ.

К-ръ на 9 а артил. бригада полковникъ Каменовъ.

К-ръ на 1. тежъкъ артил. полкъ полков. Вълчановъ, после полк. Додовъ.

II-а армия:

Началникъ на артилерията генер.-майоръ Богдановъ, после Г. м. Пушкарровъ.

К-ръ на 3-а артил. бригада полковникъ Проиновъ.

К-ръ на 7-а артил. бригада полковникъ Донковъ.

К-ръ на 5-а артил. бригада подъ редъ полковницитъ: Вазовъ, Г. Тодоровъ и Чобановъ.

К-ръ на 2-а артил. бригада полковникъ Ив. Марковъ.

К-ръ на 11 артил. бригада полковникъ К. Венедиковъ.

К-ръ на 3. теж. артил. полкъ полков. Павловъ, после — Константиновъ.

III а армия:

Началникъ на артилерията генер.-майоръ Райновъ.

К-ръ на 4 а артил. бригада полк. Мановъ, после—полков. Стайчевъ и А. Ангеловъ.

*) Следъ мобилизацията Генералъ Найденовъ бѣ назначенъ за Министъръ на войната, а н-къ на крепостната артил. А. И. генер. Загорски — за н-къ на Инженернитъ войски въ действащата армия.

К-ръ на 12-а артил. бригада полковникъ Шойлековъ.

Командиръ на 2. тежъкъ артил. полкъ полковникъ А. Ангеловъ, а следъ войната — полковникъ Димчевъ.

Бъломорска отбрана — IV-а армия:

К-ръ на 10-а артил. бригада полков. Сирмановъ, после А. И. полков. Н. Стайковъ.

Нкъ на артил. въ IV армия — генер. м. И. Сирмановъ.

К-ръ на 4. теж. артил. полкъ полковникъ Сапунаровъ.

Началикъ на бълг. артилерия въ XI герм. армия генер. Русчевъ *).

Забележки:

1. Въ състава на артил. бригади влизаха по два артил. полка, така, въ 1-ва бр.: 4. и 14. артил. полкове, въ 2-а: 3. и 13., въ 3-а: 6. и 16., въ 4-а: 5. и 15., въ 5-а: 1. и 11., въ 6-а: 2. и 12., въ 7-а: 7. и 17., въ 8-а: 8. и 18., въ 9-а: 9. и 19., въ 10-а: 10. и 20., въ 11-а: 21. и 22. и въ 12-а артил. бригада: 23. и 24. артил. полкове.

2. Началниците на артилерията въ армиите, презъ време на войната, бѣха повишени въ чинъ генералъ-майоръ, а бригадните командири бѣха повишени въ генералъ-майорски чинъ, следъ уволнението имъ — по запаса.

3. Следъ Голѣмата война, до влизането въ сила на щатоветъ на Ньойския договоръ, Инспектори на артилерията бѣха подъ редъ генералитѣ Кацаровъ и Вазовъ; презъ това време, отъ 1918—1920 г. бѣха уволнени всички висши артил. н-ци, вкл. всички бригадни командири.

4. Най-старши отъ полковитѣ командири, които останаха на служба въ артилерията, бѣха полковникитѣ Н. Каблешковъ и М. Друмевъ, които отъ 1920 до 9 юний 1923 г. бѣха подъ редъ Инспектори на артилерията.

5. Следъ войнитѣ, висшитѣ началници въ армията се промѣняха доста често, което се отнася и до Инспекторитѣ на артилерията. Обаче, едно щастливо обстоятелство бѣше, че началникътъ на строево-домакинското отдѣление въ артил. инспекция *Полковникъ Хр. Луковъ* (сега Генералъ-майоръ — Министъръ на войната) се задържа дълго време на поста си. Едновременно той бѣше и постояненъ редакторъ на „Артилерийски прегледъ“ отъ 1927 до 1934 год., когато списанието се разви и се затвърди фондътъ му. Негова инициатива бѣ печатането въ сжщото списание биографиитѣ на бившитѣ Инспектори на Артилерията отъ Освобождението до 1920 год. и помѣстване статии по „Историята на българската артилерия“.

*) Артилерията въ XI-а армия състоеше отъ артилер. части на дивизии, които влизаха въ състава ѝ; тѣ бѣха отъ ония показани въ I и нѣкои въ II армия, а сжщо и отъ артил. полкове дошли отъ Добруджа.

Глава 6.

НОВОСТИ ВЪ АРТИЛЕРИЯТА СЛЕДЪ ГОЛѢМАТА ВОЙНА.

Материална частъ. Следъ голѣмата война, за отбелѣзване е стремлението за увеличаване рандемана на сжществуващата материална частъ и по-усилено фабрикуване на орждия за противовъздушна отбрана и такива съ малъкъ калибъръ, за борба съ танковетѣ.

Въздушни цели — самолети — до височина 2000 мт. ще се биятъ съ 20 мм. тежки картечници, или автоматични орждия отъ сжщия калибъръ, които иматъ снарядче съ тежестъ 140 гр. съ чувствителна запалка, за прѣскане при докосване на самолета; въ лентата има 15 патрона. Сжщитѣ орждия, снабдени съ островърхи снаряди, които иматъ дънна запалка, за да проникватъ въ бронята на танка, ще служатъ за борба съ бойнитѣ кола. Нѣкои армии за сжщитѣ цели ще употребяватъ 37 мм. полуавтоматични орждия.

По-високо лѣтящитѣ самолети ще се биятъ съ 8 см. противосамолетни (зенитни) орждия, снарядъ ок. 8 кг., прѣскащ се при ударъ или „на време“, споредъ запалката. За противъ много високо летящитѣ самолети, има и 10 см. противовъздушни орждия. Самолетитѣ сж врагове на артилерията, понеже откриватъ мѣстото на закрититѣ позиции. Понеже самолетътъ се движи съ голѣма бързина, затова и началнитѣ скорости на противовъздушнитѣ орждия се повишиха до 1000 мт. въ сек.

Полскитѣ и въобще дългитѣ орждия ще стрелятъ въ бждеще съ два вида заряди: единъ по-голѣмъ — за далечна стрелба, а другия — намаленъ зарядъ — за навесна стрелба. Запалкитѣ ще бждатъ опростени, на снарядитѣ формата се очертава по-пригодна, за намаление съпротивлението на въздуха. Процентътъ за действието на ударъ не ще бжде по-малъкъ отъ оня „на време“. Газовитѣ снаряди добиватъ все по-голѣмо значение.

Всички орждия, които сж на въоръжение се подобряватъ, за по-далечна стрелба. Новофабрикуванитѣ тѣлоорждия се правятъ по дълги и съ удебелени стени, за да издържатъ голѣмия зарядъ при увеличената далекобойностъ, която за новитѣ полски орждия се стреми къмъ 12 — 14 км, за товарнитѣ орждия и за полскитѣ гаубици — до 10 км.

Новата отливка и обработката на орждията, ще отстрани прѣстенитѣ и кожуситѣ, защото съ автофретажа (самостѣгане)

се добива отъ тѣлоорждието да издържа по-голъма налѣгания и високи темератури на барутнитѣ газове. При това приговятъ се запасни вътрешни трѣби за смѣняване прогоренитѣ, предизвикано отъ бързата и продължителна стрелба.

Въ лафета, вместо заклѣпки, въвеждатъ спойката, чрезъ която се достига лекостъ, и сигурностъ. Макаръ по-тежкъ нѣкъде е въведенъ *пергеленъ* лафетъ, при който стенитѣ на лафета не сж свързани, а се разтварятъ като сжщевременно доущатъ малко окъсяване или удължаване, за да може орждието евентуално да стреля и противъ самолети.

Въ колелата се правятъ нѣкои нововъведения, като ги замѣстватъ съ металически и извиващи се къмъ гърлото на орждието, за да служатъ като щитъ, или въвеждатъ балонни шини, а колелата на тежкитѣ орждия снабдяватъ съ пояси или вериги.

За облекчение лафета, правятъ се опити съ гърлени спирачки, които намаляватъ силата на отката, чрезъ отклоняване назадъ барутнитѣ газове. Къмъ лафета приспособяватъ умъртвителна пружина, освенъ това въ пневматическия спирачъ вмѣсто въздухъ, който окислява глицерина, ще поставятъ азотъ. Българската артилерия има практика по отношение на бойнитѣ спирачи, като въ резултатъ предпочита пружинния връщачъ предъ въздушния.

За намаляване разходътъ на бойни припаси, за пристрелка, ще се използватъ даннитѣ отъ артилерийскитѣ *измѣрвателни и наблюдателни* както и метериологични *команди*, състоящи при началника на артилерията въ дивизията.

Освенъ телефонната, ординарческата и сигнална връзки, въ бждеще ще се устройва мрежа съ *безжиченъ* телефонъ, съ какъвто ще си служи и самолета. За връзка ще се използва сжщо *Хелсграфътъ* съ ултра лъчи и специаленъ семафоръ.

За далечната стрелба, ще бжде необходимъ за наблюдение отдѣленъ самолетъ, придаванъ къмъ артилерийско отдѣление, или къмъ всѣка тежка далекобойна батарея.

Планшетътъ и далъкомѣрътъ ще получатъ още по-голъмо приложение, въ всички видове артилерия. Когато е трудно да се работи съ планшета, особено полезенъ се явява *преобразователътъ* за даннитѣ отъ закрита позиция и противъ самолети.

Моторизацията за сега е въведена при специалнитѣ орждия: тежко-полски и противосамолетнитѣ, както и за бойнитѣ кола. Каминитѣ получаватъ голѣмо примѣнение при транспортитѣ, особено за бойни припаси.

Возението съ мотори скъсява походната колона и спестява хора. Правятъ се изпитания съ безшуменъ моторъ, както за транспортъ, тъй и за самолетитѣ. Важно е осигуряване

снабдяването на моторитѣ съ *национално гориво*, за въ време на война.

Правятъ се изпитания за приспособяване влѣкачи за тегляне на орждието, въ видъ на моторни или самодвижущи се лафети, при които шасито замѣня лафета. Изпитва се сжщо и гжсениченъ моторъ.

Но за Балканския теренъ, конскитѣ запряжки още дълго време ще останатъ за маневриране на бойното поле.

Всички държави се стремятъ да се довържатъ и подобрятъ това което иматъ, следъ Голѣмата война; липсата на необходимитѣ за отбрана бойни материали, не може да се оправдае съ недостигъ отъ финансови срѣдства, понеже такива се намиратъ винаги щомъ почне войната. Затова трѣбва да се вземе поука отъ миналото.

*

Артилерията се стреми да се съвършенствува, като съгласува вътрешната съ външната балистика, приспособява се къмъ развитието на металургията и технологията и къмъ безкрайнитѣ нови открития въ областта на химическитѣ отровни газове и на взривнитѣ вещества.

Новитѣ фактори, чрезъ които следъ Голѣмата война се тласна развитието на артилерийскитѣ идеи, състоятъ отъ: въздухоплаването, механическото возене, бойнитѣ кола, прогреса на химията, особено на газоветѣ въ гранатитѣ и бомбитѣ, мобилизираната промишленостъ, стрелбата безъ пристрелка, импровизация на тактическитѣ похвати, организиране дълготрайна отбрана и другитѣ новости, които помѣнахме, въ наблюдението на стрелбата и най-последно усъвършенствуваната противовъздушна стрелба.

Всички европейски армии допълватъ въоръжението си непрекъснато, особено съ противовъздушна артилерия, съ пехотни орждия, съ тежки картечници или малокалибърни орждия — за противъ танкове и низколетящи самолети; механизиратъ и моторизиратъ разнитѣ родове войски, въоръжаватъ съответно бойнитѣ коли, увеличаватъ безспирно самолетитѣ и подводницитѣ си.

Относно употреблението на нѣкои нововъведения въ артилерията, а особено за самолетитѣ и бойнитѣ коли, отъ разни типове и при разна обстановка, известни поуки има, но едностранчиви, отъ Абисинската война (1936 г.) и напоследъкъ отъ Испанската гражданска война, но тѣ критически и всестранно не сж проучени.

За да се добие една по-ясна представа за голѣмото значение на техниката при съвременното воюване и за границитѣ и възможността на нейното приложение, при бойната дейностъ на войскитѣ, ще трѣбва, преди всичко, да изучимъ внимателно начинътъ на воюването въ миналото и го съпоставимъ съ този на настоящето.

Действието на огнестрелното оръжие, въ миналото, е играло известна роля въ боя, обаче, общо взето, съвсемъ не е било тъй решаваше, както при съвременитѣ бойни действия.

По-рано, презъ време на военнитѣ действия, дълбокиятѣ тилъ на армиитѣ е оставалъ незасегнатъ отъ всѣкакви смущения, до момента на непосредствения допиръ съ войскитѣ. Докато въ миналото, само армията на фронта изнасяше сраженията, днесъ, както войскитѣ на фронта, така и цѣлиятѣ народъ въ вътрешността на родината, еднакво понасятъ тягоститѣ и несгодиѣ на войната. Преди съществуваше полесражение само за войската, днесъ цѣлата страна е бойно поле.

Особено значение добиха сега: разузнаването съ всички възможни сръдства; организиране на противовъздушна и химическа защита на работящия въ страната снабдителенъ механизъмъ, увеличаване действието на всички бойни оръжия до степенъ, щото последното да може да предизвика унищожително влияние въ областта на действителното сражение.

Техниката е проникнала въ всички, дори и въ най-малкитѣ разклонения, на съвременното воюване; техниката днесъ е предпоставка въ всѣки процесъ на мислене.

Армията, трѣбва да има тактика, съобразна съ нейното въоръжение. Решенията на командувачия, както управлението на войскитѣ, трѣбва да извличатъ и най-малката полза отъ свойствата на въоръжението, а на всѣки напредѣкъ въ това въоръжение, трѣбва да се отговори съ съответно развиване принципитѣ на военното изкуство.

Техническата частъ на воюването може само тогава да постигне важни резултати, ако и на нея, както и на оперативната частъ, се отдаде съответната важностъ и умение въ използването ѝ.

Глава 7.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ ЗА БЪДЕЩЕТО ОТЪ СЪВРЕМЕННИЯ ВОЕННО-ТЕХНИЧЕСКИ ПРОГРЕСЪ.

Голѣмата война изтъкна пълната победа на артилерията и на въздушнитѣ сили противъ закрития отъ всѣкакъвъ видъ, както и преодоляването на всѣко разстояние. Затова бѣ приложена широко фортификацията, за да парализира отчасти движението и маневъра на тактическото поле. Следъ войната, военно-техническитѣ открития и сръдства за борба постепенно и безспирно прогресиратъ.

За да се покаже успѣхътъ на огъня, тукъ се излагатъ нѣкои данни отъ войната 1914/18 год.

Французката армия почна войната съ 3840 полски и само 300 тежки оръдия, които презъ течение на самата война се увеличиха така, че къмъ края на войната имаше 5000 полски и 4000 тежки оръдия. Къмъ тѣхъ трѣбва да се прибавятъ английскитѣ 3600 полски и 3200 т. оръдия. *) Пропорцията въ края на войната между полскитѣ и тежитѣ оръдия е била, прочее, 8:7.

Германската армия почнала войната съ 5400 полски оръдия, отъ които 1/4 леки 10,5 см. гаубици (снарядъ 16 кг.) и съ 2000 тежки оръдия и гаубици. Значи, още преди войната, нѣмцитѣ сж разбрали значението на тежката артилерия (35% отъ общото число). Къмъ края на войната тѣ сж имали 12,500 полски оръдия и гаубици и 7860 тежки (80%).

Българската войска въ 1915 г. имаше мобилизирани 240 батареи, а къмъ края на войната — 360 батареи, или 1400 оръдия и гаубици, отъ които 1/6 тежки, но последнитѣ сж ограничено число снаряди.

Изобщо, въ началото на войната, едно оръдие се пада на 1000 пехотинци, а къмъ края на тази война едно оръдие — на 500 души, при това гъстотата на западния фронтъ бѣшена всѣки 30 м. едно оръдие. По-голѣмо насищане едва ли ще има.

Французитѣ и сѣрбитѣ бѣха поставили срещу избрания пунктъ за атака на Южния фронтъ, противъ Добро-поле, и съседнитѣ му позиции, 580 оръдия, дето българитѣ имаха само 120, а 756 картечници бѣха срещу 205. Освенъ това, 81 французки самолети срещу 21 бѣлг.—германски.

*) Цифритѣ за французката, английската и германска артилерии сж взети отъ C. Bouvard „Les leçons de la guerre“.

Въ бждеще, въ това отношение, може само да се прибавят автоматични пушки и нѣкои орждия да се замѣнятъ съ по-далекобойни, освенъ това да се засили артилерийската сила съ противовъздушни и противотанкови малокалибрни автоматични орждия, иначе схемата много нѣма да се измѣни.

Возението на орждията постепенно се замѣня съ моторно, вмѣсто конско, особено за по-тежките орждия. Обаче, въ Балканските страни, конската тяга за дълго време, особено за полската артилерия, ще се запази, поради недостатъчното пжтища и трудния теренъ.

Далекобойността на орждията се е увеличила, за полските орждия нормална стрелба ще почва отъ 10 км., а тежките орждия иматъ газова и други силни снаряди изстрелвани отъ 20 и по-вече км.

Затова, въ фортификацията се заражда новъ типъ крепости „географски укрепени райони“, дълбочината на които ще достига стотина километри, за да не бжде уязвенъ центърътъ съ артилерийски огънь.

Да се разчита на обстрелването отъ самолетни бомби, не ще бжде сигурно, понеже за успѣха на подобно нападение, трѣбва преди всичко победа надъ отбранителните въздушни сили, следъ това да се владѣе продължително време известно пространство — надъ укрепления районъ, който, обаче, ще се защитава и съ противосамолетна артилерия.

Снабдителната служба за бойни припаси, въ бждеще, ще играе още по-голяма роль, отколкото по-преди.

Котърнастѣплението на французите при Марна (1914 г.), както и руското настѣпление въ Унгрия презъ 1915 г. не успѣха, благодарение недостатъчното снабдяване артилерията съ бойни припаси. Настѣплението на българските войски къмъ Солунъ (1915 г.) бѣ спряно не само поради политически причини, но и вследствие малкото бойни припаси и невъзможността да се уреди въ скоро време снабдителната служба въ Македония.

Сжщото обстоятелство, като се прибави къмъ това и малкото число орждия на атакувания фронтъ, не можа да усили съпротивата на българските 2-а и 3-а дивизии при Добро-поле (1918 г.).

Обратно, доброто снабдяване съ бойни припаси на германците въ началото на 1915 г. имъ помогна да настѣпятъ въ Русия на единъ фронтъ отъ 1000 км., както и на франко-сръбската атака при Добро поле и настѣплението на противниците ни въ Македония, следъ това*).

*) При-предприемане атака на укрепени позиции за да има успѣхъ пробивътъ, както видѣхме при Добро-поле, нужна е подготовка на голѣми нападателни сръдства, особено орждия и картечници. Това напоследъкъ се изтъкна и въ испанските военни действия, иначе както при Мадридъ, нападащия се спира.

Подвозътъ на бойни припаси ще трѣбва системно да се организира, още при разработката плана за мобилизацията, така щото отъ снарядните фабрики и отъ огнестрелните складове, да се нареди товарението на влаковете и движението имъ по опредѣленъ графикъ, а понататъкъ следъ стоварването имъ, да бждатъ на разположение съответното количество камиона за подвозъ къмъ бойното поле.

Наблюдението за стрелбата, отъ батареите, освенъ съ помощта на артилерийските измѣрвателни команди, ще трѣбва да се допълва съ данните отъ свои наблюдатели — въ самолети. Наблюдателните пунктове трѣбва да бждатъ бронирани, както сж танковете.

Подготовката на стрелбата, за съсрѣдоточаване на огъня, ще наложи въ всички видове артилерия планшета, затова ще трѣбва и топографно опредѣляне мѣстостоянието на орждията, за да могатъ съ координати да се предаватъ престрелъчните данни — отъ една на друга батарея.

Общо казано, артилерийскиятъ огънь се произвежда по два начина: съсрѣдоточенъ или преграденъ. Първиятъ типъ е за разрушаване, а вториятъ се извършва за придружаване настѣплението на своята атакуваща пехота, или за препятстване неприятелското нападение — при отбрана.

Разрушаването на телените мрежи става съ снаряди, които иматъ закѣснителъ за прѣскането имъ, за да проникнатъ въ земята и тогазъ като се пукнатъ да изкѣртятъ коловетѣ на мрежата. Такова разрушение става и чрезъ танковете, които пъкъ направо събарятъ мрежата. Обаче стрѣмно изкопаните дълбоки окопи, предъ мрежата, представляватъ сериозно препятствие за танковете, понеже, ако танкътъ падне въ такъвъ тесенъ трапъ, мжно може се измъкна отъ него. Иначе, при успѣшно движение на танковете, които сж снабдени съ леки орждия и съ картечници, едновременно съ разрушението на телената мрежа, ще придружаватъ своята атакуваща пехота, при удара.

Отъ Голѣмата война се извлѣче поука, че не е само числеността на частите, участващи въ боя, която ще донесе успѣхъ, а качеството на атакуващите и използване на техническите сръдства въ процеса на пехотния бой: танкове, картечници, автоматически пушки, изкусно окопаване, гранотохвъргачки, минохвъргачки, ржчни бомби и добре устроената телефонна и други връзки. Голѣмата загуба въ пехотните части, презъ време на боевете, налага добра организация на попълването отъ резервите, а на последните — отъ допълващите части, за да бждатъ винаги съхранявани физически и морално войсковите единици.

Съ увеличаването на машините и изобщо поради механизирването, ще се яви и новъ факторъ: бой на танкове срещу

танкове, въ който тежкитъ бойни колесници ще играятъ главната роля, понеже тѣ сж по-добре бронирани и въоръжени.

Но уязвимостта имъ отъ артилерийския огънъ и отъ она на тежкитъ картечници ще ограничи тѣхното действие, което затова ще става предпочитително при дрезгавина, или при образуване отъ специални помпи „димни завеси“ поставени въ самитъ танкове. Управлението на такъвъ бой ще става отъ командиритъ качени на самолети.

Техниката, която ще вземе надмощие въ бждещата война, налага „качеството“ предъ „количеството“, при умѣла организация, сжщо и сигурно както и бързо попълване и снабдяване.

Графически, всѣка идеално организирана военна часть може да се представи като правоъгълникъ, съ малката си страна обвърнатъ къмъ страната на противника, а по-дългата страна насочена къмъ своя тилъ. Това ще рече, основата на правоъгълника изразява строевата и бойната часть на полка, а останалата плоскостъ резервътъ на частта.

Собствено, дивизията е тактическа единица, която може да води самостоятелно бой. Нейниятъ съставъ ще бжде: три пехотни полка, въоръжени съ всички нови сръдства за борба, които се споменаха, подъ командата на единъ бригаденъ командиръ. Една артилерийска бригада отъ единъ лекъ и единъ тежъкъ артилерийски полкъ, съ по 6 батареи, или най-малко състояща отъ 3 артилерийски отдѣления по три 4 оръдейни батареи: едното отделение съ далекобойни полски оръдия, второто съ полски гаубици и третото съ товарни оръдия, освенъ придружаващитъ пехотата малокалибърни оръдия, минохвъргачкитъ и танковетъ.

Особена важностъ добиватъ връзкитъ и наблюдението. Артилерийскиятъ разузнавачъ ще бжде поставанъ въ танкъ, снабденъ съ безжиченъ телеграфъ или телефонъ, а наблюдателитъ сжщо въ танкове, ще се съобщаватъ въ района на атаката и съ батареитъ, както и съ тила. Самитъ командири, съ бойния щабъ, ще управляватъ и командуватъ, въ време на атаката, отъ танкове, което напомня морския бой.

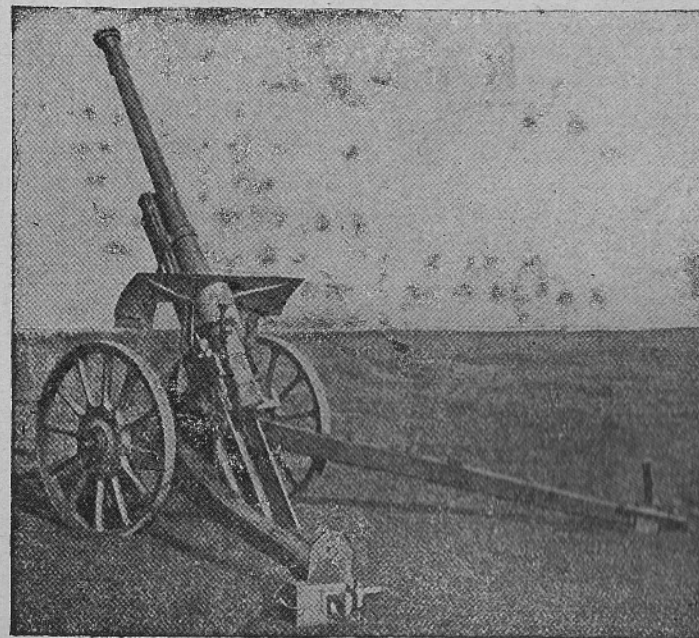
Ще се наложи намаление числеността на пехотата, въ полза на снабдяването ѝ съ огневи и машинни средства, което много ще я засили, по отношение силата на огъня.

Въ бждеще, победата не ще бжде, както се казваше по-рано, „въ краката на войнитъ“, а победа на страната на мотора и огневитъ сръдства и умѣлото имъ използване. Превъзходството на силата ще се измѣрва не отъ грамадната маса хора подъ оръжие, а отъ превъзходството на техниката, артилерията и въ организацията на огневитъ и другитъ усъвършенствувания на бойнитъ сръдства.

Ценността на техниката е да намали числото на войската, безъ ущърбъ на отбранителната и нападателната способностъ на страната.

Съвременноиятъ транспортъ възроди бързината на маневъра, а въздушнитъ сили ще разнесатъ по необятното полесражение, както по-преди отъ конницата: поражение и паника.

Техниката, която добива такова преобладаващо значение за бждещата война, безъ участието на една съзнателна ръководяща роля, не може постигна резултати. Всѣка техническа организация, която не е одухотворена отъ една висша цель, е мъртва сила.

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговоръ	стр.
Въведение	3
Отдѣлъ I. Материална часть:	
Глава 1. Превъоръжаване съ с.с. орждия	13
Глава 2. Крепостна артилерия	24
Глава 3. Брѣгова и морска артилерия	31
Глава 4. Количество на въоръжението въ 1912 г.	32
Отдѣлъ II. История на артилерийската подготовка:	
Глава 1. Обучение въ артилерията	37
Глава 2. Наставления за стрелба въ полската артилерия	44
Глава 3. Обучение и стрелба въ крепостно-обсадн. артилерия	51
Глава 4. Артилерийски устави	63
Глава 5. Упжтвания за употреблението на артилерията въ боя	76
Глава 6. Обучение на артилерията и стрелбитѣ отъ 1906 до 1912 год.	80
Отдѣлъ III. Артилерийска снабдителна служба:	
Глава 1. Мирновременна организация на артил. снабди- телна служба въ надвечерието на мобилизацията	95
Глава 2. Софийски артилерийски арсеналъ	104
Глава 3. Огнестрелни складове	108
Глава 4. Снабдителни служби въ военно време	109
Глава 5. Инструкция за снабд. армията съ бойни припаси	113
Общо заключение	121
Отдѣлъ IV. Мобилизация, изводи и поуки отъ войнитѣ:	
Глава 1. Мобилизационна записка	124
Глава 2. Особенности при мобилизацията	129
Глава 3. Съсрѣдоточение въ 1912 год.	140
Глава 4. Изводи по употреблението на артилерията презъ Балканската война 1912/13 год.	152
Глава 5. Изводи и поуки отъ Голѣмата война отъ 1914-18 г.	160
Глава 6. Новости въ артилерията следъ Голѣмата война	167
Глава 7. Заключение отъ съвременния военно-тех- нически прогресъ	171